

ВСЕВОЛОД ОВЧИННИКОВ

КОРЕННИТЕ НА ДЪББА

АНГЛИЯ
И АНГЛИЧАНИТЕ —
ВПЕЧАТЛЕНИЯ
И РАЗМИСЛИ

ИЗДАТЕЛСТВО НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

ВСЕВОЛОД ОВЧИННИКОВ
КОРЕНИТЕ НА ДЪБА
АНГЛИЯ И АНГЛИЧАНИТЕ
ВПЕЧАТЛЕНИЯ И РАЗМИСЛИ

Превод: Манон Драгостинова

chitanka.info

На музата — спътница в странствованията ни

УМИВАЛНИК БЕЗ ЗАПУШАЛКА И ВАНА БЕЗ ДУШ

Обядвахме в едно английско семейство, което се готвеше за двуседмично пътешествие из Съветския съюз. Разговоряхме за Москва, Ленинград, Сочи, за онова, което е най-добре да се види в тези градове, когато разполагаш с броени дни. След пудинга, както му е редът, поднесоха някакво сирене, а после ни поканиха край камината да прием кафе.

Като избра удобен момент, домакинът ме отведе настрани и ми каза, че би искал да ми се довери по един щекотлив въпрос. Може ли да се надява, първо, че ще разбере правилно мотивите на въпроса му, и второ, ще му отговоря ли съвсем искрено.

Аз, разбира се, кимнах утвърдително, макар да нямах представа какво може да последва след подобно предисловие.

— Нали знаете — продължи домакинът след изпълнена с нерешителност пауза, — ние с жена ми ще пътуваме за пръв път в СССР. Всички, които са били там, ни съветват непременно да вземем със себе си запушалка за умивалник. Казват, че хотелите ви са добре отоплени, имало дори и гореща вода. Но нямало с какво да се запушват раковините на умивалниците, тъй че не можело ни да се измиеш, ни да се обръснеш. Кажете ми с какъв диаметър да бъде запушалката? И еднакъв ли е той във всички градове? Не мислете, моля, че ни плашат някакви дребни неудобства. Не те са същественото. Всеки приятел на Съветския съюз разбира, че не може да се постигне всичко наведнъж — революцията, войната... Но защо за ваните отдавна има достатъчно запушалки, а относно запушалките за умивалници нещата така се протакат?

Умивалник без запушалка. Колко пъти злобно са се заяждали с този въпрос нашите неприятели, колко пъти недоумяващи са ме питали за това нашите приятели! Колко пъти в публични изказвания и частни разговори ми се е налагало да обяснявам, че навикът да се мием под водната струя не е сурово наследство от революцията и войните, а

национален обичай, установен от незапомнени времена, че дълго преди да се появи водопроводът, у нас е било прието да си поливаш на ръцете с канче или да си пълниш шепите от тенекиен умивалник.

Именно затова, добавях аз, съветският турист в Англия се оплаква, че ваната няма душ, както английският турист в Съветския съюз се оплаква, че умивалникът няма запушалка. Когато отседнеш в английски хотел, всеки път недоумяваш: първо, как да се съблечеш на такъв студ, второ, как да измиеш ваната, като няма нито тас, нито ръчен душ, и трето, как ти самият да се измиеш, като няма нито душ, нито смесител, а само кранове със студена и гореща вода.

Когато ви се случи да нощувате в английски семейства, се убеждавате, че това е общо явление. В квартирата, наета за лондонския кореспондентски пункт на „Правда“ от предшественика на моя предшественик, собственикът едва след дългогодишни молби поставил в банята ръчен душ. Но умивалникът по традиция няма смесител, тъй че водата от двата крана може да се смесва само в запушения със запушалка умивалник. И тъй като не можах да свикна да се мия в умивалника като англичаните, които правят това дори в хотелите, във влаковете и в обществените тоалетни, налагаше ми се след бърснене да си измивам лицето с топла вода, поливайки си с канче.

За разлика от нас, англичаните никога не се мият под водната струя. Те нямат и навика да се изплакват с вода, след като излязат от ваната, а започват да се бършат както са си със сапунената пяна.

А още по-трудно е да свикнете, че този обичай е разпространен и при миенето на съдовете.

Спомням си, че за пръв път това ми направи силно впечатление на рождения ден на една лондончанка. Когато гостите станаха от масата, домакинът заяви, че по случай годишнината на жена си той сам ще прибере чиниите и чашите. От чувство за солидарност мъжете го последваха в кухнята. От ръка на ръка тръгна шише портвайн, започнахме да си разправяме вицове. През това време домакинът напълни мивката, наля течен сапун, после потапяше чиниите, прекарваше по тях четката и веднага ги поставяше върху решетката. Тогаво аз право да си кажа помислих, че тъй като е пийнал, просто забравя да изплакне съдовете под крана, прели да ги изсуши и избърше. Но впоследствие се убедих, че това не беше случайно изключение, а общо правило. Точно така и само така се мият чашите за

вино и бира, чиниите и вилиците във всички английски кръчми и ресторанти.

Съвсем не твърдя, че чашите на московската продавачка на газирана вода, измити на водната струя, са винаги по-чисти от халбите на лондонския кръчмар, които той потапя в насапунената вода и изтрива. Искам само да подчертая, че самият подход към хигиената може да се основава на различни вродени навици и представи.

Умивалникът без запушалка и ваната без душ са само един от многото подобни примери. Те доказват неоспоримата истина, че ако ние сме свикнали да вършим нещо по един начин, други предпочитат да го вършат съвсем иначе. Когато, намирайки се в чужбина, хората се сблъскват с нещо необичайно и непривично, понякога превратно съдят за него поради инстинктивната си склонност да мерят всичко със своя аршин. Поуката от гореказаното е, струва ми се, изчерпателно изразена в известното четиристишие:

Веднъж конят срещнал камилата и казал:

„Какво посмешище на кон!“.

А камилата си помислила: „Нима ти си кон?“

Та ти си просто недоразвита камила...“.

За да разберем една непозната страна, много е важно да преодолеем навика да подхождаме към другия народ със своята мярка. Да се забележат черти на местно своеобразие, да се опишат екзотични странности, това е само крачка за външно опознаване. За истинско опознаване на страната е нужно нещо повече, включително и стремеж да се премине от въпроса „как?“ към въпроса „защо?“ Много е важно, струва ми се, да се ориентираш в системата от представи, мерки и норми, характерни за даден народ, да проследиш как, под въздействието на какви социални фактори са се създали тези мерки и норми и накрая да определиш в каква степен те въздействуват днес на човешките взаимоотношения и може би на съвременните социални и политически проблеми.

Всеки, който за пръв път започне да изучава чужд език, знае, че е много по-лесно да запомни думите, отколкото да осъзнае, че те се свързват и управляват по правила съвсем различни от тия в неговия

език. Граматическият строй на родния ни език тегне над нас като единствен универсален образец, докато не се научим да признаваме правото на съществуване и на другите образци. Това в немалка степен се отнася и за националния характер, тоест и за „граматиката на живота“, която най-трудно от всичко се поддава на изучаване.

Често чуваме да се задава въпросът: правомерно ли е изобщо да се говори за някакви общи черти на цял народ? Нали всеки човек има свой характер и поведението му е индивидуално.

Това, разбира се, е вярно, но само отчасти. Защото различните лични качества на хората се проявяват — и оценяват — върху фона на общи представи и критерии. Само като знаем образца на съответното поведение — общата изходна точка, можем да съдим за степента на отклонение от нея, можем да разберем как изглежда всяка постъпка пред очите на даден народ.

В Москва например е прието да се отстъпва място на жената в метрото или в тролейбуса. Това не значи, че всички постъпват така. Но ако мъжът продължава да си седи, той се преструва на задрямал или че чете. Затова пък в Ню Йорк или Токио не е нужно да се преструвате — в обществения транспорт просто не е приета подобна учтивост.

Но възможно ли е да се извлекат най-характерните черти на народа, когато в живота стават толкова промени и заедно с тях се менят и хората?

Безспорно днешните англичани не са ония от времето на кралица Виктория. Също както постоянният приток на нови думи в езика се вмести в устойчивите рамки на граматическия строй, така и националният характер се мени под напора на новите явления в съвсем малка степен.

Бидейки в продължение на четири години кореспондент на „Правда“ в Лондон, постоянно пишех във вестника по текущите злободневни проблеми на Британия: за взаимоотношенията на управляващите кръгове с Общия пазар и Атлантическия блок, за дебатите в парламента между лейбъристи и консерватори, за стачните демонстрации на трудещите се и за опитите на собствениците на предприятия да усмирят непокорните профсъюзи.

Но колкото по-дълбоко прониквах в английската действителност, толкова по-силно чувствавах нужда да разкажа по-обстойно за атмосферата в страната и за характера на хората — за всичко онова,

което остава извън рамките на вестникарските репортажи, но съвсем не е незначително като причина за събитията. Авторският портрет на народа, който на свой ред може да се даде — разбира се, в своя собствена, може би в известна степен спорна интерпретация — психологическият портрет на народа, който на свой ред може да помогне за разбирането на страната.

Струва ми се, че след като си усвоил тази „граматика на живота“, по-лесно ще се ориентираш в текущите социални и политически проблеми. С тази мисъл завърших книгата си за японците и сега искам с нея да започна книгата си за англичаните.

Макар че, повтарям, да съдиш за характера на човека, а още повече за цял народ, е работа много субективна. Затова аз мога да споделя само личните си впечатления за обитателите на „мрачния Албион“ и размишленията ми за тях ще бъдат също така лични.

Всеки национален характер е устойчив. Но за никой народ това не се отнася в такава голяма степен, както за англичаните, които, ако се съди по всичко, притежават нещо като патент за устойчивост на своята натура. Такава е първата и най-очевидна черта на англичаните. Стабилност и постоянство на характера. Те по-малко от другите са подложени на веянията на времето, на преходните моди. Ако авторите, пишещи за англичаните, в много отношения се повтарят един друг, това се обяснява преди всичко с непроменимостта на основите на английския характер. Но трябва да се подчерта, че въпреки своята устойчивост този характер е съставен от твърде противоречиви, дори парадоксални черти, едни от тях са съвсем очевидни, а други трудно доловими, тъй че всяко обобщение, отнасящо се до англичаните, винаги може да бъде оспорено.

Народ от материалисти — кой ще се усъмни в това? — англичаните са дали на света значително количество мистици, поети, идеалисти. Народ на колониалисти, те са горещо привързани към собствената си страна, към своя дом.

Неуморни мореплаватели и пътешественици, в същото време те са страстни градинари. Тяхната любознателност ги е накарала да се запознаят с най-доброто от онова, което другите народи притежават, и все пак са останали верни на собствената си страна. Възхищавайки се от френската кухня, англичаните не я пренасят у дома си. Изключително послушни на законите, те страшно обичат да четат за престъпления и насилия. Представлявайки въплъщение на конформизма, в същото време те са ревностни индивидуалисти и сред тях е пълно с ексцентрици.

Всичко това са парадокси, към които може би трябва да се прибави още един: въпреки своята парадоксалност английският характер рядко е загадъчен и невъзможен за предсказване. Неговите основни черти са доста ясни, те преминават през всички обществени класи и почти не се поддават на въздействието на времето.

Хенри Стил Комаджер (САЩ). „Британия през погледа на американците“, 1974 г.

Не твърдя, че англичаните никога не са се променяли. Промени стават винаги. Но различията, които външно са толкова забележими, не проникват в дълбочина, до корена. За добро или за зло изконните черти на английския характер си остават като общ знаменател и оказват дълбоко влияние върху националния характер и общия стил на живот.

Джон Б. Пристли (Англия). „Англичаните“, 1973 г.

Националният характер в много отношения е аналогичен на езика. Граматиката и словният запас са общи за всички. Интонацията, подборът на думите, постройката на фразата у всеки човек в известна степен са свои. Като говорим за национален характер, имаме предвид опита да се отделят в областта на психологията, подобно на

граматическите правила, общи подбуди, мерки, представи. Националният характер говори също така малко за чертите на отделния човек, както граматиката за личния стил на речта или писането.

Джефри Хорър (Англия). „В изследване на английския характер“, 1955 г.

Англия сякаш не крие нищо относно себе си. Откривайки лицето си, тя като че ли не се смущава от никакви негови изражения. И никой не умее така да ѝ се присмива, както тя се присмива сама на себе си...

Но какво всъщност знаем ние със сигурност за Англия, как си представяме лицето ѝ, сякаш напълно открито за чуждия поглед?

Струва ми се, че няма по-загадъчна маска от това открито лице. И че днес за журналиста международник няма по-интересна задача от разгадаването на загадката Англия, така да я разгадае, че да можем да си представим бъдещето ѝ, по-точно да си представим онова желано бъдеще, което би било не само най-доброто за нея, но и най-органично отговарящо на най-дълбоките ѝ национални корени.

Мариета Шагинян. „Задгранични писма“, 1971 г.

КАПКИ ВЪРХУ ШЛИФЕРА

От какво започваш, когато за пръв път попаднеш в чужда, непозната страна? Вглеждаш се и се вслушваш. Бързаш да се слееш с живота на улицата. Всмукваш като гъба впечатленията, жадно ловиш звучащата наоколо реч. Опитваш се да влезеш в разговор със случайно срещнати хора — със спътника си в автобуса, със седналия до теб на пейката в градината. С една дума, подхранваш с животворната влага на личните впечатления сухите зърна на предварителните знания за страната.

Неведнъж ми се е случвало да изпитам всичко това. Преди да пристигна в Лондон, бях убеден, че процесът на вживяването ще потръгне в Англия по-бързо, отколкото в Китай или Япония. Все пак, мислех си, там аз имах пред себе си къде по-трудно постижим свят, а що се отнася до езиковата бариера, не може въобще да се прави сравнение.

И ето първата изненада, първото откритие — оказва се, че да се приближиш до английския живот никак не е по-лесно, отколкото до японския, а може би и по-трудно.

Не е лесно да се обясни с думи — уж постоянно си сред англичани, а непосредствен контакт с тях почти не си постигнал. Сякаш към теб вместо човешки лица са обърнати гърбове.

Като всеки новак бързаш да се потопиш в английския живот. Но се оказва, че това не е така просто. Имаш чувството, че са ти навлекли скафандър, с който, колкото и дълбоко да се спускаш, за тия, които те обкръжават, си оставаш чуждо тяло. Прилича на потапяне без съприкосновение.

Щеш, не щеш убеждаваш се, че в английския живот не можеш изведнъж да се гмурнеш. Можеш само постепенно да го всмукваш, капка по капка, както се намокря шлиферът на вървящия под бавно ръсеция английски дъжд.

Първото, което разбираш е, че не само е невъзможно да запrikaзваш англичаните на улицата, но е и трудно да се вслушваш в

разговорите им, застанал настрани. Дори в гъста човешка тълпа — на перона на гарата или във фоайето на театъра — се чувствуваш отделен от това струпване на хора с невидима звуконепроницаема стена.

Над английската тълпа сякаш винаги е спусната завеса на мълчанието. Спусната е не докрай, не до толкова, че да превърне масовата сцена в кадър от ням филм. И все пак не те оставя усещането, че някакъв невидим оператор е намалил силата на звука до минимални и непривични за нас граници.

Тази спусната над английската тълпа завеса на мълчанието (или да речем на полумълчанието) най-много ви учудва с това, че хората наоколо съвсем не мълчат, а разговарят помежду си. Да, да! Въпросът не е в това, че англичаните не са приказливи (макар че тази черта им е присъща много повече, отколкото на други народи). Работата е там, че това островно население разговаря с някакъв особен глас: приглушен, почти уморен. Хората разговарят така, сякаш всеки насаме и гласно изговаря мислите си.

Ние така сме свикнали ненужно да повишаваме гласа си, че не се усещаме. След като сте привикнали с полубезмълвната английска тълпа и попаднете отново на континента, във Франция например или в родината си, неволно си мислите как човешката реч реже ухото ви, хората ви се струват излишно шумни.

Но да се върнем към трудния процес на „вживяването“. Бързаш да се слееш с живота на улицата и скоро си задаваш въпроса съществува ли той? Постепенно се убеждаваш, че английската улица няма свой живот. Тя е само русло, по което протича животът. Тя е само поток от безучастни помежду си хора, всеки от които се е запътил по свои работи или бърза да се прибере вкъщи.

Английската улица не е предназначена да бъде място за срещи, спорове, рандевута или разходки. Тя не е място, където ще се развлечеш, ще поскиташ безцелно, ще се разговориш с приятели, ще позяпаш. Хората, които се събират на групи по тротоарите или се шляят насам-натам, пречейки на потока от пешеходци, привличат погледи, в които през английската сдържаност прозира неодобрение.

Англичанинът мълчаливо крачи зает със своите работи, сякаш не забелязва уличната тълпа и не е част от нея. Никога няма да го видите да се обърне, да изпрати с поглед някого. Защото непознатите за него

или не съществуват, или защото това би означавало да се вмесваш в чуждия частен живот.

Прието е да се смята, че улиците съществуват не за човешко общуване, по тях ти само безпрепятствено стигаш от едно място до друго. Затова в очите на англичанина всеки опит да влезеш в разговор с непознат човек на улицата е толкова неуместен и дори антиобществен, както ако се опиташ да флиртуваш с жената, кормуваща съседната кола на кръстопътя пред светофара.

Английската улица е само русло, по което протича животът, защото англичанинът живее в дома си, а не сред хората. И дори сред хората той успява да опази собственото си усамотение и да запази усамотението на другите.

Ако четирима англичани влязат в празен вагон, те инстинктивно ще насядат в различни купета. И всеки нов пътник непременно ще обходи целия вагон, преди да се реши да седне до някого от тях.

Когато е сред хора, англичанинът е способен да се изолира мислено от окръжаващите го. Стотици непознати помежду си хора обядват всеки ден заедно в едни и същи закусвални. Но дори ако седящите на съседни столове се познават по лице, отчуждеността се запазва. И когато единият помоли другия да му подаде солта или горчицата, гласът му е толкова безупречно вежлив, колкото и студено безразличен. Съседството с непознатия човек не притеснява англичанина. Но с тона, с който се обръща към него, той сякаш отстоява правото си на усамотение сред другите хора.

Накъдето да се обърнеш, Британия е царство на частния живот, а това предварително поставя в неизгодно положение всеки новопристигнал — той по-често вижда пред себе си оградата, а не градината, която тя опасва.

Впрочем в този плет, който скрива от чуждите погледи частния живот на загадъчните островитяни, има може би две пролуки, през които можеш спокойно да ги наблюдаваш, като лъвовете в клетките на Уиндзорския зоопарк. Първата пролука това е английският парк. Втората — английската пивница или пъб.

Да, английските паркове не са само резервати на селската природа вътре в градовете. В парка англичанинът става друг. Отчуждеността му изведнъж се сменя с непринуденост. Тук не само можеш, но е нужно да се освободиш от веригите на предписаното

поведение, да снемеш от себе си бремето на грижите, да дадеш воля на поривите си. В английския парк човек не се чувства притеснен от нищо. Той може да лудува като дете или да мечтае, седнал под клонест дъб. Той може да скита по ливадите, да се търкаля по тревата, може да играе на топка или да се люби (макар че последното бих отнесъл към способността на англичаните да игнорират окръжаващите ги).

Що се отнася до английската пивница, ще кажа, че за хората, които волю или неволю са се обрекли на самота, издигайки в култ частния живот, тези питейни заведения имат според мен задачата да играят онази роля, която е отредена на лютия уестърски сос сред блудкавото еднообразие на английската храна.

Английската пивница ми прилича на антипод на френското кафене. Мечтата на парижанина е да седи до малка масичка на тротоара пред потока от непознати лица. Мечтата на англичанина е да се скрие от грижите си в обкръжението на познати гърбове. Пивницата, разбира се, служи и за общуване. Но преди всичко тя носи на посетителя радостта на уединението в мярката, в която сам той го пожелае.

Англичанинът цени пивницата преди всичко като място, където може да се срещне със съседите, след това като място за отдых на колеги и едва след това като убежище за непознати. Новакът обикновено си представя тези три функции в обратен ред.

Първото, което осъзнаваш е, че пивницата е незаменима като оазис, даващ убежище на пътника сред пустинята на градските улици. Тя е истински спасител, когато искаш да дадеш почивка на краката си, след като си разглеждал лондонските забележителности — Уестминстърското абатство и залите на парламента, Националната галерия и Британския музей! Тя те спасява в чуждия град, когато на улицата вали дъжд, а до заминаването на влака има още час и половина, или когато си успял по-скоро от обикновено да намериш място за колата си и искаш да запълниш времето до започването на приема или спектакъла! Тя спасява положението, когато ти се налага да хапнеш на бърза ръка, да определиш място за среща или най-сетне (моля за извинение) не знаеш къде се намира най-близката обществена тоалетна. Дано само не ви се появи такава нужда между три и шест часа следобед, когато пивниците се затварят (дори в разгара на лятото, когато целият Лондон умира от жажда, а чуждестранните туристи

напразно мечтаят за глътка бира и проклинат без стеснение английските обичаи).

Впрочем всяка странност на английския начин на живот обикновено крие в себе си някакъв компромис, в дадения случай той е между двете национални пристрастия: към бирата и към чая; също както в правилото питейните заведения да се отварят в неделен ден не час по-рано, а час по-късно от обикновеното се съдържа компромис или, казано по-точно, формула за съществуване — между пивницата и църквата.

Много извънградски пивници от незапомнени времена са в съседство с божите храмове, за общо задоволство на собствениците и на енорияшите. Тук му е мястото да кажа, че тъкмо тези извънградски пивници с пламтящите камини, дъбовите греди и старинни медни съдове в най-голяма степен пазят уюта на старата английска кръчма, възпята от Самюел Джонсън. Мимолетният турист едва ли може да оцени по достойнство очарованието им. За това с нужно не само време, за да ги откриеш, нужно е и да познаваш някого от местните жители, който би те въвел като свой гост в кръга на постоянните посетители.

Само тогава можеш да разбереш и почувствуващ незаменимата роля на пивницата като универсален център на общинските връзки, като място, където ще получиш полезен съвет как да ремонтираш покрива си или да ашладисаш ябълката, да се сдобиеш с ударени на лов зайци, или изгодно да пласираш старата си кола.

Обстоятелствата, пък и необходимостта принуждават чуждестранния журналист първо да се запознае с оная категория пивници, чиито посетители са свързани не по място на живеене, а по място на работа. Колко съблазнително е например да посетиш след работния ден някоя от пивниците на Сити, където можеш отблизо да наблюдаваш тайнствените обитатели на най-големия в света финансов център. Оставаш само леко разочарован, че малцина от тях носят традиционните бомбета, също както моите гости от Москва дълбоко съжеляваха, че не всички японки, които срещаха по улиците са облечени в кимона.

Вечер на Шафтсбъри Авеню след спектакъла „Исус Христос суперзвезда“ можеш да попаднеш в пивницата, където Мария Магдалена пие джин с тоник, а Юда си поръчва втора пинта най-тъмна

ирландска бира „Гинес“. Но попаднал в компанията на хора с общи професионални интереси, ти се учудваш, че в разговорите им това почти не личи. Напротив, имаш впечатлението, че разговарящите умишлено не се докосват до всичко онова, което има отношение към основното в живота им, което влиза в кръга на всекидневните им грижи. Дори за политика в пивниците се спори по-малко, отколкото в което и да било питейно заведение на континента.

В пивницата, където се събират актьори, се запознаваш с двама драматурзи. Мислиш си: ето щастлив случай да навляза в хода на театралния живот! А разговарящите цяла вечер разсъждават върху новата система за затопляне на парниците за цветен разсад или за това как се е представил днес в Индия английският отбор по крикет. Най-малко очаквайте някой от тях да спомене за наскоро минала премиера на нашумяла пиеса — тъкмо, за което бихте искали да знаете мнението им.

И това не е неприятна случайност, а фатална за чужденеца местна особеност, която здравата го ядосва и в следващия етап от трънливия му път към опознаване на страната, когато най-сетне му се отдава дългоочакваната възможност да пристъпи прага на английския дом.

Вече отбелязах, че с англичаните, първо, е трудно да заговорите на улицата; и второ, животът им е добре скрит за чужди погледи от онова, което те наричат „моят дом е моята крепост“. След като най-сетне сте завързали първите познанства и сте записани в ритуалните списъци на представяните и канените, без които личните контакти тук изобщо са невъзможни, с тъга установявате, че има още и трето — разговорът дори с познат англичанин, тъй желан и недостъпен, в действителност ви дава много по-малко от онова, което очаквате от него.

Да започнем с това, че намирайки се на гости в английски дом, обикновено оставате в неведение: освен с домакините с кого ви е събрала съдбата под един покрив? Тук не е прието да се разменят визитни картички, нещо задължително у японците, които при среща се стремят да получат максимално количество сведения един за друг. Още по-чужд е тук американският обичай да се забождат за гърдите на поканените табелки с имената им.

Като запознават гостите един с друг, домакините обикновено ги представят с малкото им име: „Това е Питър, това е Пол, а това е съпругата му Мери.“ Ако понякога се прибавя някаква характеристика, тя най-често има шеговит характер: „Ето го нашият съсед Джон, върл противник на миенето на колите“ или „Позволете да ви представя сър Чарлс, който не живее в Лондон, тъй като ирландският му териер предпочита чистия въздух.“ Така от само себе си се завързва дълъг разговор за последната изложба на кучета, за родословието на носителя на наградата, за новия вид консервирана храна за малки кученца, която отскоро се рекламира по телевизията. И може би забелязал, че чужденецът не се вълнува особено много от живота на кучетата, сър Чарлс от учтивост ще се осведоми съществуват ли още в Русия кучешките хайки при лов на зайци и лисици.

И чак три седмици по-късно, когато при нова среща с домакините споменете, че „онзи човек с побелялата глава, който се занимава с отглеждане на кучета, учудващо добре познава Тургенев“, с яд научавате, че сър Чарлс е известен писател и че сте могли да имате рядкото щастие да разговаряте с него за литература, тъй като той почти не идва в Лондон.

„Защо не ми казахте това по-рано!“ — упреквате своите познати. Но дори когато следващия път ви пошепнат на ухото няколко думи за събеседника ви, резултатът бива същият. Директорът на банка в Сити отклонява въпросите ви за експортирането на капитала и започва разговор за колекцията старинни барометри или за отглеждането на рози през зимата. А телевизионният коментатор по проблемите на работническото движение ще прояви жив интерес относно методите, но които се тренират съветските гимнастици.

Опростявайки донякъде нещата, можем да кажем, че когато англичанинът е на гости, разговаря най-вече за своите увлечения и развлечения и търси допирните точки със събеседниците си именно в тази насока и почти никога не ще се докосне до онова, което е главното му занимание, особено ако е постигнал нещо на това поприще.

Тъй че при запознанство не очаквайте сериозен разговор за онова, което най-много ви интересува в този човек: не очаквайте да чуете за онези неща, които бихте искали да си изясните.

Англичанинът се придържа към правилото „да не бъде личен“, тоест да не изтъква себе си в разговора, да не говори за себе си, за

своите работи, за професията си. Освен това смята се за невъзпитано без мярка да показваш собствената си ерудиция, безапелационно да твърдиш нещо (ако някои са убедени, че две по две е четири, другите могат да имат друго мнение по въпроса).

Гостът, който страстно отстоява гледната си точка, когато сте седнали да обядвате, в най-добрия случай ще бъде сметнат за ексцентрична личност или в най-лошия — за зле възпитан човек. В Англия е издигната в култ леката беседа, която помага за приятното отпуснати на ума, а не дълбокомисленият разговор, а още по-малко сблъсъкът на противоположни възгледи.

Тъй че сметките ви да блеснете със знания и чувство за хумор в словесен двубой и да завладеете общото внимание не ви обещава лаври. Каскадата на красноречието се разбива в канарата на любимата фраза на англичаните: „Това едва ли може да бъде подходяща тема за разговор!“

Не ви остава друго, освен нервно да потраквате с парченцата лед в чашата с джин с тоник (завиждайки на онзи, който може многозначително да пълни или изтърсва лулата си) и да размишлявате как все пак да намерите път към сърцето на събеседника си през ледовете на дълбокомисленото мълчание и мъглите на лекомисленото разменяне на ритуални, с нищо не задължаващи фрази.

Защо наистина е толкова труден процесът „вживяване“ в тази страна? Нали тук не чувствуваш както на Изток труднопреодолимата езикова бариера. Думата ми не е само за това, че е много по-лесно да научиш английски, отколкото китайски или японски. Тук всеки проявява учудващо търпение, натъкнал се на тромавите опити на чужденеца да говори английски. Никой никога няма да се подсмихне, няма да се раздразни, докато ти с усилие търсиш необходимата дума.

Изглежда, смятайки се в правото си да не говори никакъв друг език, освен собствения си, англичанинът често признава на чужденците правото да говорят лошо английски (макар че за разлика от японца никога не ще се почувствува задължен да отбележи, че владееш добре езика му).

С една дума не е нужно да се плашите от грешки или да се извинявате за лошото си произношение. Въпросът как ти говориш английски изобщо не е тема за обсъждане. Но от друга страна, англичанинът никога няма да опростява речта си, както постъпваме

ние инстинктивно, когато искаме да се обясним със събеседник чужденец. Той не може да си представи, че родният му език може да бъде непонятен някому.

Оттук следва малко утешителният извод: в страна, където езиковата бариера не е пречка, не може да ти помогне езиковият мост. В Китай или Япония понякога беше достатъчно да прочета йероглифния надпис върху картината, да цитирам на място или не на място някакъв древен поет или философ, за да разположа веднага към себе си събеседниците си, да събудя интереса им към „необикновенния чужденец“, с една дума да намеря мост за запознанство. Може ли да обещава такива дивиденти английският език, на който, както тук се смята, говорят всички нормални хора? Или знаенето на сонетите на Шекспир, щом, освен всичко останало първата заповед за поведение, когато си на гости, биха могли да бъдат думите: „Не се кълчи!“

Не може да се каже, че англичаните странят от чужденеца, но и не проявяват към него особен интерес. Те се отнасят към него, да не кажем отвисоко, но малко снизходително, както се отнасяме към деца в общество на възрастни.

Едва ли може да се каже, че да си чужденец в Лондон, означава, че се ползуваш с някакви преимущества. По-скоро обратното. Поканват чужденеца в дома си, вглеждат се внимателно в необичайното му поведение, внимателно слушат праволинейните му изказвания. Но ако чуждестранният гост се проявява в нещо като необикновена личност, окръжаващите ще се отнесат към талантите и достойнствата му с леко изумено любопитство — както да речем към ескимоса, който незнайно как и незнайно защо се е научил да свири на арфа.

Колкото по-дълбоко навлизате в английската действителност, толкова по-трудно става да дадете еднозначен отговор на простия въпрос: наистина ли са изцяло приятелски разположени англичаните към чужденеца?

От една страна, на всяка крачка се убеждавате, че качеството им да не забелязват, да игнорират непознатите им хора, съвсем не означава, че англичаните са безчувствени и безразлични към окръжаващите ги. Съвсем не! При всичката си затвореност и отчужденост те са изключително отзивчиви, особено към безпомощни

същества, било то загубили стопанина си кучета или объркали пътя чужденци.

Можете да спрете на улицата всеки англичанин и да бъдете предварително уверени, че той, без да скъпи времето си, ще ви окаже каквото искате съдействие. В случаите, когато японецът или французинът ще предпочетат да не се забъркват в работа, която не ги засяга, англичанинът, без да се колебае, ще се притече на помощ на чужденеца, ако е разбрал, че това е нужно. И колкото е по-трудно положението, в което волно или неволно е попаднал човек, толкова по-голяма ще бъде проявената към него отзивчивост.

Ако в някое непознато селище ви се повреди колата, веднага ще се намерят хора, които с готовност ще отидат да потърсят монтьор в близката авторемонтна работилница. Ако в дъждовен ден някое дете не може да се прибере вкъщи, защото е загубило ключовете си, непознатите съседи веднага ще го отведат в дома си, ще го стоплят, ще му дадат да пие чай.

Но в същото време за съжаление отново и отново забелязваш и другото — че всяка подобна услуга съвсем не разбива леда на отчуждението, не се превръща в мост за по-близко запознанство. Съседите, към които те преизпълва благодарност, ще се държат така, сякаш в отношенията ви не се е получил никакъв напредък.

Колко често туристите, пристигнали от континента, особено италианци, испанци, французи, биват заблудени от лекотата, с която успяват да завържат разговор с английско момиче на улицата. То отговаря без смущение на въпросите, естествено и приятелски, като на добър познат. Но не бива да се лъжете — това е просто от чувство за дълг към чужденеца. Момичето се чувствава задължено да му помогне като на сляп старец, когото трябва да преведе на другата страна на улицата. То с готовност ще покаже на чужденеца пътя, може дори да го доведе до театъра, ресторанта или хотела. Но не го канете да ви прави компания и обикновено е безсмислено да го питате за името, телефона или да му определяте среща.

Когато разказват за други народи, пътешествениците обичат да започват с фразата. „Онова, което ми направи най-силно впечатление още от пръв поглед, това е...“

Когато разказвате за англичаните, тази фраза като че ли най-малко подхожда, защото най-типична тяхна черта е тъкмо отсъствието

на нещо характерно, биещо на очи, преднамерено. Може доста дълго да си живеете в Британия и да останете със същия багаж от представи за тази страна, с какъвто сте дошли. Преди всичко друго забелязвате, че и на англичаните е свойствено предубеждението спрямо чужденците и именно това предубеждение по правило става първият обект за наблюдение от страна на непосветения.

Улицата тук е най-скучното място, там вие няма да видите хиляди грабвачи ви зрелища, не ще се сблъскате с хиляди приключения. Тя не е място, където хората си подсвиркват или се бият, разменят си любезности, почиват си, съчиняват стихове или философствуват, ходят по нужда и се радват на живота, пускат си шеги, бистрят политика и се събират по двама, по трима, на групи, на тълпи, за революционна закана. У нас, в Италия, във Франция, улицата е нещо като голяма кръчма или обществен парк, площад, място за събиране, стадион и театър, продължение на дома ни или верандата. Тук улицата не принадлежи никому и никого не сближава, тук вие не срещате ни хора, ни предмети, само минавате покрай тях.

Карел Чапек (Чехословакия). „Писма от Англия“,
1924 г.

На този остров мълчанието не се смята за недодяланост, напротив, за недодяланост се смята препаленото говорене, тоест когато искате насила да се натрапите на другите. В Англия никога не бива да се страхувате от това, че мълчите. Може да не говорите в продължение на години, без да се страхувате, че ще ви сметнат за слабоумен. Затова пък ако говорите прекалено много, у шокираните англичани веднага ще се породи основание да не ви се доверяват. Ако те не влизат в разговор с вас, то не е от нежелание или поради невъзпитание, а от страх да не ви въвлекат в разговор, който на вас може би няма да ви бъде интересен.

Паоло Тревес (Италия). „Англия — тайнственият остров“, 1948 г.

Те не обичат да разкриват общественото си положение. Срещнах се с видни личности, но ако не знаех предварително кои са, никога не бих се сетил, че въобще нещо са постигнали в обществото. Ако са писатели, никога не говорят за своите книги. Ако са учени, не говорят за теориите си. Ако са политици, не разкриват своите програми. Казано по-просто, те сякаш смятат своя трудов живот за нещо отделно от живота си в обществото.

Нирад Чаудхури (Индия). „Пътуване в Англия“, 1959 г.

Тук не е нужно да бързате. Вие се намирате в страната на търпението и постоянството, на спокойната последователност в мислите, в страна, където се тачат не кълбестите облаци на абстрактната теория, а малките твърди камъчета на всекидневния опит.

Вие трябва да си останете спокоен, мълчалив, търпелив.

Вие трябва да се приспособите към ритъма на Англия — към климата ѝ, морето, зелената трева, към обществения ѝ живот, старите университети, тениса, голфа, пристанищата, заводите, срещите и разговорите с хората — и да оставите всичко това да стане ритъм на вашето сърце.

Никос Казандзакис (Гърция). „Англия“, 1965 г.

СТРАНАТА НА ЗЕЛЕНИТЕ ЛИВАДИ

И тъй, в английския живот не можеш да се гмурнеш изведнъж. Когато след първите месеци, прекарани в Лондон, се убедиш в това, когато разбереш, че не е така лесно да се доближиш до англичаните, без да искаш, започваш внимателно да се оглеждаш наоколо: дали природата на тази страна няма да ти даде ключа за разбиране характера на народа й?

Англия се издига от морските вълни като забулена в загадъчен лек дим бяло-зелена линия на хоризонта. Такава се явила тя пред погледа на завоевателите. Именно тези тебеширени брегове накарали легионерите на Юлий Цезар да дадат на острова името Албион, тоест Бял. Но дори пристигналите от юг римляни били удивени от пищността на растителната покривка, от свойството на английската трева да се запазва яркозелена през цялата година. Дори те, дошлите от слънчевото Средиземноморие, нарекли Англия страна на зелените ливади.

Съчетанието от полагани грижи и обезлюденост, умереността и покоят — ето с какво Англия прави впечатление, когато за пръв път я видите с очите си.

Не цветовете, а оттенъците създават портрета на тази страна. Акварелът най-добре предава такава приглушена гама от полутонове. И явно не е случайно, че именно акварелът заема най-важно място в английското изкуство.

Полегати склонове на хълмове, разчертани с жив плет, самотни вековни дъбове в сочни ливади, волно пасящи стада овце, върхове на селски църкви по хълмчета, спретнати къщи, белеещи се сред зеленината на горичките.

Много са страните, които могат да се похвалят с по-величествени панорами, с по-ярки багри, с по-определено настроение на целия ландшафт — блясъка на стръмните алпийски върхове, мрачното величие на скандинавските фиорди, щедростта на слънцето на Средиземноморието.

Природата на Англия помага да се разбере такава черта на английския характер, като сдържаността, склонността към недоизказаност. В нея няма нищо биещо нарочно в очи, грандиозно, от което дъхът ти да секне. Не патетична страстност, а стаен лиризъм — това е тоналността на английския пейзаж, която по нещо го сближава с природата в средната част на Русия. И неслучайно Констебъл е така почитан от англичаните, както у нас Левитан.

Природата на Англия също не е склонна към крайности, както и самият англичанин. Липсата на резки контрасти, тоест пак умереността — ето ключовата характеристика не само на английския ландшафт, но и на английския климат.

Времето в Англия е непостоянно. То често се променя, но не с големи разлики. Такъв климат способствува за уравновесеността, дори за флегматичността на характера — струва ли си да роптаеш срещу промените, когато те, първо, не траят дълго и второ, не предвещават големи отклонения от онова, което е било до настъпването им.

„Климатът у нас не е лош, само времето да беше по-добро“ — шегуват се англичаните. Трябва да си живял в Лондон поне една година, за да осъзнаеш напълно смисъла на тези думи.

Малко преди да тръгна за Англия, в Москва гледах съветския телевизионен филм „Убийство по английски“. Действието на този криминален филм се развиваше по Коледа в една къща извън града, потънала в снежни преспи. Случи се така, че денят, в който пристигнах в Лондон беше Коледа. В английската столица нямаше и следа от сняг. Вместо сняг по зелените ливади в Хайд Парк тук и там се бяха посипали белите цветове на лайката.

— Януари при вас прилича на април или октомври — изказах учудването си в разговор с хазаина.

— Да, наистина времето през януари много прилича на това през април или октомври — съгласи се веднага старият лондончанин.

Едва по-късно разбрах, че думите ми бяха възприети не само като наблюдение на московчанин. Оказа се, че времето в Англия като че ли не зависи от календара, от годишните сезони.

Докато първата ми Коледа в Лондон беше слънчева и топла като пролет, то разгарът на календарната пролет бе ознаменуван с „бял Великден“. Въпреки че беше месец април, всичко наоколо бе засипано със сняг. Зелената площ под прозореца ми беше застлана с бял килим,

от който стърчаха жълти нарциси, напудрени със сняг. Дори през късна есен, в края на ноември в Лондон може да се случи съвсем летен ден, когато на шезлонгите в парка Сейнт Джеймс хората дори успяват да получат загар. А се случва в средата на лятото да настъпи такова лошо време, с оловни облаци, пронизващ вятър и продължителен дъжд, че независимо че е юли, щещ, не щещ трябва да включиш отоплението.

Небето над Англия в редки случаи е безоблачно. Тези напоени от влагата на Атлантика, бързо пробягващи облаци, създават променливо, своеобразно осветление. Английският пейзаж винаги е обгърнат от синкаво сива мъглица, която като ретуш приглушава багрите и разлива очертанията. Може да се каже, че такава мъглявост има своя паралел в английското мислене. Избягвайки крайната яснота и категоричност, то предпочита да допусне някаква неточност, да остави простор за догадки, възможност за компромис.

Зримият образ на Англия — страната на зелените ливади — прави впечатление преди всичко със съчетанието на полагани грижи и обезлюденост. Колко трудно е да се свърже това с предварителната представа за една от най-гъсто населените държави, за родината на промишлената революция, която е била работилницата на света!

С Япония в това отношение нещата стоят точно обратно. Там новопристигналият обикновено е поразен и дори угнетен от това, колко задимена от заводските комини е страната на цъфтящите вишни и старинните пагоди. Повечето чужденци съдят за Япония само от тясната ивица на Тихоокеанския ѝ промишлен пояс. А в Британия задименият Север е настрани от туристическите маршрути. И живописните предградия в югоизточните графства Кент, Съсекс, Серей повече се запомнят, отколкото неугледният Ийст-Енд на Лондон.

Освен това, макар Япония по територия да е по-голяма от Британия един път и половина и с два пъти повече население, пет шест от земята ѝ е заета от планини. Затова първото, което чувствувате в Англия, е, че тя съвсем не е чак толкова пренаселена. Безкрайните ѝ и безлюдни полета правят много силно впечатление.

Селският ландшафт на Англия с живия плет върху меките извивки на хълмовете, добре поддържаните ливади и горички, с лъкатушните като в старо време междуселски пътища, но покрити сега с асфалт и бетон — това е цивилизован ландшафт, създаден от човешките ръце.

В същото време той в съвсем малка степен служи за практически нужди. Тук рядко ще видите орач да крачи след плуга, още по-малко човек, който, превил гръб, да копае земята.

Може да се каже, че селският ландшафт на Англия е безполезен — ако употребим думата в смисъла, който е имал предвид Оскар Уайлд, наричайки безполезност един от критериите на изкуството. В тесен утилитарен смисъл от тези разчертани с жив плет грижливо запазени горички има толкова полза, колкото от добре охраняваните паркове.

След като станала родина на промишлената революция и център на най-голямата колониална империя, страната с предимно селскостопански характер се освободила от необходимостта да произвежда насъщния си. Тя е могла да си позволи да стане красива и наистина е станала. Извънградската част на Англия е станала всъщност онова, което сме свикнали да наричаме английски парк, тоест резерват не на първичната, а на облагородената от човека природа.

Тя има предназначението да бъде „наслада за окото“. И в това се убеждаваш, уви, на всяка крачка, когато в най-живописните места се натъкваш на лаконично написаните табелки: „Частно владение“. Тук не пишат: „Вход за външни лица строго забранен“. Не те заплашват с глоба. Само две думи, и сенчестата дъбова горичка или спускащата се към реката ливада стават недостъпни като мираж в пустинята.

Статистиката показва, че населението на Великобритания в по-голямата си част е градско, а не селско, заето в индустриалното производство, а не в селското стопанство. И въпреки това основополагащите черти на английския живот и до днес имат корена си в селото, а не в града.

Англичанинът не се стреми да живее в Лондон, както французинът мечтае да живее в Париж. Дълбоко в душата си той не е станал гражданин, въпреки че влечението му към земята съвсем не може да се нарече селско. Най-голямата му мечта е не да бъде земеделец, а да стане земевладелец. Именно владението на земя е било тук от далечни времена върхът на човешките амбиции, мерило за социалното положение. Колкото един човек е по-заможен, толкова по-упорит е стремежът му да има къща извън града. Уютните селски

имения и вледеняващите душата градски покрайнини създават контраст, който няма равен на себе си от другата страна на Ламанш.

Със своите имения и паркове, ливади и земи за ловуване обликът на Англия безспорно носи следите от бита и нравите на старата земеделска аристокрация. В продължение на векове тя е била единствената управляваща класа в страната, но за разлика, да речем, от френската аристокрация, животът в столицата никога не я е привличал. Ако в съседните страни висшето съсловие обикновено се асоциира с града, а простолюдието със селото, структурата на английското общество се гради на това, че идеал за човешко съществуване и следователно привилегия на избраната класа, е животът в извънградско имение.

Лесно ще установим, че традиционните, тъй да се каже класически видове спорт — ездата, голфът, тенисът, крикетът са се родили като развлечения за обитателите на извънградските имения. Това всъщност е начинът, по който прекарват свободното си време хора, които обичат да бъдат на чист въздух, но поради характера на английския климат трябва да бъдат в постоянно движение, за да получат желаното удоволствие.

Градският живот не е станал в Англия притегателен център за управляващия елит по няколко исторически причини. Тъй като страната рано се обединила, английските провинциални градове не добили онази роля, която играели на континента Любек и Авиньон, Ваймар и Флоренция. Те не станали център на политическия, културния или поне на светския живот.

От друга страна, бързо забогатялата буржоазия, издигната на авансцената от промишлената революция, не се е сещала да прави новите индустриални градове средища на националния живот. Притежателите на фабрики и заводи, които дали облика на Манчестър и Ливърпул, на Бирмингам и Шефилд нямали желание да свързват гонитбата за печалби с някакви други съображения.

Така можем да си обясним тъжното, потискащо еднообразие или по-точно грозотата на работническите покрайнини, или миньорските селища, тези безкрайни и безрадостни редици от мизерни жилища, притиснати едно до друго като дъски на стобор, тази гнетяща душата безизходност пред вида на опушените тухлени стени.

Главатарите на промишлената революция бързали да се прехвърлят някъде извън града, по-далеч от „черните дяволски мелници“ (мелница наричали в началото всяка работилница с механично задвижване), веднага щом усетели, че са събрали достатъчно пари за това. Начинът на живот на старата земеделска аристокрация останал в Англия неоспоримият идеал. Индустириалният и търговски елит не създал и не се опитвал да създаде свои традиции. Новите градове не привличали нито ония, по чиято воля се родили, нито обитателите на извънградските имения.

Британия заплати скъпо, заедто именно тя се яви родина на индустриалната революция. Къде другаде ще видите по-очевиден контраст между красотата на облагородения от труда на много поколения селски ландшафт и крещящата грозота, потискащата безнадеждност на пролетарските покрайнини!

Може да се каже, че след индустриалната революция градският живот в Англия стана съдба на потиснатите, а животът в селски имения — привилегия на потисниците. Градът и селото повече от всякъде другаде олицетворяват тук противоположните полюси на социалния апартейд.

За това ще стане дума и по-нататък. Но връщайки се към зримия образ на Англия, който се създава от първите впечатления, искам още веднъж да кажа, че тя все пак е преди всичко страна на зелените ливади, а не на „черните дяволски мелници“, страна по-красива, по-облагородена и общо взето по-малко обезобразена, отколкото сме очаквали да я видим.

Селска или по-точно казано извънградска Англия помага да се разбере същината на националната психология, подхода към живота, към природата, към съотношението между естествено и изкуствено. На англичаните не е присъщо излишното насилване на природата, прекаденото ѝ подчиняване на човешката воля, натрапването на геометрически правилни форми. Те се стремят да запазят естествените черти на природната среда, но до такава степен, че тя в същото време да бъде удобна за живеене.

В Англия рядко ще ви се случи да попаднете в непроходим горски гъстак. Но може би по-рядко отколкото в други страни ще видите алеи, където дърветата растат в строги редици и при това подстригани по един и същ начин. Тук по-типични са малките

горички, отделните дървета, пръснати сред ливадите. Защото гъстата гора е нещо много първично, а алеята — нещо прекалено изкуствено. Селска Англия представлява наистина английски компромис между природата и изкуството.

Англия е остров. Но от това съвсем не следва, че за живота в нея най-добре могат да говорят пристанищата ѝ. Много по-изобилна храна за размисъл дават тук пътищата. Често тесни, обикновено криволичещи, но винаги покрити с асфалт и снабдени с безупречна система от пътни знаци, английските пътища — не магистралите, а местните — могат да ви окажат неоценима помощ за опознаване на страната.

Онзи, който е свикнал с бездушната праволинейност на съвременните автостради, отначало се чуди и дори се дразни, че в Англия като че ли никой няма желание да премине от една точка до друга по най-краткия път. Извивките на тукашните пътища сякаш игнорират законите не само на геометрията, но и на логиката.

Английските пътища най-често са родени не от въображението на инженери, а от историята на страната. Те рядко прорязват хълмове или се прехвърлят като надлези над долините. Те криволичат, заобикаляйки нечий отдавна изчезнали владения или съединявайки несъществуващи вече села. И по тях като по линиите на човешка длан може не само да се прочете миналото на страната, но и да се научат много неща за характера на народа.

Английските пътища предпочитат да не влизат в борба с природата, а да следват начертанията ѝ. Те говорят по-скоро за търпимост към местните особености, отколкото за опит да се наложи някакво еднообразие. Те са свидетелство за склонността по-скоро да се приспособи онова, което вече съществува, отколкото да се създава нещо отново, да се намери компромис със старото, вместо отказ от него заради новото.

Английският път прилича на пътеката в английския парк. Той не насича естественото взмо, което времето е оставило върху лицето на земята. Той доближава пътешественика до онова изконно русло, по което открай време е текъл животът по тези места.

Ако се обърне към мен за съвет човек, който иска да опознае Англия, бих му казал: „Ходи по шосетата, по междуселските пътища и пътеки, постарай се първо да усетиш тази страна, а след това вече да я опознаеш, така ще се спасиш от предубеждения.“

За тази страна няма вълшебен ключ, тя не се поддава на единно и всеобхватно обяснение. Но можете да я почувствувате. И съм убеден, че най-лесно ще я почувствувате отвътре, там, където се коренят най-ранните ѝ, същинските ѝ и най-малко променени черти.

Прайс Колиър (САЩ). „Англия и англичаните от американска гледна точка“, 1912 г.

Англия открива лицето си не като ярко изпъстрена карта. На нея нищо не е ясно означено, границите не са очертани. Земна твърд, на която слънцето и мъглата придават неопределено очарование. Изчезне ли слънчевата светлина, всичко наоколо посивява, помрачнява, просмукано от влага. Изчезне ли напълно мъглата, земята се показва оголена в потоците слънчева светлина, настъпва краят на очарованието. Такава е и душата на англичанина, в която радостта и меланхолията трептят както слънцето и мъглата. Душа, която без тоя мъгливо златист лек дим остава без всякакъв чар, като ни показва англичанина с мрачен поглед, както го изобразяват сатириците.

Джон Б. Пристли (Англия). „Английският хумор“, 1929 г.

Ако ви хрумне да разтворите сърцето на англичанина, ще откриете в него късче окосена поляна. Още при първа възможност англичанинът, от която и да е обществена класа гледа да седне под някое дърво, да се опъне на тревата или бавно и мълчаливо да крачи под

зелената шатра на дъбовете със съсредоточен, леко печален израз на лицето.

Раят на англичаните е украсен с морави. И по тези морави се разхождат британските праведници, пушейки с лулите си, с неразделните чадъри в ръка.

Никос Казандзакис (Гърция). „Англия“, 1965 г.

Английският спорт, английското изкуство, английското общество имат корените си в спокойствието на селска Англия, с полегатите ѝ хълмове, със стадата по зелените ливади, с купестите облаци, с променливото ѝ време и осветление. Но около тази селска Англия винаги е бушувало морето и не е позволявало да го забравят.

Необходимо е било съединяването на две противоположности, за да стане Англия това, което е. Земята е идилична, но морето изисква борба и широки хоризонти. Земята би създала нация от земеделци и земевладелци, но морето, като е развивало въображението и страстта към приключения, е създало моряци, търговци, авантюристи, колонизатори, творците на империята.

Всеки англичанин носи в себе си малко от селянина и малко от моряка. Без тази комбинация не може да бъде разбран неговият характер, в който практичността и консервативността на първия се свързват с романтизма и авантюризма на втория.

Паул Кохен — Портхайм (Австрия). „Англия — непознатият остров“, 1930 г.

ДА ПОГЛЕДНЕМ ЗАД ОГРАДАТА

*Германците живеят в Германия.
Янките живеят в Оклахома.
Испанците живеят в Испания.
Но англичаните живеят в дома си...*

Спомних си това популярно четиристишие по време на разговора ми с един журналист парижанин, който по стечение на обстоятелствата бе прекарал половината от живота си в Лондон. Ставаше дума за това, че понятието патриотизъм има свои нюанси на всеки от двата бряга на Ламанш. Ако французинът, твърдеше моят събеседник, обича земята си, затова че тя е обляна с потта и кръвта на поколенията, заради труда, полаган за нея — труда на орача и войника, англичанинът обича земята си преди всичко като роден дом, като място, с което е свързано не бремето на всекидневния труд, а радостите на свободно прекараното време. За него образът на родината е оградената с жив плет градинка пред прозорците, която той оправя в неделен ден. Именно този жив плет, а не розата, не античната девойка с тризъбеца на господарка на моретата, би трябвало да се смята за национален символ на англичаните.

Англия наистина е царство на частния живот, което би могло да има за герб изображение на жив плет с девиза „Моят дом е моята крепост“. Макар всеки чужденец много пъти да е чувал тази фраза преди идването си в Англия, той се убеждава, че истинският ѝ смисъл е много широк и в чужбина се разбира далеч непълно.

Английският морал изисква от човека да огражда частния си живот от външния свят. И прагът на неговия дом изпълнява ролята на заветна граница. „Ние обичаме да бъдем сами“ — се казва в една обикната фраза. Каквито и да са отношенията между съседите, всеки от тях се придържа строго към своята страна на оградата. Дори ако съседните парцели не са преградени, границата между тях се спазва,

сякаш има плътна стена. Когато децата от незнание пресичат този невидим синор, веднага с хиляди извинения ги прибират обратно.

Прието е да бъдете приветливи и любезни със съседите, но без фамилиарничене, което би могло да изглежда като нежелателно вмесване в частния им живот. Първата заповед тук гласи: „Не се бъркай в чуждите работи!“ Как живее съседът, какви навици и порядки въвежда в своя дом, не засяга никого друго.

Култът към частната собственост поражда отношение към дома като към крепост. Жилището на англичанина е като че ли обърнато с гръб към улицата. И ако на стопанина му хрумне през лятото да се погрее на слънце, той винаги ще се разположи зад къщата, а не пред нея.

Околният свят трябва да остане зад прага. С непознати или с неканени посетители обикновено се разговаря само през вратата, без да се поканят да влязат вътре. Това съвсем не означава, че англичаните са негостоприемни. Но гостите се канят само предварително (обикновено две-три седмици напред), и то за определен час. Да отидеш при познати просто така, без покана или да известиш преди идването си по телефона, това тук не е прието. Неочакваното позвъняване на входната врата е нещо много рядко в Лондон. Или ако все пак се случи, то бива най-често в навечерието на Нова година, когато минават събиращите помощи за благотворителна цел или обичайните посетители около Коледа — раздавачът на вестници, млекарят, боклукчията, надяващи се на бакшиш по случай празника.

Домът служи на англичанина като крепост, където той може да се укрие не само от неканени посетители, но и от дотегнали грижи. Да пристъпи нейния праг, за англичанина означава да премине в съвсем друг свят, напълно откъснат от света на всекидневния му труд.

Когато японецът се връща вкъщи, с него също става някакво магическо превъплъщение. Той сякаш скъсва със съвременността, за да премине в света на предците си. Зад прага на жилището влиза в сила патриархалният ред с неговите догми и предписано поведение. А пък англичанинът зад прага на своя дом се освобождава напълно не само от грижите на всекидневието, но и от чуждия натиск. Между тези стени той е свободен да се държи както си иска, да си позволява всякакви странности при единственото условие, че с ексцентричните си приумици няма да наруши спокойствието на съседите.

За способността на англичаните да се чувствуват у дома си като в друг свят и в същото време да уважават домашния живот на другите, разговаряхме веднъж с една лондонска журналистка, която бе работила дълги години в САЩ.

У американците — казваше тя — най-много ме е учудвала и потискала неспособността им да „изключват“. Дори свободните си вечери, дори свободните си дни те по правило прекарват в средата на същите хора, с които работят. Така те неизбежно вкъщи и на гости продължават да мислят и говорят за нещата, които ги вълнуват, когато са на работа. За англичанина това не е присъщо. Когато се прибере вкъщи, той веднага се изключва от всичко онова, с което са били заети мислите му през целия ден. С хората, с които общува, често го свързват общи интереси не в труда, а в свободното време.

Моят съпруг е поляк — продължаваше събеседничката ми. — Но макар да е живял половин век сред англичани, той въпреки това не се научи да „изключва“ от онова, което го занимава в службата. Ако в съботен ден сутринта изведнъж го осени някаква строителна идея, веднага се спуска да я обсъди по телефона с колегите си и аз всеки път трябва да го възпирам, защото в Англия не е прието да звъниш по телефона у дома нито на подчинения си, нито на началника. Това е допустимо само в изключителни, екстрени случаи: ако се е подпалил заводът или са ограбили банката, или се е разболял хирургът преди операцията.

За отбелязване е, че англичаните с тяхното крайно коректно отношение към частния живот на другите смятат телефона за по-малко подходящ канал за общуване, отколкото пощата. Иззвъняването на телефона може да прекъсне разговора не на място, пиенето на чай, гледането на телевизия. Освен това то изисква да реагираш без отлагане, като не оставя възможност да обмислиш и претеглиш отговора. А получената поща може да прегледаш, когато ти е удобно, и да отговориш на всяко писмо, след като си взел под внимание съдържанието на другите. Моят хазаин, който живее един етаж по-долу, има златното правило да не се докосва до донесеното от пощенския раздавач от петък до понеделник: „Няма защо да си тъпчеш главата със служебни работи преди почивния ден.“

Именно затова е прието да се уговаря например делова среща писмено, а не по телефона. Депутатът в парламента, директорът на

банка, лекарят и дори шивачът предпочитат писмената форма на контактуване, тъй като тя им помага по-гъвкаво да планират времето си.

Но би било невярно да се смята, че предпочитането на писмената форма на контактуване пред устната, тоест — на пощата пред телефона, разширява бюрокрацията. Бих искал да подчертая още нещо, англичаните използват пощата, за да избегнат човека от разтакаване по канцеларии. Ако например трябва да регистрира колата си, англичанинът изпраща в съответното ведомство писмено запитване: какво е нужно да направи за това и прилага плик с марка и адреса си. В отговор той получава бланка за попълване и указание какви документи да приложи (например фактура, шофьорска книжка, документ за застраховка). Всичко това отново се изпраща в бюрото за регистрация и след няколко дни документите пристигат обратно по пощата с издаденото въз основа на тях удостоверение.

Всеки път, когато ми изтичаше срокът на наема за телевизора или за застраховката на жилището, или сезонното разрешително да държа колата пред дома си, своевременно ми съобщаваха за това по пощата, като прилагаха необходимите бланки, за да мога да извърша плащанията си по пощата.

През първите месеци на работата ми в Лондон много ми тежеше, че трябваше да уведомявам Министерството на външните работи за всяко излизане извън столицата на повече от 35 мили. Не стига това, че попълвах документи в четири екземпляра с точно посочване маршрута на пътуването и местата на нощуване, ами трябваше да ги нося в Уайтхол, в центъра, където не можеш да намериш място дори за пет минути да оставиш колата си. Когато се оплаках за това на един чиновник от Министерството на външните работи, той сви рамене и ми отвърна:

„Но защо сте решили, че трябва лично да носите тези уведомления? Сложете ги в плик, пуснете ги в пощенската кутия и те на другия ден вече ще бъдат на бюрото ми.“

Оттогава започнах да правя точно така. И когато след половин година разказах за това на колегите си, всички се смяхме, че никой от нас, съветските журналисти, не беше се сетил за този толкова прост способ.

Като правя характеристика на англичаните, искам преди всичко да кажа, че те са домолюбци. Домашното огнище и свързаното с него свободно време, заема огромно място в техния живот. За тях домът наистина е център на съществуване. Най-убедително доказателство за това е семейният бюджет.

Англичаните никак не са претенциозни към храната. Парите, изхарчени за храна, им се струват напразно пропилены. В това отношение те са способни на най-строга и точна икономия. Те в никакъв случай не превръщат облеклото в култ — поне не го смятат за мерило на благосъстояние. Жилището е крайната мечта на английското семейство, целта, за която то е готово години наред да се лишава от всичко, да прави всякакви жертви.

Когато в неделен ден съседите се срещат в кварталната кръчма и единият задава на другия въпроса: „Какво направи през тази седмица?“, те имат предвид не работата в лабораторията, не играта на борсата, не участието в предизборната кампания. Всекиму е ясно, че става дума за поправянето на покрива или за смяната на тапетите в спалнята, или за докарването на тор за цветята.

Англичанинът обича да живее обкръжен от добре познати му неща. В подредбата на дома и при много други случаи той цени преди всичко старинното и солидното (като често отъждествява тези понятия). Когато в семейството се заговори, че май е време да се поднови обстановката, има се предвид ремонт, а не че трябва да се замени съществуващото.

Когато бях в Съединените щати, аз като журналист винаги се радвах, че всеки поканил ме на гости американец, сам, без да чака молбата ми, започваше преди всичко да ми показва дома си.

У англичаните рядко ще ви се случи да видите нещо друго, освен стаята, където се приемат гости. И съвсем не се надявайте, че ще вземат да ви показват някаква кръгла вана с позлатени кранове, която би представлявала гордост на другия бряг на Атлантика. Но много е вероятно да ви се похвалят с парника си, да ви покажат саксиите с разсад, да ви обърнат внимание как хубаво се е разрасла по тухлената стена пълзящата роза.

Англичаните са склонни на сурово отношение към собствената си плът и жилищата им с много неща говорят за тези спартански нрави. През седемдесетте години само 15 процента от жилищата в

Британия имаха парно отопление, което е два-три пъти по-малко от европейските страни в същия климатичен пояс. Англичаните смятат например, едва ли не за неприлично да се отопляват спалните. А и ваните са влезли истински в бита малко преди войната. При мнозина, особено при малките и по-големите деца, тя се замества със студено обтриване с потопена в леген гъба. Кой знае, може би в английския климат такава сурова закалка от ранна възраст наистина е необходима. През влажните зимни дни винаги ви учудва колко много лондончани на почтена възраст се разхождат без палта, а понякога и само по риза.

Много средно заможни американци, за да не се занимават с домакинство, предпочитат да изживеят остатъка от живота си в пансиони или в хотели — такива има много в Калифорния или Флорида. Англичанинът се държи за собственото си жилище до края на живота си. За него това е най-сигурният пенсионен фонд, който не се обезценява от инфлация. След като ожени децата си и се пенсионира, англичанинът, ако му се наложи, ще продаде къщата или апартамента и ще купи по-евтино жилище, но ще направи всичко възможно да избегне робската съдба на наемател.

Фразата „Моят дом е моята крепост“ се е родила някога сред собствениците на къщи. Днес, разбира се, да имаш самостоятелна къща в града, е недостижима мечта дори за много заможните семейства. Английският гражданин обикновено нарича къща нещо, което всъщност представлява вертикално разположено жилище: долу се намира всекидневната, по-горе е спалнята, а над нея под самия покрив са настанени децата или пък това помещение, представляващо мансарда, се дава под наем на ергени.

Тъй като всеки стопанин украсява своята фасада и первазите както му хрумне, уличното строителство прилича понякога на стобор от вертикално, плътно наредени разноцветни дъски. Затова пък имаш собствен номер (при това номер на дом, а не на квартира!), своя градинка, своя входна врата откъм улицата и най-сетне своя вътрешна стълба, която кой знае защо, е особено скъпа на сърцето на англичанина.

Лондон е останал до днес предимно триетажен, заради предубедеността на англичаните към сградите с много апартаменти и особено с много етажи. Редиците от триетажни жилища, проточени понякога по цялата дължина на улицата, тук наричат „тераси“. За

хората, които живеят някъде на осмия етаж, е прието да се говори с известно съчувствие: та на такава височина не можеш и до прозореца да се приближиш — ще ти се завие свят. Дори в благоустроените и удобно разположени големи блокове на Уест Енд предпочитат най-често да живеят не англичани, а заможни чужденци.

Всяка година в лондонската зала „Олимпия“ се урежда изложба „Идеалният дом“. Фирмите, които произвеждат облицовъчни материали, мебели, килими, електротехника за бита, домакински съдове, показват новостите си, надпреварват се в търсене на все по-нови начини да се направи жилището по-удобно, по-уютно, по-красиво.

Излизайки от павилиона, препълнени с впечатления и натоварени с лъскави рекламни проспекти, посетителите срещат на изхода хора, които държат в ръце снопчета листовки. Лаконичният текст върху тях като че ли зачерква всичко, което е оставил в съзнанието този храм на благополучието, проповядващ култ към домашното огнище:

Известно ли ви е, че в Британия има около сто хиляди бездомни? Че на всекиго от тях се падат по десет празни къщи или квартири?

Служба за справки при Комитета на скуотърите.

Хората, които в търсене на покрив да се подслонят, самоволно се заселват в празните жилища, или както тук ги наричат, скуотърите, наброяват във Великобритания повече от тридесет хиляди души.

Има два момента, правещи ги социално явление, което не може да се отмени. Първо, това е наличието на бездомни хора в страната. И второ, наличието на безлюдни жилища. Съчетанието на едното с другото олицетворява онази крещяща социална несправедливост, върху която скуотърите се стремят да привлекат вниманието с протеста си.

Разбира се, проблемът за бездомните в Англия не стои така, както да речем в Калкута, всичко е относително. Векове наред Англия е трупала богатства за сметка на империята. На нейна земя повече от хиляда години не е стъпвал кракът на завоевател. В навечерието на

Втората световна война Англия е разполагала с най-добрия жилищен фонд в Западна Европа. Но през следвоенните години неговата структура съществено се е променила. Важно завоевание на работническото и демократичното движение става значителното разширяване на общественото жилищно строителство. В жилищата, принадлежащи на местните общини, днес живеят една трета от семействата — шест пъти повече отколкото преди войната.

Повече от два пъти се е увеличил броят на собствените жилища, купени най-често на изплащане. Днес в такива жилища живеят половината от английските семейства. Обаче и в предвоенните и в следвоенните години непрестанно намалява броят на жилищата, давани под наем от частни домопритежатели. Преди Първата световна война те са представлявали девет десети, след Втората световна война две трети, а днес само една шеста от жилищния фонд.

Табелките с надпис „Дава се под наем“ са нещо рядко по улиците на английските градове. А нуждата от нескъп, макар и временен подслон се изостря. За хората с оскъдни средства, не стъпили още на краката си, или обратното, дерайлирали от живота — общи работници, препитаващи се от случайни приходи, студенти, младоженци, пенсионери — жилищният проблем става още по-тежък и неразрешим, отколкото когато и да било. Авторът на книгата „Бездомните“ Дейвид Брендън стига до извода, че в английската столица и в другите градове „е станала належаща необходимостта отново да се строят жилища по образеца на съществувалите през XIX век нощни приюти за самотни хора“.

Опитът на лейбъристите в миналото да обуздаят произвола на домопритежателите и да ограничат нарастването на наемите не подобри, а напротив, влоши положението на онези социални слоеве, които най-много страдат от жилищната криза.

Неизмеримо трудно стана да се намери под наем евтина квартира, особено пък отделна стая. Причината е тази, че домопритежателите днес предпочитат не да дават под наем, а да продават жилища за срок от 25–30 години на извънредно високи цени, с високи лихви при това, като по този начин съвсем спокойно заобикалят всички ограничения. Те нарочно не приемат наематели в празните квартири, а чакат да се освободи цялата сграда, за да могат изцяло да я преустроят, обзаведат наново или да я срутят — с една

дума, да намерят най-изгодната форма за спекулация със своя недвижим имот.

Така расте броят на безлюдните, необитавани домове — явление, което лейбъристкият депутат Франк Олаун нарече в Парламента „национален позор“. Той обърна вниманието на Камарата на общините върху факта, че във Великобритания стоят празни три пъти повече домове и квартири, отколкото са новопостроените през годината.

Франк Олаун предложи да се даде на местните власти правото временно да реквизират и заселват ония жилищни помещения, които стоят празни повече от шест месеца. Законопроектът на Олаун съвсем не посягаше на основните положения. В него беше посочено, че домопритежателят запазва правото на строеж и собственост върху земята. Общината ще има само правото да се разпорежда с жилищните помещения, да извършва най-необходимия ремонт и да ги дава на най-нуждаещите се семейства по списъка на чакащите ред. При това домопритежателят ще получава наема, определен от общината, като се приспадат разходите за ремонт.

Но законопроектът не бе подкрепен. По всичко личи, че най-влиятелните кръгове на Британските острови имат интерес да се запази сегашното парадоксално положение. Главоломното увеличаване на цените на недвижимите имоти, далече изпреварващо ръста на общото поскъпване, откри съвсем нови възможности за спекулативни машинации в тази област. Сега са чести случаите, когато за притежателя на недвижим имот е по-изгодно да държи известно време незаети парцела или наново построения дом, задоволявайки се с това, че цената му всяка година расте, отколкото да получава наем и да внася в държавната хазна данъка върху него.

При това понятието „известно време“ е много разтегливо. За стоте хиляди квадратни метра жилищна и административна площ в тридесет и пет етажния небостъргач Сентър Пойнт то означаваше например цяло десетилетие.

Лондон е богат на исторически паметници. Всяка страница от историята на страната е въплътена тук в бронз и мрамор. Но какво може да се сравнява по изразителна сила с монумента, в който е въплътил своите черти съвременният английски капитализъм — необитаемия небостъргач Сентър Пойнт на най-оживеното кръстовище в столицата?

Той се извисява над потока от хора и коли, безразличен към архитектурния облик на Лондон, към пропорциите на окръжаващите го сгради, към грижите на града, задушаваш се от теснотия. Десет години етажите на тази сграда бяха населени от кънтяща тишина. Неведнъж под стените на този небостъргач бушуваха демонстрации на възмутени хора. В знак на протест в него се заселваха скуотъри.

Всеки път, когато стане дума за жилищния проблем в Англия, пред очите ми се появява очертанието на този небостъргач, дръзко вклинил се с високо устремените си вертикали в панорамата на английската столица, а на неговия фон виждам редиците от демонстранти: зидари, изкопчии, бетонджии, носещи саморъчно написани плакати: „Бездомни хора, безлюдни домове, безработни строители — този безумен, безумен, безумен свят!“

Жителите на съвременна Британия (особено от Югоизтока) са станали известни с нежеланието си да разговарят с непознати хора в автобусите и влаковете. Те дори ще се почувствуват оскърбени, ако случаен съсед погледне във вестника им. Жителят на Лондон с по-голямо нежелание от жителя на Ню Йорк ще се залови да попълва някакви анкети или да дава отговори при допитвания до общественото мнение, или дори да говори с приятелите си за семейния си живот, или за доходите си. За разлика от американеца, англичанинът никога не пише името на подателя върху писмото, което пуца в пощенската кутия.

Даниъл Сноумен (Англия). „Целуващите се братовчедки. Сравнителна интерпретация на британската и американската култура“, 1977 г.

Понякога е по-лесно да обясниш Англия с отсъствието на парно отопление, отколкото с присъствието на Плантагенетите. Златният век на британския комфорт започва от 43-а година преди нашата ера, когато в нея е имало и римляни, и парно отопление. И едното и другото изчезнали почти едновременно. Римляните повече не се

върнали, а парното отопление впоследствие било отново прието, но с големи колебания — обикновено от притежателите на много квартирните домове или в космополитните хотели със съмнително реноме.

Пиер Данинос (Франция). „Майор Томсън и аз“, 1957

г.

ЛЮБИТЕЛИ И ПРОФЕСИОНАЛИСТИ

Култът към частния живот, възвеличаването на домашното огнище дава ключа за разбиране на много от своеобразните черти на англичанина.

Да вземем например противопоставянето на любители и професионалисти, което те обичат да правят. Тези понятия, запазили първоначалния си смисъл може би само в областта на канадския хокей, и до днес остават важен етнически вододел на Британските острови. Много традиционни възгледи на англичаните ти се струват необясними, дори парадоксални, когато не ти е известна общата им изходна точка. Прието е да се смята или поне да си даваш вид, че по-важно място в живота на човека заема това, с което той се развлича в свободното си време, а не онова, с което се занимава в работата си. Ще рече, любителското отношение към работата се цени по-високо от специалните знания, а любителят е на по-голяма почит от професионалиста.

Делението на любители и професионалисти води началото си от крикета. А националната игра крикет е наистина светая светих за англичаните, те я смятат за прамайка не само на спорта, но и на морала. Именно от крикета водят родословието си онези принципи на спортната етика, които са станали за англичаните основа на подобаващо поведение, мерило за порядъчност. Когато заместник-ректорът на Оксфордския университет казва, че неговата цел е да научи младежите да играят с пряка бухалка, смисълът на тази фраза отива далече зад границите на спорта.

Чуждестранният журналист, работещ в Лондон, е длъжен да знае термините и епитетите, употребяващи се при описанието на играта на крикет, тъй добре, както се знаят популярните библейски изрази или латинските пословици, иначе не би разбрал нито полемиките в Парламента, нито уводните статии във вестниците.

Крикетът е първият спорт, където делението на любители и професионалисти било официално утвърдено с правила. При това

предпочитанието към първата от тези категории е изразено недвусмислено. Капитани на водещите отбори например до неотдавна можеха да бъдат само любители. И макар че в наши дни е вече невъзможно да се спазва този принцип, предишната градация продължава да се спазва в дребните неща. Съблекалните за любителите по традиция са обзаведени различно от тези на професионалистите и се различават от тях, както корабните каюти първа класа се различават от каютите втора класа. Достатъчно е да вземете програмата, на който и да е крикетен мач, за да разберете кои от играчите са любители и кои — професионалисти; при първите е отбелязано фамилното име и първите букви на името и презимето, а вторите са изредени само с фамилните имена.

Освен любители и професионалисти в крикета съществуват и паралелни термини: джентълмени и играчи. Това второ противопоставяне ни помага да разберем защо любителското отношение към работата се отъждествява с принадлежността към избраната класа.

Статуквото на джентълмен — като владееенето на земя — било върхът на човешките амбиции. Смятало се, че собственикът на извънградското имение дори и да е опитвал силите си в някакво поприще, правил го е не от интерес, а от чувство за дълг пред обществото или за свое удоволствие.

Принадлежността към редовната работна сила се възприемало като следствие от икономическа или социална зависимост. Дори когато джентълменът бил принуден по необходимост да се труди, той се стараел да си дава вид, че се отнася към работата си като към странично увлечение, тоест представял се за любител.

Тази своеобразна скала на социалните ценности дава по-голям престиж на този, който може да си стои вкъщи, отколкото на онзи, който е принуден да ходи на работа. Затова англичанинът подсъзнателно е склонен да смята, че домът заема в живота му по-съществено място, отколкото работата, независимо дали в действителност е така.

В това може би се състои най-очевидното различие от задокеанския му братовчед. Въпросът не е само в това, че американецът по правило отива на работа по-рано и се връща по-късно — той дори вкъщи не може да се откъсне от мислите си за работата. А

на англичанина, с култа му към домашното огнище, по-скоро е присъщо обратното.

Сред американците е прието да се смята, че колкото повече работа е съсредоточена в ръцете на един човек, толкова по-голям е престижът му в собствените му очи и в очите на околните. Милионерът от Калифорния, който е поканил гост в извънградската си вила с басейн, ще бъде само доволен, ако по време на къпането му поднесат телефонния апарат и му доложат, че са се обадили по спешност някъде от Цюрих или Сингапур. Но английският аристократ, дори ако отдава на работата си не по-малко време и сили, предпочита да минава пред хората за мързелив безделник. Оттук идва дълбоко вкорененото се недоверие към професионалистите, вроденият им навик да гледат на съветниците и експертите, както средновековните рицари са гледали на алхимиците, тоест като на хора, притежаващи тайнствени знания, готови да служат и на дявола, и на бога.

Превъзходството на дилетанта над специалиста се утвърждава и от английската литература с цяла галерия герои. Достатъчно е да си спомним Шерлок Холмс, който, бидейки любител, винаги се оказва по-проницателен от професионалните детективи на Скотланд Ярд.

Склонността на англичаните да предпочитат любителя пред професионалиста (и то не само в спорта или в изкуството) се е породила, разбира се, сред определена класа в определена историческа епоха. Когато си имал зад гърба си обширна колониална империя и потенциала на „световната работилница“, е било възможно да си позволиш да се отнасяш към труда с аристократическо лекомислие и да гледаш отвисоко на ония, които с фанатична упоритост правят всичко възможно, за да преуспеят. Но любителският подход към работата, с който някога са се гордеели господстващите класи, е оставил отпечатък си върху много страни от живота на народа.

Отличителна черта на англичаните е презрителното им отношение към тъй нареченото „надбягване на мишки“, тоест към ония, които са готови да жертвуват радостите на живота заради голата материална изгода.

Всеки, който попадне на Британския остров, дошъл от другата страна на Ламанша, особено от Атлантика, има впечатлението, че англичаните не са склонни да се лишат от почивката си заради някаква допълнителна печалба.

След като концернът на Форд построи на Британските острови свои автомобилни заводи, американската администрация неведнъж се е опитвала да намали престоя на конвейерите по време на обедната почивка. Въпреки че са уверявали работниците, че това ще им позволи по-рано да завършат смяната си и да си отидат вкъщи, тези опити всеки път са се натъквали на решителната и непреклонна съпротива на профсъюзите.

Шофьорът на такси ще се откаже от изгодния клиент, ако трябва в определения час да изпие чаша чай от термоса или да прелисти вечерния вестник. За да играе тениса си в сряда или за да излезе от града по-рано в петък, борсовият посредник ще пожертвува сделка, която би му донесла печалба. Много е трудно да намериш в Лондон хора, които да ти извършат някакъв срочен ремонт: работилниците разпределят времето си две-три седмици напред, а перспективата да се работи извънредно дори със заплащане в двоен или троен размер, едва ли ще съблзани някого.

Англичаните не демонстрират отношението си към труда, както не са демонстративни в проявата на чувствата си. Отначало може да ви се стори, че вършат всичко без особено усърдие, как да е. Но постепенно започвате да се убеждавате, че спокойствието им отразява общия ритъм на живота. Това съчетание на отпуснатост и склонност към отлагане са характерни черти на английския бит.

В това отношение англичанинът прилича донякъде на опитния играч на тенис: той не тича от единия до другия край, а отбива топката леко, дори сякаш небрежно. Англичаните работят може би именно така. И ако шофьорът на автобуса спре по пътя, за да си купи пачка цигари, това още не значи, че не го интересува графикът за движение.

Отрицателното отношение на английския трудец се към „мишето надбягване“ се проявява и в това, че той с голямо нежелание се съгласява да работи на конвейер. Най-често се срещат трудови конфликти в отрасли като автомобилостроенето, макар заплатата там да е по-голяма, а работният ден по-кратък, отколкото в остарелите малки работилници. Макар Англия да е родината на промишлената революция, съвременното масово производство, където човек трябва да се подчинява безпрекословно на ритъма на машините, трудно се присажда на местна почва.

Успоредно с това следва да се отбележи, че противопоставянето на труда и свободното време преднамерено се култивира от управляващите класи и от буржоазния морал. Този вододел помага да се отвлича вниманието от сериозните проблеми. Когато бързат за футболен мач или за кръжока по рисуване, или за кварталната кръчма, хората забравят за всичко, което ги е тревожило час преди това.

Англичаните са родоначалници на страничните увлечения, които сме приели да наричаме с измисленото пак от тях название „хоби“. То не е само отдушник от еднообразието на деня, но и възможност да проявиш таланта си.

След като си бил няколко пъти на гости у англичаните, се убеждаваш, че тъкмо търсенето на общите склонности и интереси, свързани с прекарването на свободното време, представлява канавата на общуването помежду им.

Запознавайки се на лондонски приеми с гостите, в началото ти се учудваш колко са неразговорливи, когато, узнал професиите им, започваш да разпитваш лекаря за държавната система на здравеопазване, а индустриалеца — за отношението между труда и капитала.

Едва след време разбираш, че естествената според нашите разбирания насока на разговора тук се оказва погрешна, че е нужно, нека се изразя образно, не да чукаме безцеремонно на главния вход, а да търсим внимателно страничната вратичка. Защото този неразговорлив лондончанин е способен с увлечение да разговаря с първия срещнат за развъждането на гълъби или на златни рибки, за колекционирането на щипци за камина или за тропически пеперуди.

По отношение на хобито фантазията на англичаните наистина е неизчерпаема. Няма да бъде преувеличено, ако наречем Британия страна на колекционери. Къде другаде по света има толкова магазини, предназначени специално за филателисти и нумизматици? Но освен марките и монетите съществуват много, тъй да се каже „оригинални жанрове“ на колекциониране, предвидени за всеки вкус и материални възможности. Лорд Монтегю например се увлича от стари автомобили от началото на века. Но явно не по-малко горд със своята колекция е неговият съотечественик, който събира табелки на хамали с написаните върху тях имена на гари по отдавна закрити железопътни линии. Разхождаш се по лондонските пазари и се чудиш на

ексцентричността на тези увлечения. Около една сергия се трупат събирачи на напръстници. До нея се продават корабни кормила и камбани; по-нататък — старовремски дърводелски инструменти, а по-нататък — медни грейки с дълги дървени дръжки, които англичаните в не много далечни времена са слагали под завивката в неотоплените си спални.

Бидейки страна на колекционери, Британия в още по-голяма степен е страна на градинари. Това е най-разпространеното хоби и за борсовия посредник, за миньора, за адвоката и за пощенския раздавач. Между англичаните се наброяват 20 милиона градинари любители. Разбира се, далеч не всички имат възможност да притежават градина. Често това е съвсем малка леха пред прозореца. Ако нямаш и нея, можеш да отглеждаш цветя в сандъка на прозоречната дъска.

Градинарството е национална страст у англичаните, то е ключ за разбиране на много страни от характера им, от отношението им към живота. А времето в Англия, по повод, на което тъй много мърморят, е безспорно най-добрият приятел на градинаря. То позволява на жителите на мрачния Албион през цялата година да имат с какво да се занимават, малко народи имат тази възможност.

Благодарение на влажния, умерен климат в Лондон тревата през цялата година е зелена и почти винаги нещо цъфти. Тъй че градинарят може не само да се труди на чист въздух, но и да се радва на плодовете на своя труд. Розите и хризантемите цъфтят върху открити площи почти до Коледа, а в края на февруари пъпките на минзухарите и нарцисите вече напомнят за настъпването на пролетта.

Ежегодната изложба на цветя в Челси е също такава важно събитие през летния сезон, както надбягванията в Аскът, тенисният турнир в Уимбълдън или гребната регата в Хенли. Тук се събират колекционери любители от цялата страна.

Като казваме, че англичаните са изключително привързани към дома си, понякога ни е трудно да определим към какво преди всичко се отнася тази страст — към домашното огнище или към лехата пред прозореца. Физическият труд в градината, практическите навици в него са на еднаква почит сред всички слоеве на британското общество.

Накрая като трето увлечение на англичаните наред с колекционерството и градинарството трябва да посочим домашните животни. Но би било кощунство да отнесем към хобитата пламенната

им любов към кучетата и котките. Поради местните особености тази тема навлиза в областта на семейния живот и затова за нея ще говорим в следващата глава.

В Англия хората имат повече развлечения, увлечения и интереси извън еднообразието на всекидневната им работа, отколкото американците. Процентът на ония, които освен свързаните с професията и бизнеса им грижи, имат някакво хоби, е много по-висок, отколкото у нас. Тук са учудващо много хората, които отглеждат коне, кучета, свине, овце или крави; които играят крикет, голф, тенис или се занимават с гребане, изучават някакъв древен език или пътешествуват в непознати страни; които се увличат от лов и риболов или ботаника, изучават някаква област от археологията или изследват корените на родословното си дърво.

Прайс Колиър (САЩ). „Англия и англичаните от американска гледна точка“, 1912 г.

За британеца градинарството е нещо повече от хоби, дори повече от страст. То е кодекс на моралните ценности, почти религия. Именно в такива моменти той разкрива истинската си същност. Когато е в градината, англичанинът отхвърля своята грижливо всадена сдържаност, позволява си да разпусне в усмивка стегнатата си горна устна, сякаш съблича закопчания си догоре мундир. Вкусовете и поведението му в градината говорят за личността и характера му много по-точно, отколкото всяка биография. Тук той проявява дълбоката си любов към природата, която според него трябва да се поправя и облагородява колкото може по-малко.

Антъни Глин (Англия). „Кръвта на британеца“, 1971 г.

КУЧЕТАТА, КОТКИТЕ И... ДЕЦАТА

Бихме могли да наречем лондонските паркове места на ненаплашените птици. Многобройното им пернато население съвсем не се бои от човека. Най-добре това се забелязва в делнични дни, когато хората тук са малко — гордите лебеди се устремяват от всички краища на езерото към случайния минувач, а патиците дори излизат от водата и клатушкайки се, ги следват.

Едва сте седнали на пейката, и при нея тутакси долитат вездесъщите космополити — врабците, жълтоклюнестите скорци и много други пернати, които тук, в центъра на Лондон, съвсем, без да се стесняват, се угощават направо от ръцете на човека. Активна конкуренция по просия им правят белките, те могат да се качат върху коленете на човека, дори върху рамото му и нахално и очаквателно да го гледат в очите.

Не само птиците в парковете, а всяка живина в Англия е свикнала да вижда в човека не враг, а приятел и благодетел. Пухкавата сива котка от съседната къща, покатерила се върху перваза на кухнята ни, беше явно учудена, когато не я нагостихме с нищо, а я прогонихме да се маха. Дори непознатото куче, което срещате в гората, вместо да залае, започва приятелски да върти опашка.

Ако е вярно, че никъде по света няма да намерите по-зелена трева от английската, още по-сигурно е, че никъде по света кучетата и котките не са така страстно обожавани, както сред англичаните, минаващи за безстрастни. За тях кучето или котката е най-обичаният член на семейството, най-преданият приятел, а понякога си мислиш, че са и най-приятният им компаньон.

Когато лондончанинът нарича териера си любим член на семейството, това съвсем не е метафора. Френските или немските студенти често се учудват, че в английските семейства домашните животни заемат по-високо положение от децата. Същото се наблюдава и в морален план (защото тъкмо кучето или котката са център на всеобщи грижи), и в материален.

Дошлата от континента девойка, гостуваща в английско семейство за изучаване на езика, с учудване установява, че докато на булдога или сетера се дава хубава вечеря от месо, на децата, които обядват в училище, вечер се дава само парче хляб с бобена консерва и чаша чай.

Австралийските чиновници не могат да проумеят защо семействата на британските имигранти са готови да влязат в невероятни разправии относно карантината на котките и кучетата им, вместо да ги оставят в Англия, а в Австралия да си вземат нови. На англичанина обаче такава мисъл дори не му минава през ума. За него това е все едно да хвърлиш на произвола на съдбата собствените си деца.

За да не смаже някое кученце или коте, лондонският шофьор, без да се колебае, ще насочи колата си към електрическия стълб или рискувайки живота си, ще се блъсне в стената. Когато се разхожда в дъждовно време, често англичанинът носи чадъра не над главата си, а го държи с протегнатата ръка, за да не се мокри кучето.

Човек, който не обича домашните животни или, не дай боже, те не го обикнат, трудно ще завоюва симпатиите на англичаните. И обратно — ако огромният дог се хвърли радостно с лапите си на раменете ви, когато сте отишли някъде на гости, не бива да съжалявате за изцапания си костюм. Англичаните са убедени, че кучето е способно безпогрешно да определя характера на човека, когато вижда за пръв път. Можете да не се съмнявате, че домакинът ще сподели както симпатията, така и антипатията на своя пес. Ако същият дог прояви враждебност към някого от гостите в този дом, с него започват да се държат резервирано.

Попаднали за пръв път в Англия, забелязвате как добре са възпитани тук децата и как безцеремонно, дори нахално се държат кучетата и котките. И щещ, не щещ, трябва да се примириш с това. Ето един наиздателен пример, разказан от един японски говорител от Би Би Си. Поканил веднъж колегите си по случай получаването на нова квартира и след това с учудване забелязал, че английските му колеги започнали да се отнасят към него по-студено, отколкото преди. Причината, изяснила се много по-късно след това, била най-неочаквана — като предложил някому да седне, японецът най-

безцеремонно изгонил котката, която дремела в креслото му. (Да направиш такова нещо в чужд дом, би било истинско светотатство.)

Когато съм говорил пред английска аудитория, неведнъж ми се е случвало да разказвам за преживяното от семейството ни по време на ленинградската блокада. Когато слушаха за газеничетата и снарядите, за 125-те грама хляб и трупове върху детски шейни, все се намираше някой да попита:

— А как понасяха глада котките и кучетата, особено останалите без стопани? Даваха ли се за тях купони за храна?

Да разказвам на англичаните, как с брат ми ловяхме подивелите котки с рибарска въдица, носехме ги да ги умъртвят в съседната болница и след като биваха одрани и изкормени, варяхме супа, можеше само, при условие че това е спасявало от страдание бездомните животни, обречени на неминуема гибел.

Когато вече бях в Лондон, прочетох остроумната, много точна и изцяло доброжелателна към жителите на мрачния Албион книга с интригуващото заглавие „Хора ли са англичаните?“. Авторът ѝ, холандецът Г. Рениер, разказва за експеримента, който направил, като задавал на различни групи англичани един и същ въпрос съдържащ предполагаема ситуация: Пътешественик среща просяк с куче, умиращи от глад. В чантата си той има само едно парче хляб, което в никакъв случай няма да стигне за двама. На кого да го даде — на просяка или на кучето? В такава ситуация жителят на континента вероятно ще нахрани просяка. Но трудно е да се каже как ще постъпи англичанинът...

Рениер очаквал, че ще му възразят, ще го обвинят в тенденциозност. Но събеседниците му били напълно единодушни: „Как въобще може да се задава такъв въпрос! Разбира се, че първо трябва да се погрижи за кучето! Та нали безсловесната твар не е способна да помоли за нещо!“

Един настоятел от съседната църква ми се оплака веднъж от своите енориаши: неделният сбор от пожертвования в полза на бездомните кучета и котки винаги представлява много по-голяма сума, отколкото сумата събирана в полза на безпризорните деца. Да си призная, аз се усъмних: навсякъде ли е така? Реших да направя справка. Моето историческо дирене се спря на две забележителни дати:

1824 година — създаване на Кралското дружество за борба с жестокостта към животните.

1884 година — създаване на Националното дружество за борба с жестокостта към децата.

Второто дружество следователно се родило 60 години по-късно от първото, и то с по-малко авторитетно име — в Англия всичко „кралско“ се котира много по-високо от „националното“. А за това, колко е била необходима подобна организация, свидетелствува „Докладът на комисията по детския труд“ от 1842 година. Потресената британска общественост тогава за пръв път осъзнала какво е струвало на страната превръщането ѝ в „световна работилница“, узнала, че седемгодишни деца пълзят по дванайсет часа в тъмните забои. Първото местно дружество за защита на децата от бой било създадено през 1882 година в Ливърпул в едно освободено помещение в дом за безстопанствени кучета.

Националното дружество за борба с жестокостта към децата и до днес има достатъчно работа. В средата на седемдесетте години то всяка година е регистрирало и разследвало 60–70 хиляди случая на малтретиране на деца (през петдесетте години те са били над 100 хиляди).

Но Кралското дружество за борба с жестокостта към животните има далеч по-солидна материална база: три хиляди филиала, стотина клиники, свои ветеринарни болници и главното — щат от инспектори, по техен доклад много лесно може да те изправят пред съда или да попаднеш в затвора.

Мерките против една или друга форма на малтретиране на животните е обикнатата тема на тъй наречените частни законопроекти, които се внасят в Парламента от името на отделни депутати.

При всяко политическо затишие вестниците възобновяват дебатите за това, как да се сложи край на китоловството, да се спасят от смърт новородените агнета, чиито кожи отиват за получаване на астраган, или как да се убедят английските туристи да бойкотират боя на бикове в Испания. Когато съветските учени изпратиха в Космоса кучето Лайка, знаейки, че то няма да може да се върне на Земята, това предизвика в Британия истинска буря от протести.

Според англичаните много народи (особено италианците) са твърде жестоки към животните и много меки към децата. А

италианците упрекуват англичаните тъкмо в обратното: че препалено много обичат животните и са прекалено сурови към децата.

Във всеки случай няма съмнение, че всеки акт на жестокост към животните извиква в Британия по-силни протести, отколкото малтретирането на деца. Този проблем съвсем не е нов. Дикенс е един от първите, привлякъл вниманието към него в романа си „Дейвид Копърфийлд“.

От времето на Дикенс, разбира се, много неща са се променили. Експлоатирането на детския труд е забранено със закон. И все пак не ще бъде преувеличено, ако кажа, че англичаните по-малко от другите народи изпитват срам от малтретирането на деца. Що се отнася до физическото наказание в училищата, то и до днес не е отменено.

Дълбоко в душата си англичаните са убедени, че е по-добре родителите да бъдат прекалено строги, отколкото прекалено меки, че „да пестиш пръчките, значи да развалиш детето“ (разпространена пословица). В Британия е прието да се смята, че да се наказват децата е не само право, но и задължение на родителите.

Според англичаните да глезиш децата, значи да ги разваляш. И най-очевиден пример за такива изпуснати деца са, разбира се, децата на чужденците.

Сега ми е достатъчно отдалече да хвърля поглед към семействата, разхождащи се в Хайд Парк — ако детето е възседнало раменете на баща си или се държи за полата на майка си, или хленчи, иска нещо, с една дума иска да му обърнат внимание, или обратното, ако родителите всяка минута се извързват към децата си, като ги побутват да се движат по-бързо или ги дърпат — аз съм сто процента сигурен, че това семейство не е английско.

В Лондон, с многонационалното му население, този контраст веднага се хвърля в очи. Навикът на италианските и испанските майки шумно да мляскат и притискат децата си и често да ги вземат на ръце не е свойствен на англичаните. А за ирландските и еврейските семейства тук обикновено се говори иронично, като за нещо срамно, че са прекалено любвеобилни към чадата си.

Англичаните смятат, че извънмерната родителска любов и нежност е вредна за детето. У тях е прието да се отнасят сдържано и дори студено към децата. Това принуждава родителите да обуздават чувствата си, а децата щат, не щат, свикват с това. Дори количката с

бебето обикновено се поставя така, че майката да не чува плача и той да не породи у нея изкушението да се приближи до детето, за да го успокои.

В Холанд Парк, недалече от къщата, където живеех, имаше детска градина. Там децата могат да вървят по греда, да пълзят по въже, да се изкачват по вантите на корабна мачта, да се смъкват по стръмни могилки.

Пред входа се мъдри изненадващ за московчанина надпис: „Вход за възрастни забранен.“ Ако се съди по всичко, този надпис има предвид немалкото чужденци, които живеят наоколо. Той трябва да им напомня, че естествената потребност на дечурлигата да се катерят, да пълзят и скачат, помага за формирането на самостоятелност и че ако детето падне и си направи синини, то ще си извлече от това поучителен урок за бъдещето.

Ако нашите майки непрестанно без нужда подръпват децата си, англичанките избягват да се месят в постъпките им, дори когато това изглежда необходимо. Спомням си една млада майка, която бе седнала на пейката с книга в ръка. По-големият ѝ син, на около четири години, обут в гумени ботушки, маршируваше надлъж и нашир в една локва. И така силно шляпаше, че калта хвърчеше не само по неговото яке, но и върху по-малкото му братче на около годинка, което бе извадено от количката и беше поставено да стои до пейката. Когато на това още ненаучило се да ходи детенце му омръзна да пристъпва наляво и надясно, хванато за пейката, то седна на влажната земя и започна да размазва по себе си калта, а след това полази на четири крака в локвата.

Следях тази сцена, затаил дъх, и сигурно лицето ми е изразявало ужас, защото жената, откъснала за миг поглед от криминалното четиво от Агата Кристи, ми се усмихна и каза:

— Просто да се чудиш, винаги ще се наврат насред локвата...

И невъзмутимо продължи да си чете.

Нужно е обаче да подчертая, че подобно отношение към децата съвсем не означава, че всичко им е позволено. Напротив, родителите им започват да ги дисциплинират още от най-ранна възраст. Но с ясна насоченост против някои предразположения и склонности, които смятат за необходимо да потискат. Ако детето си е наумило да мъчи котката и кучето или причинява неприятност на по-малко дете, или

повреди чуждо имущество, чака го сурово, дори жестоко наказание. Но извън границите на ясно обозначените забрани децата са свободни от дребнав надзор и странично вмешателство, което ги привиква не само на самостоятелност, но и на чувство на отговорност за постъпките си.

Още ненаучило се да върви, английското дете чува обикнатата тук фраза: „Дръж се!“ Още от ранна възраст го приучват да не се притиска към родителите си, когато нещо го боли или са го обидили. На децата се внушава, че сълзите са нещо недостойно, едва ли не позорно. На момченцето, което плаче, защото се е ударило, децата чистосърдечно му се присмиват, а родителите му проявяват мълчаливото си неодобрение. Ако детето падне от велосипеда, никой няма да се затича към него, няма да се разтревожи от разкъравеното коляно. Смята се, че то трябва само да се вдигне, да се оправи и, което е най-важно — да продължи да кара по-нататък.

Приучвано на самостоятелност, английското дете постепенно свиква да не се оплаква, да не безпокои родителите си за дреболии, когато е гладно, уморено, нещо го боли или е обидено.

Английските деца не очакват, че някой ще разпери криле над тях, ще търпи капризите им, ще ги огражда с прекалени нежности и ласки. Те разбират, че живеят в царство на възрастни, където са длъжни да знаят мястото си и че мястото им съвсем не е върху коленете на татко или мама.

Независимо от доходите, децата са облечени много скромно, по-малките износват онова, което е било купено за по-големите. А стане ли осем часа, малките деца и учениците без разговори и увещания отиват да спят, за да не пречат на родителите си, които могат вечерта да имат работа или някакви планове. До петгодишна възраст не е прието да седят на масата заедно с възрастните, дори когато няма гости.

Веднъж с жена ми гостувахме в Северна Англия на семейна двойка преподаватели по руски език. Съпрузите бяха практикували в СССР, доста добре познаваха нашия бит и учеха на руски език шестгодишния си син.

— Я кажи, Тони, слушаш ли мама и татко и ядеш ли? — обърна се жена ми към нето.

Тази обичайна за нас фраза накара стопаните весело да се разсмеят.

— Винаги ни е учудвало и ни е било забавно — казаха те — че в представите на съветските родители да се храниш добре, значи да имаш добро поведение.

Щом детето вече може да държи лъжицата, майката едва ли ще се сети да обръща внимание на апетита му. Как и колко яде е негова работа. Още повече че децата по правило изяждат всичко, което им се дава — нали по-често са недохранени, отколкото прехранени...

Англичаните наистина смятат глада за един от лостовете на възпитанието, ефикасно средство за закаляване на волята и формиране на твърд характер, безразличен към лишенията и несгодите. Предполага се, че който притежава такива качества, трябва да бъде слаб и жилав. И понякога ми се струва, че английските родители по-скоро се страхуват да не би децата им да преядат.

Когато италианската майка иска да се похвали с детето си, тя с гордост показва пухкавите му ръчички и крачета. Но пред тази гледка английската туристка с усилие ще сдържи гримасата си. За нея пълното дете е прехранено и нездраво. Пълните деца са наистина нещастни същества в английското училище. Другите деца не само ги дразнят, а направо ги преследват.

В Лондон рядко ще срещнете, да не кажем пълно, то поне добре хранено дете; ако се срещат изключения, те не са в английски семейства.

Храна за размисли дава и следният парадокс: Англичаните много обичат сладки неща. Прави впечатление при това, че рекламата за шоколад и бонбони в тази страна е отправена не към децата, а към възрастните. И за да не повлияе това пристрастие на фигурата им, на мъжете и жените на всяка крачка се напомня, че трябва да ядат повече зеленчуци и плодове, като изключат от менюто си хляба и тестените изделия. Но когато става дума за децата, които също трябва да бъдат слаби и стройни, никой вече не си спомня за витамини и сокове, а се акцентира на „простата“, тоест предимно тестената храна.

В страната на Оливър Туист децата съвсем не са разглезени с лакомства. Телевизионната реклама много по-често хвали консервирана храна за котки и кучета, отколкото сладолед или бонбони. И ако гледането на домашни животни е включено в семейния бюджет като неприкосновено перо, да се икономисва от храната на детето, се смята за напълно допустимо.

Учениците в Англия се връщат вкъщи в четири и половина. Повечето от тях получават топла храна само в стола на училището. Прочутата английска закуска от овесена каша и пържени яйца с бекон в повечето семейства съществува само в празнични дни. Майките смътно разчитат на това, че децата им се нахранват добре в училище. Но юношите често предпочитат да не си дават парите за обета в училище, а ги запазват за джобни пари.

С една дума преобладава мнението, че гладът не само изгражда характера, но е и полезен за детския организъм. Пълното дете е лошо гледано дете. Слабото тяло е признак на добро здраве и на добро възпитание.

Разглезените деца, които искат да им се обръща постоянно внимание, непрекъснато нещо искат или плачат за нещо, са голяма рядкост в английските семейства. Детето тук е оставено само на себе си и трябва колкото може по-рядко да напомня на родителите за съществуването си. Когато децата растат вкъщи, гласът им не бива да се чува. А когато тръгнат на училище, идеалното е и да не ги виждат.

Това е характерна черта на английския начин на живот. Влиянието на родителите при възпитаването на учениците и особено на студентите тук е много по-слабо, отколкото в другите страни. Смята се, че старата традиция да се изпращат децата да учат по-далече от родния дом, е проява не на сурово родителско сърце, а напротив, на страх от мекосърдечие. Разпространено е мнението, че сред чужди хора децата се държат много по-добре, отколкото в родителския дом, че по-скоро се изправят на собствените си крака.

Главните грижи и вълнения на заможните родители са свързани с настаняването на синовете в „подходящо училище“, тоест в частен интернат. За това са нужни разходи, връзки, нужно е да се тича тук и там. Но благополучното постигане на тази цел е сякаш откуп от по-нататъшни грижи за възпитанието им.

Ала за това разкрепостяване те заплащат с цената на отчуждението на собствените им деца. Като прекарват по-голямата част от годината сред своите връстници и възпитатели, лишени от възможността да общуват с родителите си в семейна среда, децата започват да се чувствуват като чужди в дома си. Когато се връщат за ваканциите, те са учтиви и любезни към бащата и майката, към братята

и сестрите си, но родителския дом ги потиска и те с чувство на облекчение се връщат в интерната.

В работническите семейства, където нямат възможност да изпращат децата си в частни училища, те растат по-близо до родителите си. Но и тук се чувствуват в царство на възрастни и съвсем не са център на семейните грижи. Вече споменах, че английските ученици се прибират къщи в четири и половина. Този удължен ден, както бихме го нарекли ние, е само за удобство на родителите. По същата причина английските училища нямат както у нас дълга лятна ваканция. Родителите им просто няма да знаят какво да ги правят, защото в повечето случаи работят не само бащите, но и майките. А летните лагери и летовища за деца тук са неизвестни понятия, както и почивните домове и санаториуми за възрастни. Семейството на трудови хора има право обикновено на двуседмична отпуска, която прекарва във взета под наем стая някъде край морето или на село.

И накрая ще отбележим още една особеност на английския начин на живот. Тук децата често напускат родителския дом, преди да са се оженили.

Тъй като са любители на отглеждането на птици, англичаните имат следната поговорка: „Птичетата трябва да се изгонват от гнездото, за да се научат по-скоро да летят.“

Независимо от доходите на родителите и от това, дали преместването се налага, юношите и девойките, след като завършат средното си образование, тоест когато станат на шестнадесет години, обикновено се настаняват да живеят отделно и започват самостоятелен живот.

Искам заедно с това да отбележа още един парадокс или по-точно казано, компромис, нарушаващ каноните на частния живот. Обичаят под един покрив да живеят едновременно три поколения, характерен за големите патриархални семейства в Япония или Италия, където децата са свикнали да бъдат постоянно сред хора, да спят с родителите си, а още по-често с бабата и дядото, е за англичаните недопустимо посегателство върху неприкосновеността на частния живот.

Обаче същите тези младежи, за които се смята, че не могат да живеят с другите членове на семейството, съвсем не страдат от казармените условия в училищата и интернатите, много добре се

погаждат с двама-трима връстници, с които наемат обща стая след напускането на родителския дом.

„Страна, където кучетата не лаят, а децата не плачат“ — иска ти се да кажеш за англичаните, основавайки се на първите си впечатления. По-късно разбираш, че това са сходни следствия с различни причини. Не бива да се мисли, че кучетата не лаят, защото са много добре дресирани, а децата нямат причини да плачат, защото са оградени с много грижи. По-вярното е, че нещата стоят точно обратно.

Време е обаче да си зададем въпроса: не са ли свързани помежду си двете своеобразни черти от характера на англичаните, проявяващи се в отношението им към домашните животни и към децата? Прекомерната любов към „безсловесните приятели“ се обяснява явно със същата причина, поради която страстно се привързват към кучетата и котките бездетните хора. Щом утвърдените правила изискват, да се потиска откритата проява на любов и нежност, родителите и децата превръщат в емоционален гръмоотвод домашните животни.

Ако домашните животни — безсловесните приятели на англичаните — придобиеха изведнъж дар слово, те не биха имали от какво да се оплачат. Във всеки случай няма съмнение, че в Англия старите хора много по-често имат участта да доживеят живота си в лишения, отколкото котките и кучетата.

Страна, която все още има нужда от Национално дружество за борба с жестокостта към децата, едва ли има право да се прекланя пред животните. Впрочем джентълмените, които разделят времето си между хайки за лисици и заседания на Кралското дружество за борба с жестокостта към животните, не се отличават с особено силна логика. Английските училища не възпитават Хамлетовци.

Г. Рениер (Холандия). „Хора ли са англичаните?“,
1931 г.

Съществува заблуждението, че англичаните са подобри и по-милостиви от другите народи. Много англичани — и преди всичко жените — които охотно приемат тази легенда, мислят преди всичко за конете, кучетата и котките, съвсем не за хората и в никакъв случай за децата.

Жестокостта открай време е била, а и днес си остава присъща черта на английския характер.

Джон Б. Пристли (Англия). „Англичаните“, 1973 г.

За да опознаеш англичаните, изглежда, е по-добре да бъдеш зоолог, отколкото психолог... Когато учителят чупи пръчките по гърба на учениците, никой не му казва ни дума. Но ако ударите кучето, което ви е ухапало, може да попаднете и в затвора.

Пиер Данинос (Франция). „Майор Томсън и аз“, 1957 г.

Винаги ми е било странно, че англичаните, които непрестанно възхваляват своите училища, колежи и университети, не се чувствуват задължени да изпитват благодарност към родителите си.

Нирад Чаудхури (Индия). „На път за Англия“, 1959 г.

САМОТНИТЕ ДЪРВЕТА

Има ли оправдание английската система на възпитание? От полза ли е в крайна сметка за психологията и характера на детето? По този въпрос мненията са различни. Но едва ли може да се спори, че тази система не остава без следи за родителите. Потискане на естествената проява на чувствата към собствените деца, задържане на душевните пориви с юздата на самоконтрола — последиците от това са най-различни, най-очевидна и безвредна е страстта към домашните животни.

Някой трябва да заеме мястото на отчуждените деца в родителското сърце. Емоционалната привързаност трябва да намери някакъв отдушник. Ако не е прието открито и дори насаме да изразяваш нежността си към собственото дете, то бурната и необузdana проява на любов към кучето дори в присъствието на хора не се смята за неприлична. Но може ли привързаността към домашните животни да бъде равностоен заместител?

Струва ми се, че съзнателното охлаждане на родителските чувства, преднамерената суровост към собствените деца оказват влияние и върху другите форми на личните отношения в семейството — на отношенията между мъжа и жената например. Издигайки в култ частния живот, независимостта и самостоятелността на човека, който трябва да разчита само на собствените си сили, англичаните се осъждат на изолация, тоест на самота.

Крепостните стени, предпазващи от нежелано нахълтване, ограждат не само домашното огнище, но разделят и обитателите. Докато японското семейство е затворено за външните хора, английското семейство е затворено и вътре в себе си — всеки от неговите членове в много по-голяма степен запазва неприкосновеността на частния си живот. С други думи, душата на англичанина е негова крепост не по-малко от дома му.

Мъжът и жената тук по-малко се месят в работите един на друг, отколкото е прието в съпружеските двойки в другите страни.

Атмосферата в семейството е сдържана, като някаква самоотбрана от прекалена фамилиарност. Както не се дава израз на открити симпатии, така се потискат и признаците на раздразнение, обида или гняв. В случаите, когато съпругеските двойки в други страни биха предпочели една хубава кавга, която като буря да разрези атмосферата, англичаните ще се постараят да не забележат, да оставят без внимание причината за разногласие, ще се придържат към мълчаливото съгласие да не се съгласяват един с друг.

Разбира се, казаното по-горе не се отнася в еднаква степен за различните обществени класи. В трудовите семейства — особено на север, в Ливърпул или Манчестър — хората са по-открити, по-често дават воля на душевните си пориви. А пълно изключение представляват миньорските селища, било то в Йоркшир или Южен Уелс — техните обитатели поколения наред се трудят и живеят един до друг, и се чувствуват едно голямо семейство. И все пак, когато се озовете в многонационалните работнически предградия, винаги ви прави впечатление, че английската беднота е повече изолирана и по-самотна в труда и несгодите си, отколкото съседните общини на ирландци, на западноиндийски негри или пакистанци.

За англичаните съществуват обикновено два етикета: или ги смятат сантиментални като деца, или невъзмутими до безчувственост. Истината може би се намира по-близо до първия от тези стереотипи. Англичаните са болезнено чувствителни към обидата — но те крият дълбоко в себе си тази черта.

Не бива да ни учудва, че за основни човешки достойнства в съпругеския живот три четвърти от запитаните посочиха разбирането, тактичността, внимателността; а като главна пречка в съпругеския живот повече от половината запитани посочиха лошия характер.

Тези данни, основаващи се на сериозно социологично изследване, се привеждат от Джефри Хорър, автор на книгата „Английският характер“. Въпреки относителността на анкетните допитвания, тези резултати са много показателни. Освен това Хорър обобщил мненията на хиляда души, на които бил зададен въпросът, какви съпругески качества ценят най-високо — 33% от жените посочили разбирането, 28% — грижовността, 24% — чувството за хумор, 23% — честността, 21% — верността, 19% — щедростта, 17% — любовта, 14% — търпимостта. Английските мъже смятат, че жената

преди всичко трябва да бъде добра домакиня (29%), след това следват качествата сговорчивост (26%), разбиране (23%), любов (22%), вярност (21%), приятна външност (21%), да готви добре (20%), интелект (18%).

В същото време английските мъже най-много от всичко осъждат в жените си черти като свадливост (29%), глупост (24%), клюкарство (21%), прахосничество (17%), егоизъм (16%). А за жените най-непоносимият недостатък у мъжете е егоизмът (56%), липсата на интелект (20%), инертността и нежеланието да помагат в домакинството (18%), неспретнатият вид (17%), нечестността (16%).

Приведените цифри дават повод за размисли. На първо място в представите на англичаните стои компонентът добър характер. На второ място тези цифри посочват преднината на етичните критерии пред емоционалните: за отбелязване е, че не са на първо място в списъците нито любовта, нито верността.

Изобщо английският начин на живот е трудно съвместим с разпуснатост на нравите. Любовни интриги, съпругеска изневяра — тези неща просто не е присъщо да се разискват. Не защото се смята за неприлично да се говори за секс. Англичаните ги избягват по същата причина, поради която избягват да говорят с познатите си за служебните си работи и за доходите си. Да спираш вниманието върху любовните похождения на близките си или на околните, е толкова неуместно, както да се хвалиш с новата си кола или да се интересуваш каква заплата получава събеседникът ти. В представите на англичаните областта на интимните отношения — вътре и вън от семейството — е оградена от свещените граници на частния живот.

В представите на японците, италианците и много други народи семейството е пристанът, откъдето човек потегля на самостоятелно плаване и където се завръща по време на житейски бури. Англичаните обаче не разчитат на поддръжката на близките си, когато имат затруднения, но от друга страна, и те не изпитват към тях чувство на дълг и отговорност. Впрочем това е по-скоро английска черта, отколкото британска, тя не е така присъща на големите ирландски семейства, а също и на шотландците с техните кланове.

Семейните връзки, представата за роднински дълг са отслабени в Англия от правото на първородство. Открай време цялото имущество, в аристократичните семейства и титлата, преминава по наследство

само върху най-големия син. Останалите братя и сестри не получават нищо и сами уреждат живота си.

За отбелязване е, че в японските семейства, където също е в сила правото на първородство, нещата стоят съвсем иначе. Бащиният дом, а на село притежаваната земя са нещо като застрахователен фонд, на който при нужда могат да разчитат всички от семейството. Като наследява изцяло бащиния имот, най-големият син приема върху себе си ролята и отговорността на глава на семейството и то не само към старите си родители, но и към по-малките братя. Ако някой от тях остане без работа съпругата и децата винаги ще намерят прием в родителския дом.

А в Англия самата мисъл няколко поколения да живеят под един покрив е напълно несъвместима с каноните на частния живот. Английските баби може много да обичат внучетата си, те с удоволствие ще ги нагостят в съботния и неделния ден, с готовност ще ги вземат да им гостуват няколко седмици, докато родителите ползват отпуската си. Но никога няма да се съгласят да станат постоянни безплатни детегледачки, те много ценят своята независимост.

За англичаните е характерен практическият подход към морално-етичните проблеми. Иначе казано, присъщо им е да влагат дълбоко практически смисъл и в такива въпроси, които другите народи разглеждат само в духовен план. Училище, религия, правосъдие — всички тези институции в Британия наблюдават на поведението на човека, а не на подбудите му, те имат за цел да затвърдят преди всичко определени правила на поведение.

Интересно е например че английската църква обръща внимание преди всичко на нравствената страна на религията. Тя смята, че затвърдяването на морални норми е по-действиен път към усъвършенстване на човека в сравнение с такива средства за въздействие върху личността, като изповедта при католиците. Не ще бъде преувеличение, ако се каже, че Англия е християнска страна предимно в етичен смисъл, ролята на религията тук в много отношения напомня ролята, която играе конфуцианството в Китай или Япония.

В Британия и правосъдието служи като пазител на общоприетата етика. То прави своите заключения само въз основа на постъпките, а не на подбудите. Ако адвокатът построи защитата си на обвиняемия

върху мотивите или обстоятелствата, които са го тласнали към постъпката му, той едва ли ще спечели делото в Лондон, където с много по-голяма сигурност можеш да пледираш, тръгвайки от някаква тясно техническа точка на закона.

Наслушали се за търпимостта на англичаните, много чужденци погрешно я тълкуват като способност на отделния човек да разбере подбудите на другия и така да оправдае действията му. Всъщност под търпимост англичаните разбират ненамеса в частния живот на другите, предполагайки на свой ред, че всеки е длъжен също да уважава частния живот на околните.

Общественият живот във Великобритания е замесен с маята на любителството. В основата му лежи традиционното схващане, че всеки човек, освен основната си работа или занимание е длъжен да отдаде част от времето и силите си на някаква дейност, лежаща извън личните му, грубо казано, користни интереси.

Най-разпространената форма на обществена дейност в Англия са комитетите, създавани по най-различни поводи от хора с най-различно обществено положение. Редки са случаите англичанинът да не е член на комитет за съдействие на нещо, а още по-често против промяната на нещо. Безброй комитети служат за арена за предложения, гласувания, компромиси, доклади на малцинствата.

Представителите на всички класи на британското общество притежават уменията да отстояват пред публика възгледите си, да се чувствуват уверено пред голяма или недружелюбно настроена аудитория.

Винаги, когато съм присъствувал на профсъюзни събрания на работнически колективи — дори неголеми, провинциални — ми е минавала мисълта, че всеки ръководител на цех може спокойно да председателствува в Камарата на общините. На заседанията на най-затънтения квартален комитет, където жителите от бордеите се съвещават как вкупом да се противопоставят на изселването, споровете се водят по правилата на безупречна, направо парламентарна процедура.

Независимо от многобройните традиционни ритуали, които правят преди всичко впечатление на чужденеца, англичанинът не смята обществената дейност за нещо откъснато от всекидневието. Управляващите класи умело използват това вродено схващане за

користни цели, създавайки у хората илюзия за участие в процеса на приемане на решения, на управление на обществените и държавни работи.

Ако в личен план англичаните, за разлика от японците, издигат в култ независимостта и самостоятелността на човека, освобождавайки го от бремето на роднинските задължения, то в обществен план те също като японците много държат на своето участие.

Успоредно с общественото начало, на натурата им е свойствено желанието да се числят към неголяма избрана група хора със сродни интереси, възгледи или стремежи.

Тази жажда да участвуват в нещо, която на пръв поглед като че ли е трудно съвместима с индивидуализма, до голяма степен е породена от разединеността в семействата. Тя е форма на бягство от самотата, на която, щат, не щат, култът към частния живот е обрекъл англичаните. Щом семейството престава да е притегателен център, остава да разчиташ на кръг от хора, които са обединени или от общ интерес към колекциониране на марки, или от общи спомени от училище, или от общите усилия да не допуснат строенето на химически заводи на брега на живописното езеро.

Независимост, граничеща с отчужденост — това е основата на човешките взаимоотношения в Британия. Не само приятелите и роднините, но дори родителите и децата не се чувствуват свързани помежду си от дълг или отговорност. Такава липса на морални задължения е напълно противоположна на японския начин на живот, с неговите понятия за дълга на признателност и дълга на честта, с неразривните му брънки на общинна връзка. Обяснението тук не е в отживелиците от феодалната патриархалност. И в Съединените щати човек постоянно изпитва върху себе си различни форми на морален натиск от страна на роднини, съседи и колеги и понякога е принуден да подчинява на тях своето поведение. В Англия личните склонности и дори личните странности не извикват противодействие у околните. Ненамеса в частния живот на другите, ненамеса, която, разбира се, е двустранна — ето крайгълният камък на английската етика.

Но такава разкрепостеност от роднинския дълг, от бремето на моралните задължения, има, разбира се, своята обратна страна. Тя е нож с две остриета, една от главните причини за онази отчужденост, на която толкова често е обречен човек в Англия. Заради това, че е прието

децата да живеят отделно, родителите са принудени да прекарат последните години от живота си в пълна самота, а понякога и напълно забравени. Тези самотни старци, безпомощни, когато се разболеят и беззащитни пред лицето на инфлацията, принудени поради прекалена гордост да крият от децата си нуждите и лишенията си, представляват един от най-трудните социални проблеми в днешна Британия.

Този проблем, разбира се, съществува и в други страни. Но тук той е особено остър именно поради предубеждението, че децата не носят отговорност за съдбата на старите си родители и че е достатъчно, когато се срещат с тях един-два пъти в годината на Коледа или на Великден.

Може би в крайна сметка методът на възпитание е довел до това състояние на нещата? Когато в човека още от ранно детство се развива чувството за самостоятелност, когато му се внушава, че не бива да разчита на другите, той привиква да разчита на себе си. Такава система на възпитание наистина закалява някои хора, помага им да понасят всякакви неслоди. На други обаче тя понякога осакатява живота. Хората тук често се оплакват, че чувствуват неудобство и обтегнатост в отношенията със собствените си деца. Тъй като и тях не са ги подтиквали към искреност, към душевен контакт, и те от своя страна не са в състояние да възпитат тези качества в следващото поколение.

Англичаните обичат да повтарят думите на Чърчил: ако самотното дърво оцелее, то израства здраво. Но всички ли такива дървета оцеляват? Защо се ползува с такъв успех всред читателите вестникарската рубрика „Самотни сърца“? Защо има в Лондон толкова много бюра за запознанство, клубове за неженени хора, брачни кантори, даващи обявления във вестниците и снабдени с компютри?

С една дума, защо са тези разнообразни и, ако се съди по броя им, безполезни средства за борба със самотата?

Американците, попаднали в Англия, с учудване установяват, че това е страна на мъжете. (По същия начин англичаните, които посещават Америка, с учудване констатираат, че това е страна на жените.) Тази страна е подчинена на навиците, удобствата и капризите на мъжете, а не на жените. Тук, както в света на птиците, шестува

семецът в пъстрото си оперение. Мъжете в тази страна се контят, а жените само се обличат. За да съдят за благосъстоянието на семейството, тук по-скоро гледат мъжа, а не жената.

В Англия животът е така устроен, че са взети под внимание преди всичко удобствата на мъжа, това се отнася еднакво и за бедните, и за богатите, за всички обществени слоеве. А в Америка са взети предвид преди всичко удобствата на жената.

Английските мъже по-често от американските прекарват времето си сред мъже, било то на работа, било в развлечения, на които посвещават свободните си часове. Американката очаква, изисква и получава повече внимание от съпруга, отколкото англичанката. В английското семейство още от ранно детство се отделя повече внимание за сина, отколкото за дъщерята. За неговото възпитание се отдават повече енергия и сили, за него се изразходват повече средства. Така английските мъже още от детска възраст свикват с мисълта, че притежават особени права и привилегии. Атмосферата в английското семейство предполага момичетата да гледат на момчетата от долу на горе и повечето от англичанките никога след това не се отърсват от този навик.

Прайс Колиър (САЩ). „Англия и англичаните от американска гледна точка“, 1912 г.

Когато парижкият полицаи прави бележка на седящата зад кормилото девойка, която е нарушила правилника за уличното движение, той се държи с нея не както би се държал с мъж. Когато парижкият продавач помага на клиентката да си избере ръкавици, отношението му към нея е отношение към жена. А англичанинът е способен да мисли само за едно: или за забележката, или за ръкавиците, или за любов и никога не смесва едното с другото.

Пиер Данинос (Франция). „Майор Томсън и аз“, 1957 г.

Уважението към частната собственост в Лондон кара мъжете да се отнасят с уважение към чуждите жени. И тук, разбира се, съществува съпругеска измяна. Но общо взето и особено към омъжените жени в Лондон са много по-предпазливи, отколкото където и да било другаде. Просто не е прието да се флиртува с омъжена жена. Не е спортсменско, противоречи на правилата на играта, не е честно. А основният принцип на поведение в Лондон е да се играе по правилата.

Мъж, комуто са сложили рога, по-рядко става обект на присмех, отколкото в съседните страни. В края на краищата той е станал жертва на измама в нещо, което му принадлежи. А когато работата опира до престъпление спрямо собствеността, шегите са неуместни.

Уолтър Хенри Нелсън (САЩ). „Лондончани“, 1957 г.

Англичаните се различават от американците с по-голяма независимост в личните си навици. Не само установеният ред, но и физическите условия на живот в Съединените щати показват тенденция да поставят всички хора под общ знаменател. Англичанинът учудено ще опули очи, ако го помолят да се откаже от някои свои навици под предлог, че всички други постъпват иначе. Американецът в подобна ситуация ще бъде склонен да отстъпи, макар че тъй наречените общи склонности в действителност са диктувани от нечия лична корист. Англичанинът инстинктивно се съпротивлява на всеки опит за посегателство върху независимостта му. И нищо не може да извика в него по-големи възражения от доводите, че другите мислят иначе.

Фенимор Купър (САЩ). „Англия, скици от столичното общество“, 1937 г.

Британците вероятно са най-самотният народ на света. Мнозина живеят във физическа самота. Други дори когато са у дома си или в училище, се чувствуват емоционално и духовно самотни. В тази страна не само се признава, че съществува разрыв между поколенията, той се и одобрява; тук човек няма кому да разкрие душата си, освен на лекаря или на автора на рубриката „Самотни сърца“ в местния вестник.

Ангъни Глин (Англия). „Кръвта на британеца“, 1971 г.

Цялата система на английското мислене, цялата система на образование се върти около принципа на самотата, англичанинът остава самотен едва ли не от шестгодишна възраст — заедно с другите наистина, но той е самотен, отделен от семейството си през цялото време, когато е на училище или в колежа, с изключение на ваканцията. И когато след петнадесет или двадесет години се върне вкъщи с диплома от Оксфорд или Кеймбридж, той естествено иска колкото може по-скоро да замине, за да живее свой личен живот. С други думи, за да продължи да бъде самотен.

Паоло Тревес (Италия). „Англия — тайнственият остров“, 1948 г.

Англичаните са честен народ, те имат установени нрави, добър семеен живот, роднински традиции и приятелства... Можем да им завидим! При тях дадената дума, доброжелателството и познанството са сигурни: тук може би действува общият търговски дух, който приучва хората на уважение и пазене на доверието във всичките му оттенъци. Но строгата честност не им пречи да бъдат изтънчени егоисти. Такива са те в търговията, в политиката

и в частните отношения помежду си. Всичко е обмислено, всичко е пресметнато и крайното следствие е... личната изгода.

Н. М. Карамзин. (Русия). „Писма на руския пътешественик“, 1790 г.

ПОСЛУШНИТЕ НА ЗАКОНА ИНДИВИДУАЛИСТИ

Когато живееш между англичани, на всяка крачка се убеждаваш, първо, че те са рядко, послушен на законите народ и, второ, отявлени индивидуалисти. А как се съчетават в характера им две такива на пръв поглед несъвместими черти?

Струва ми се, че ключът за този парадокс, нещо повече, ключът за разбирането на английския характер се намира в думите „правилата на играта“, в онази особена смислова натовареност, каквато те имат на Британските острови. Англичаните са научени да гледат на нормите на поведение като на нещо подобно на правила за игра. Спортната етика сякаш е първоосновата на обществения морал.

В „Клонче от сакура“ се опитам да започна разплитането на кълбото от противоречиви черти на японския национален характер с главата „Религия или естетика?“ В разказа за англичаните подобна роля би могла да изиграе глава като „Религия или спорт?“

За да държат народа в подчинение, управляващите класи са заложили на такава черта в английския характер, като послушността пред законите. Заемайки от спортната етика понятията честна игра, дух на отбора, умение да губиш, официалният морал им е придал характер на морални критерии, на основа за добро поведение. Англичаните, повтарям, са научени да уподобяват системата от човешки взаимоотношения на правилата за игра.

Според такава версия животът е игра — като тениса или футбола. Всеки, който участва в нея, е длъжен да признава определени правила и да се съобразява с тях. Дори ако изглеждат остарели или заплетени, трябва да им се подчиняваш, в противен случай играта губи смисъла си. Играчът на тенис изпитва удоволствие не само защото отбива топката с ракетата, но и защото съществува мрежата и границите на игрището са ясно очертани.

Англичаните биват убеждавани, че в живота както в спорта правилата трябва безусловно да се спазват, а нарушителите им да се

наказват. Тогава в границите на тези правила човек ще може да се чувства тъй свободен, както играчът в границите на игрището.

По зелените ливади в Англия цяла година пасат свободно стада крави и овце, които не познават камшика на пастира, свободата им е ограничена само от живия плет. В представите на английския жител домашните животни именно по това се отличават от дивите зверове. И пак по това според него, тоест с правата си в рамките на правилата, със свободата си в границите на обществения ред, цивилизованият човек се отличава от дивака.

Именно на тази основа се насажда много важната за притежателите на властта тези, че понятията право и правила са неделими, че свободата на личността и послушността пред закона са двете страни на медала.

„Бог и моето право“ — гласи девизът върху британския държавен герб (по стара традиция и до днес го пишат на френски). Що се отнася до бога, англичаните едва ли са по-религиозни от съседите си отвъд Ламанша — по-скоро обратното. Затова пък може да се каже, че изостреното чувство за личните права е английска черта.

За да се държи както се полага, гласи английският морал, човек трябва да познава правилата, отнасящи се за него, а също и правата, които има.

Когато англичанинът попадне в нова, непозната за него обстановка, той преди всичко се ориентира относно действащите в нея правила. Когато за пръв път пристъпва прага на училището, на предприятието, клуба или парламента, той мисли не за това, как да привлече върху себе си вниманието с някаква особена постъпка, а за това, как да се включи в установения там ред. С други думи, той вижда своята цел не в това, как да се отдели, а как да се уподоби.

Казват, че дори престъпниците в тази страна не по-зле от юристите се ориентират в английското право — всеки от тях точно знае какво може и какво не може да си позволят спрямо него полицаят, следователят, прокурорът, тъмничният надзирател.

Онези, които управляват Британия, са съумели да поставят това качество на англичанина в служба на своите интереси — високото равнище на правно съзнание затвърдява подчинението на законите, а то от своя страна способствува за запазването на установения ред.

Сред детската врява по поляните на лондонските паркове непрестанно се чуват думите: „Това не е честно! Така не се играе!“ Още от детството си хората тук са свикнали инстинктивно да прибегват към такива фрази. Осъждайки дадена постъпка, англичанинът преди всичко ще каже: „Това не е спортменско!“ или: „Това просто не е крикет.“ Когато кажеш на един човек, че той нарушава принципите на честната игра, че той следователно е нечестен, несправедлив, означава да му отправиш най-сериозно обвинение.

„Кажете на англичанина, че е глупав — той само ще се усмихне снизходително. Кажете му, че е упорит, затворен, коравосърдечен, необразован, невеж — той само ще свие рамене. Но опитайте се да му кажете, че е несправедлив — веднага по лицето му ще избие червенина, ще се разсърди“ — е забелязал остроумно един сатирик.

Англичаните са блюстителни на закона до мозъка на костите си. Тази им черта понякога се възприема като бюрократична безчувственост. Ако те смятат, че постъпват според правилата, излишно е да се опитвате да ги трогнете с позоваване на някакви изключителни обстоятелства от личен характер.

Веднъж поради непредвидено пътуване из страната не успях навреме да си продължа срока на билета за влака (за разлика от този за самолета, който ви се издава за година, обратният билет за влака, купен в Москва трябва да се продължава всеки три месеца, като в Лондон се доплаща определена сума). Въпреки че отидох само два дни след определения срок, и касиерът, и директорът бяха в пълния смисъл на думата неумолими, безсмислено беше да ги моля: „Според съществуващите правила пресроченият билет се смята за невалиден и следователно не може да бъде продължен.“

За щастие си спомних, че когато миналия път трябваше да си продължа билета, ме помолиха да дойда една седмица по-късно, тъй като се очаквало повишение на тарифите по железниците и още не знаели каква сума трябва да се доплати. Опитах да се заловя за това:

„Щом миналия път беше възможно да се оформи продължението на билета ми след предвидения срок поради особени обстоятелства, отнасящи се до железниците, имам право да се надявам, че сега това може да бъде сторено по силата на особени обстоятелства, свързани с

мен. В противен случай — къде е тук честната игра? Това, както у вас се казва, не е никакъв крикет...“

За мое учудване тази типично английска логика даде резултат. След дълго съвещание с по-горното началство беше взето под внимание, че прецедентът, на който клиентът се позовава, може да бъде основание да се отговори на молбата му.

Но без позоваване на принципите на честната игра всякакви увещания и молби да бъде направено някакво изключение, са напълно безполезни. Случва се след дълго пътуване да пристигнеш в някой отдалечен град, за да видиш музея там и служителят да ти затвори вратата буквално под носа.

— Много ви моля, пуснете ме поне за половин час. Вярвайте ми, никога в живота си няма да имам възможност да дойда пак тук...

Дори такава молба да разчувствува пазача на музея, той въпреки това ще ви отговори студено:

— Съжалявам много, но не мога нищо да направя. Правилниците не ги създавам аз.

Когато англичаните чуят този довод, те се примиряват, защото дълбоко в душата си са убедени, че наистина не може и не трябва да има никакви изключения.

Не дай боже англичанин да се почувствува засегнат в нещо, което той счита не за привилегия, а за право. В първия случай той е готов учтиво да моли. Във втория веднага се превръща в разсърден ищец.

Спомням си как веднъж след пътуване със самолет от Дъблин за Лондон на пътниците им се наложи да чакат четири минути, за да дойде чиновникът от паспортния контрол. Бяха готови просто да го разкъсат на парчета. „Ние тук сме 26 души и вие ни откраднахте общо 104 минути“ — хокаше го с леден тон един представителен джентълмен, като почукваше с чадъра си.

Англичанинът спазва дадени правила не заради блюстителите на реда и не защото в противен случай може да бъде наказан. Спазва ги поради убеждението, че от това ще спечелят околните и самият той.

Нагледен пример за това е уличното движение в Лондон. Освен автоматичните светофари и белите зебри върху асфалта, като че ли никой не го регулира. Полицаи, регулиращи движението, на практика няма. Много редки са случаите, когато патрул ще спре някой шофьор

за това, че е нарушил правилника. И въпреки това на лондонските улици цари ред. Истински го оценяваш едва когато отидеш за няколко дни в Дъблин или Париж.

Не е достатъчно да се каже, че водачите на коли спазват безусловно правилника дори когато имат възможност безнаказано да го нарушат. Освен това те са, похвално внимателни един към друг, проявяват завидна сдържаност и търпимост към оня, който е допуснал грешка и е попречил на движението.

Когато забележи кола, чакаща ред да влезе от странична улица в главната, англичанинът ще спре и ще даде знак с фаровете. Това означава: „Макар че аз имам предимство, отстъпвам тази привилегия на вас.“

Редно е в такъв случай да вдигнеш ръка в знак на благодарност и без да се бавиш, да се възползуваш от направената услуга.

Когато някой чуждестранен турист се запре на кръстопът, не знаейки накъде и как да завие и с това прегражда пътя едновременно на два автомобилни потока, никой не го подканва с нервен клаксон, както правят в Париж, не върти показалеца си до челото. Всички наоколо се владеят, показват разбиране, готови са да се притекат на помощ. А след като си карал из улиците на Лондон една-две години, започваш да изпитваш удовлетворение не само от това, че другите ти правят път, но и от собствената си снизходителна галантност към възрастния човек, седящ зад кормилото на някой фургон.

Можем да наречем англичанина несговорчив човек, но на масата е присъщо вродено чувство за ред. Просто се чудиш как задружно и без бавене се подчинява тя на мълчаливите жестове на някой полицай, когато трябва да се освободи пътят за някоя тържествена процесия. Можем ли да си представим, че на бейзболен мач в Съединените щати или на велосипедно състезание във Франция касиерът ще пусне хората да отидат до трибуните, за да си изберат мястото, което желаят, и след това да се върнат, за да си вземат билет. На стадиона „Лорде“, който се смята за Мека на английския крикет, това е възможно дори когато желаещите да погледат последната игра, са три пъти повече отколкото билетите на касата.

Туристите, дошли от континента, често се шегуват, че безстрастните обитатели на мрачния Албион имат една-единствена

страст — да стоят на опашки; че като застане на безлюдната автобусна спирка, англичанинът инстинктивно прави опашка от един човек.

Англичаните наистина са склонни веднага да се наредят в опашка, щом им се отдаде възможност за това (не се решавам да кажа — необходимост). Наредени в редица, хората търпеливо стоят под дъжда и никой дори не протяга шия, за да погледне все пак къде се губи автобусът. В дните на разпродажба в универсалния магазин „Хародс“ опашката преди отварянето му опасва целия квартал и се вие из съседните улички.

Опашките според англичанина, като че ли издигат човека в собствените му очи. Те са повод да демонстрира гражданското си съзнание. Защото тъкмо опашката олицетворява идеята, че спазването на определени правила дава на човека гаранция за определени права. Англичанинът с готовност пуска пред себе си онзи, който е дошъл преди него, убеден, че по същия начин ще постъпят и ония, които са дошли по-късно. Опашката, като че ли е възплъщение на честната игра. И можете да си представите как ще бъде порицан всеки, който се опита да наруши този свещен ритуал!

На магистралите, водещи от Лондон за летището Хийтроу и фериботите на Фолкстън и Дувър, понякога се получават големи задръствания. Случва се някой да се изхитри и да заобиколи колоната от струпани коли. И когато за назидание полицейският патрул върне нетърпеливеца обратно, англичаните водачи на коли многозначително разменят погледи — такава кола най-често е с чуждестранен номер.

Характерно е, че по време на войната и през първите години след това, когато във Великобритания съществуваше купонна система, черната борса, процъфтяваща на другата страна на Ламанша, тук не се разпространи. Хората се изхранваха с купоните.

В едно заможно семейство близо до Нотингам ми разказаха, как съседният бакалин от добро чувство към постоянната и по-богата клиентка — жена на адмирал и майка на двама офицери в действащия флот — ѝ изпратил по случай Коледа двойна дажба бекон, която веднага била върната обратно.

Една от силните страни на управляващите класи във Великобритания винаги е било умението да поддържат във всички слоеве на обществото убеждението, че хората не са създадени равни и

не могат да претендират за това; че в обществото не бива да има друго равенство, освен равенството пред закона.

Имащите власт открай време спекулират с това убеждение. Законопослушанието кара понякога англичаните да се примиряват с много правила и установени положения, които те не одобряват или отдавна са остарели и от тях не само няма полза, а са вредни. Докато американецът гледа на всяко правило като на предизвикателство, а на всяка забрана като на сигнал за протест, англичанинът смята за проява на силен характер да им се подчинява.

Англичаните могат да недоволствуват от големите данъци, да организират бурни демонстрации за отменянето им. Но щом данъкът стане закон, те се смятат длъжни да го изплащат бързо и изцяло. В миналото вестник „Таймс“ имал специална рубрика, посветена на „парите на съвестта“. В нея се помещавали съобщения, че министърът на финансите благодари за анонимно изпратената еди-каква си сума. Във всеки такъв паричен превод се крие угризение на съвестта на англичанин, който се е отклонил от изплащането на дължимия данък.

Изкуството на управляващите кръгове да спекулират със законопослушанието на населението, придобива и по-директни, непосредствени форми. Достатъчно било например да се обяви за незаконна общата стачка през 1926 година, за да се получи объркване и разцепление в ръководството ѝ. Или достатъчно беше в наши дни Върховният съд да се позове на един много стар закон за посегателство върху кралската поща (приет по време на кралица Ана, когато разбойниците по пътищата нападали пощенските коли), за да бъдат откъснати британските пощенски работници от участието им в международния профсъюзен бойкот на южноафриканския расистки режим.

От друга страна, в съзнанието на обикновения гражданин умело се поддържа илюзията за безпристрастност и надкласовост на закона, който уж за никого не правел изключение. Когато дъщерята на кралицата, принцеса Ана беше спряна на автомагистралата за превишена скорост, вестниците превърнаха случая в сензация, като с подробности раздухваха въпроса за глобата, за писменото извинение пред съда. Ако се замислим, от целия този шум британските управляващи кръгове имаха много повече полза, отколкото вреда.

„Обичам англичаните, всеки трети от тях е някакъв оригинал“ — казваше някога Самуил Яковлевич Маршак.

Оригиналите в Англия наистина не са малко. При това, когато попаднете в тази страна, правят ви впечатление не само неочакваните форми на чудачество, но и търпимостта, с която се отнасят околните към ексцентриците.

Важно е обаче да се знае, че английският ексцентрик не е бунтар, а именно безвреден чудака. Индивидуализмът в тази страна се проявява някак си по странични пътища. И ако на Англия явно принадлежи първото място по броя на ексцентрици на глава от населението, то по броя на усърдните правонарушители тя вероятно заема едно от последните места.

Английският начин на живот притежава качеството да ражда индивидуалисти, които не заплашват обществения ред, но предпочитат да се отличават от другите хора с някакви специфични склонности или безвредни странности. Разнообразието и своеобразието на тези склонности е свидетелство за това, че като държи на непоклатимите правила за поведение, английското общество оставя известен отдушник и на индивидуализма.

Ексцентрикът англичанин плаща своя данък на обществения ред и след това прави онова, което му хрумне. По такъв начин човек, който не иска да постъпва като всички, в условията на английското общество по-често е странна личност, отколкото рушител на устоите.

„Да бъдеш ексцентрик в Англия е допустимо само в рамките на закона или във всеки случай в границите, които обществото е определило.“

„Щом наруши тези граници, ексцентричната личност става престъпник“ — заявява направо членът на Парламента Ричард Лоу в сборника „Характерът на Англия“.

Такава е следователно концепцията за свободата, така я разбира послушният на закона индивидуалист. Това е свободата на овцете, които волно си пасат по ливадите в Англия, не познават камшика на пастира и не знаят други прегради, освен живия плет, който огражда пасището.

Всеки такъв овен може да бъде индивидуалист. Той може например да яде само глухарчета или да пасе усамотен на страни от другите овце. Но ако такъв овен ексцентрик намисли да муши рогата

си в плета и да се опитва да излезе извън него или да повлече след себе си цялото стадо, много бързо попада в кланицата. Защото, както вече казахме, ексцентрикът в Англия се превръща в престъпник, щом само дръзне да посегне на устоите.

В Англия законите почти винаги са продължение на обичаите и традициите. Същите тези нрави и обичаи, от които са създадени законите, са създали и ония, които трябва да им се подчиняват, тъй че хората приемат законите като удобни домашни пантофи, с които са свикнали. За разлика от французите англичаните не изпитват неприязън към законите, защото са убедени, че съществуват за общо благо и имат еднаква сила за всички. Те не се отнасят към тях с пренебрежение, за разлика от американците, за които много новоизковани закони са нещо като тясна, не разширила се още фабрична обувка. В това е една от тайните на законопослушанието на англичаните.

В Англия като никъде другаде можеш да правиш каквото си искаш, без да се страхуваш, че ще те разпитват, упрекват, одумват, без дори да привличаш учудени погледи. Затова пък при каквото и да е правонарушение, пътят от полицая до съда и от съда до затвора е по-къс, откъдето да било другаде.

Прайс Колиър (САЩ). „Англия и англичаните от американска гледна точка“, 1912 г.

У англичаните е високо развито чувството за справедливост и право. Във всекидневието им няма по-красноречив израз от „това не е справедливо“. Те искат да знаят мястото си и обикновено го знаят. Изповядват вярата в честната игра на спортната площадка, в съдебната зала и в сделките. Не понасят хитруване и коварство, ненавиждат шмекерите и хитреците. Държат, всеки да има онова, което му се полага, но не повече и не по-малко. И са създали

сложна и солидна система, която да следи, щото всеки наистина да има не по-малко и не повече от онова, което му се полага.

Хенри Стил Комаджер (САЩ). „Британия през очите на американеца“, 1974 г.

Пешеходни пътеки „зебра“ има и в други страни. Но достатъчно е да направим сравнение, как ги ползват немецът и англичанинът, за да разберем каква е разликата. Немецът стъпва на „зебрата“ със страх в очите знаейки, че тя е смъртоносен капан, защото никой водач на превозно средство няма да се сети да спре заради пешеходец. В Англия човек, стъпил на „зебрата“, е не само лице, преминаващо улицата. Той е британец, ползущ се от своето неотменимо право. Той стъпва бавно, с достойнство, като тържествена процесия. И наистина всеки лондончанин, който пресича улицата по „зебрата“, представлява тържествена процесия от един човек. Каква увереност излъчва лицето му, когато, за да спре потока от коли, той вдига ръка и повелително я размахва. Имам чувството, че в този момент държи в ръката си Великата харта на свободите.

Джордж Микеш (Англия). „Как да обединяваме нациите“, 1963 г.

„ТУЗЕМЦИТЕ СА ОТТАТЪК КАЛЕ“

Приведената по-горе фраза говори много за отношението на англичаните към чужденците. Тя съдържа в себе си вродената представа за всички отвъдморски народи като същества от друго качество, също както жителите на Средното царство хилядолетия наред са смятали за варвари всички, които живеели зад Великата китайска стена.

Англичанинът се чувства островитянин и географски, и психологически. В неговите представи Дувър е отделен от Кале не само с морски проток, но и с някаква психологическа бариера, отвъд която съществува съвсем друг свят.

Докато немецът или французинът, шведът или италианецът са свикнали да смятат за своя родина една от многото страни на Европа, то за англичанина е присъщо да противопоставя инстинктивно Англия на континента. Всички други европейски страни и народи му се струват нещо отделно, извън него. За пътуването си за континента англичанинът говори също както американецът, когато ще пътува за Европа.

Срещачото се в лондонските вестници заглавие „Над Ламанш мъгла. Континентът е изолиран“ макар да е куриозно, е много показателно за английския егоцентризм.

Ние обикновено употребяваме думата „континентален“, свързана с понятието „климат“, имайки предвид резките колебания на температурата. Англичанинът обаче влага в думата „континентален“ много по-широк смисъл. Първо, тя означава липса на уравниовесеност, на умереност, мятане от една крайност в друга — с други думи нецивилизованост. Второ, „континентален“ значи нещо не като онова, което имаш у дома си, по-точно — то е нещо по-лошо. Така е например с разпространеното понятие „континентална закуска“: не е като овесената каша или бекона с яйца, а само кафе с кифла.

За англичаните Ламанш е като крепостния ров за жителите на средновековен замък. Светът отвъд тази водна преграда е чужд и

непознат. Който отива там, очакват го всякакви произшествия и трудности (като „континенталната закуска“), след което е приятно да изпиташ радостта от връщането към нормалния и обикновен живот в крепостта.

Главният вододел в мисленето на островитяните минава между понятията „отечество“ и „отвъд морето“, „у дома“ и „на континента“. Тук се корени присъщата на англичаните зоркост, подозрителност и дори скритата неприязън към чужденците.

Полу на шега, полунаистина англичаните казват, че просто не са свикнали с присъствието на много чужденци, тъй като кракът на отвъдморския завоевател не е стъпвал на земята им от 1066 година. Наистина, за разлика от другите европейски народи англичаните са живели поколения наред, без да познаят врага, който би могъл периодически да се домогва до част от територията им.

Но ако през последните девет века Британия не познава чужди нахлувания, то в предходното хилядолетие тя често се е сблъсквала с тях. Ибери, келти, римляни, англи, сакси, юти, нормани едни подир други са нападали британските брегове. Всеки път задморските пришелци са си пробивали път с огън и меч, като всявали ужас сред местното население и го изтласкали във вътрешността на страната.

Войските на Вилхелм Завоевател, които преминали Ламанш през 1066 година, извършили последното морско нахлуване. Това обаче не означавало, че заплахата престанала да съществува. Макар че Британия започнала да се смята за „владетелка на моретата“ и за велика държава едва ли не от времето на потъването на Испанската армада, англичаните почти винаги са чувствували присъствието на по-голям и силен съперник отвъд хоризонта. Британия отстъпвала по сила пред Испания, на Филип II, пред Франция на Луи XIV и Наполеон, пред Германия на Вилхелм II и Хитлер.

Да вземем за пример най-близкия ѝ съсед Франция. Макар че Лондон отдавна се опитва да спори с Париж като с равен, Британия едва в края на нашия век се изравнява с Франция по население. По времето на Луи XIV, когато френският крал имал 20 милиона поданици, англичаните били само 7 милиона. През 1700 година населението на Англия представлявало една четвърт, а през 1800 — една трета от тогавашното население на Франция. С други думи

Англия и Франция били по население в такова съотношение, в каквото са днес Холандия и Англия.

И тъй, призрактъ на заплаха откъм морето векове наред е безпокоил англичаните. Той отива донякъде на заден план едва при кралица Виктория, когато Британия няма равна на себе си едновременно като световна работилница и като най-голяма колониална империя. От висотата на имперското величие, било лесно да се убедиш, че на света няма и не може да има народ като англичаните и че „туземците са отгатык Кале“.

Впрочем епохата на „блестящата изолация“ само задълбочила предразсъдъците, които съществували дълго преди нея. Още през 1497 година венецианският посланик Андреа Тревисано казал, като се върнал от Лондон: „Англичаните са големи почитатели на самите себе си и на своите обичаи. Те са убедени, че в света няма друга страна като Англия. Най-голямата им похвала за чужденеца е да кажат, че прилича на англичанин и да изкажат съжаление, че не е англичанин.“

При цялата им скромност, при цялата неприязън, с която англичаните се отнасят към всяка проява на самохвалство, в телевизионното интервю, което водещият взема от министър-председателя, като нещо разбиращо се от само себе си, като аксиома звучи изречената между другото фраза: „Британия без съмнение е най-цивилизованата страна в света...“

Дори самокритичността на англичаните е сякаш обратната страна на тяхната самоувереност. Първо, склонността им да се самобичуват или надсмиват на себе си съвсем не означава, че те с готовност предоставят това право на някого от околните. И второ, колкото по-добре опознаваш тези островитяни, толкова повече се убеждаваш, че дори когато на думи хулят нещо английско, в душата си те остават убедени в преимуществата му пред чуждестранното.

В основата на съжденията им за вещите и явленията е залегнал универсалният критерий: това е по английски, а това не е по английски. Англичаните се отнасят с учудваща търпимост към критичните бележки на чужденците. Готови са да признаят, че кухнята им е примитивна, че художественият им вкус не е много добър, че са скарани с географията. Но под тази самокритичност се крие твърдата увереност в собственото им превъзходство. Лондончани едва ли могат

да обяснят на какво се основава тя. Въпреки всичко „Това е толкова английско!“ звучи от техните уста като най-голяма похвала.

Жителят на Британските острови исторически е ориентиран към две стереотипни представи за отвъдморските народи. Той е свикнал да вижда в тях или съперници, тоест противници, които е трябвало да победи или надхитри; или диваци, които е било необходимо да усмири и приобщи към цивилизацията, тоест да ги направи поданици на британската корона. И в двата случая британците са проявявали еднакво нежелание да се запознаят с езика и начина на живот на чужденците, с които влизали в контакт.

Разбира се, за да се създаде най-голямата колониална империя, били необходими не само завоеватели, но и изследователи. Немислимо било да управляваш една четвърт от човечеството, без да познаваш местните условия. Имперското господство се опирало на самоотвержеността на ентузиастите пионери, които можели в продължение на 20–30 години да живеят между тамили или зулуси и основно да изучат езика им, нравите, обичаите, а заедно с това и слабостите им, смятайки, че така извършват подвиг за прослава на британската корона.

Но плодовете на този подвижнически труд рядко ставали достояние на обществеността, нито пък разширявали кръгозора на жителите в метрополията. Като данните от разузнаването, те само се приемали за сведение в щабовете, които определяли стратегията и тактиката спрямо колониите.

За разлика от французите, които в Индокитай или в Алжир значително по-лесно се смесвали с местното население, англичаните живеели в отвъдморските си владения в затворени общини, не отстъпвайки ни на крачка от традиционния си начин на живот.

Когато пътувах из Индия, в началото недоумявах защо във всеки хотел ме будят още на разсъмване и в леглото под марления балдахин срещу папатаци ми поднасят чай с мляко. Едва по-късно в Лондон можах да оценя достойнствата на този английски обичай — да се пие тъй нареченият „ранен чай“, веднага щом се събудиш или поне един час преди закуска. Тази традиция и до днес съществува не само в бившите британски колонии, но и в европейските курорти, които често се посещават от англичани — от Остенде в Белгия до Коста дел Сол в Испания.

Англичанинът наистина много обича да пътува. Но за да се чувства зад граница като у дома си, нужно му е, образно казано, да носи със себе си целия си дом, да се огражда от местната действителност с непроницаемия параван на обичайния си начин на живот. Упоритото нежелание да изучават чужди езици например не без основание се смята за национална черта на жителите на мрачния Албион.

Джентълменът от някой лондонски клуб може, искрено негодуващ, да каже на събеседника си:

„Осем години наред ходя на почивка в Португалия, всеки път купувам пури от една и съща будка в Лисабон и, представете си, този търговец не намери време досега да научи поне една английска дума...“

На всичко, ставащо зад границите на Британските острови, лондончанинът гледа като през обърнат бинокъл. Отдавна е прието Англия да се смята за най-добрият приют за изгнаници. А как да се свържат прочутата търпимост към чужденците с вкоренения навик да ги гледат отвисоко?

Англичаните наистина проявяват търпимост към другоземците, попаднали в страната им, при условие че те знаят мястото си и не се бъркат в английските работи. Тук никому няма да хрумне да се меси в частния живот на чужденците (както не се месят и в живота на съотечествениците си). Но колкото и дълго да живее другоземецът сред англичани, той винаги чувства, че не ще го приемат за свой и с безупречна коректност го държат на лакът разстояние. От него странят инстинктивно като от непонятно същество, чийто нрав не може да се предвиди.

Англичаните например смятат, че съседите им отвъд Ламанш съвсем не се придържат свято към принципите на честната игра и че не пропускат случай да нарушат тези или онези правила, стига само да могат да го сторят безнаказано.

Жителят на Британските острови е убеден, че чужденецът винаги си остава чужденец. И щом като да се направи от него англичанин не е по-лесно, отколкото да се превърне пуделът в булдог,

няма смисъл да го насърчаваме към това. На бреговете на Темза гледат иронично на онзи, който се опитва изкуствено да подражава на кореняка лондончанин. Чужденецът, който не смята за нужно да се приспособява към местните обичаи и проявява открито чертите на своя национален характер, обикновено се ползува с голямо уважение.

За разлика от повечето страни в Европа, особено в Азия, думата „чужденец“ не е означавала в Англия богат пътешественик. В чужденеца тук са свикнали да виждат преди всичко човек, когото нуждата е тласнала в чужбина; комуто плащат, когато имат нужда от услугите му. Немските и холандските художници, като се започне от Холбайн и Ван Дайк, са минавали Ламанш, за да рисуват портрети на английските аристократи. Италианските композитори съчинявали музика за тях. От само себе си се разбираше, че англичанинът пътува зад граница, за да харчи парите си, а чужденецът идва в Англия, за да спечели пари.

Докато в другите развити капиталистически страни на Западна Европа работниците имигранти, извършващи най-отблъскващия и нископлатен труд, са станали разпространено явление едва след Втората световна война, за англичанина отдавна е станало навик да се чувства стопанин, а в чужденеца да вижда слуга. Новото е само в опитите на реакцията изкуствено да раздухва сред британските трудещи се враждебност към цветнокожите имигранти, като ги представя за виновници за недостигащите работни места, жилища, училища, болници, и по този начин да отвлича вниманието на народа от истинските причини за кризата в страната. Не може да се отрече, че тази расистка пропаганда разчита на определени национални предразсъдъци.

В черносотническият жаргон на Руската империя някога е съществувала думата „инородец“. В нея била органически вложена враждебността към населението от националните покрайнини. Нещо сходно с подтекста на тази дума англичаните несъзнателно влагат в понятието „чужденец“.

За англичаните е свойствено да считат своя начин на живот за еталон, всяко отклонение от него означава минаване от цивилизация към варварство. Представата, че „туземците са от татък Кале“ говори за склонността им към всичко да подхождат само със своята мярка, да

мерят всичко само със своя, английски аршин, не допускайки възможността да съществуват някакви други стандарти.

Природата на островитянина не е в състояние да преодолее недоверието и предпазливостта си, когато се сблъсква с друг начин на живот, с хора, които според него не се държат човешки. В основата на това предубедено отношение към чужденците е залегнал скритият страх от нещо добре познато външно, но всъщност непонятно.

Още от миналия век е известен случаят с английските туристи по Рейн, които се обидили, когато някой от местните жители ги нарекъл чужденци.

„Какви чужденци сме ние — искрено се възмущавали те — Ние сме англичани. Не ние, а вие сте чужденци!“ Може, разбира се, да се сметне, че този анекдот е остарял. Но и днес през сезона на летните отпуски често ще чуете от устата на лондончани:

„Ако ви хрумне на континента да седнете зад волана, не забравяйте, че чужденците карат неправилно по дясната страна на пътя.“

На отвъдната страна на морския проток живеят други, чужди народи, казано по-просто — варвари. Дори ако не са врагове, тези хора не приличат на нас, това са хора, които никога не можеш истински да опознаеш, за техните мисли и чувства никога не можеш да съдиш със сигурност. Чужденецът не прилича на твоите сънародници и затова е опасен като непознато животно, чиято реакция не можеш да предвидиш.

Паоло Тревес (Италия). „Тайнственият остров Англия“, 1948 г.

Англия и англичаните са започнали да господствуват над света от времето на Наполеоновите войни. Трудно може да се допусне, че като са доминирали толкова време, англичаните не са станали високомерни. В най-добрия случай това се проявява във формата на непринудена увереност и невъзмутимост, а в най-лошия — във формата

на провинциална надменност, която няма равна на себе си... Несломимото им могъщество им позволява да си намират съюзници, но те нямат приятели. За британския лъв ще настъпят тъжни дни, когато загуби зъбите и ноктите си.

Прайс Колиър (САЩ). „Англия и англичаните от американска гледна точка“, 1912 г.

Как може човек да е чужденец? Чужденец изобщо не бива да бъдеш. Това е срамно, то е лош вкус. И няма смисъл да се преструваш, че не е така. От това положение няма изход. Престъпникът може да се поправи и да стане почтен член на обществото. Чужденецът не може да се поправи. Той винаги си остава чужденец. Може да стане британец, но никога не ще стане англичанин.

Тъй че по-добре е да се примирите с тази печална истина. Има някои благородни англичани, които могат да ви простят. Има щедри души, които могат да разберат, че вие нямате вина за това, че то е ваше нещастие.

Не забравяйте, че англичаните намират чужденците за ужасно забавни. Изглежда им комично, че хората говорят на чужди езици и си стискат взаимно ръце. Когато съм бивал в зоологическата градина, често ми е минавало през ум, че на маймуните и лъвовете хората им изглеждат също така забавни, както на нас зверовете. От тяхна гледна точка ние също се намираме зад решетката. За тях ние се държим странно. Затова пък те имат преимущество да остават у дома си и да не плащат нищо за удоволствието да ни видят. Тъй че не се лъжете, когато сте в британската зоологическа градина, наречена Англия. Дошли сте да разглеждате странни живи същества, но и с вас се, развличат и то самият британски лъв.

Джордж Микеш (Англия)! „Как да бъдеш чужденец“,
1946 г.

СТАРАТА УЧЕНИЧЕСКА ВРАТОВРЪЗКА

„Битката при Ватерло беше спечелена на спортните игрища на «Итън»...“

Англичаните обичат да повтарят тази фраза, казана някога от Уелингтънския херцог. Най-уважаваният от съотечествениците си пълководец е изтъкнал с нея ролята на закритите частни училища за формирането на елита на обществото. Предназначението на таква училище е да възпитава джентълмени, а задачата на джентълмена е да оглави и поведе след себе си хората в час на големи изпитания. Така е прието да се тълкува крилатата фраза на „железния херцог“.

„Итън“ е между най-привилегированите „публични училища“. Самото му название може да заблуди със своята парадоксалност. В Англия „публичен дом“ означава чисто и просто кръчма, а „публично училище“ не е нищо друго, освен частно училище.

Публичните училища в Англия съществуват още от средните векове. Те са давали класическо образование, необходимо за обществена кариера, за каквато в онова време се е смятала дейността на църковния служител или на държавния чиновник.

Днес в Англия се наброяват 260 публични училища. Сред тридесет и осемте хиляди друг вид училища това е като че ли капка в морето. В тях учат само около 4 процента от общия брой на учениците. И въпреки това влиянието на публичните училища е извънредно голямо не само върху системата на образованието, но и върху обществено-политическия живот и дори върху националния характер.

В днешния си вид публичните училища са създадени преди сто и петдесет години, от времето на нововъведенията на доктор Томас Арнолд, който става ръководител на публичното училище в Ръгби през 1827 година. Тези реформи отразявали новите потребности, родени от разширяването на империята. Военната и гражданската администрация в отвъдморските владения имали нужда от хора, които освен традиционното класическо образование да притежават и определени черти на характера.

Ако в училищата през средновековието тежестта падала върху усъвършенствуването на духа и важен лост за това е била религията. Томас Арнолд поставял начело формирането на характера, за което използвал такъв нов лост, като спорта.

„На първо място са моралните принципи, на второ — джентълменското поведение и накрая, на трето място са умствените способности.“ В такава оригинална подредба изброява той възпитателните цели на публичното училище.

От времето на реформата на Томас Арнолд спортните игри на свеж въздух станали важна съставна част на учебните програми. При това спортът се практикува не само за физическа закалка, но преди всичко като средство за възпитаване на определени черти на характера. На мястото на индивидуалните видове спорт, като гимнастиката или леката атлетика, в публичните училища са разпространени най-много спортните игри, тоест състезанията между съревноваващи се отбори.

Създателите на публичните училища смятат такова съревнование за ефикасно средство за възпитаване на „отборен дух“, а чрез него — кастова затвореност и в крайна сметка — класова вярност. То приучва към дисциплина и умение да се ръководи, тоест на изкуството така да разположиш хората, че да използваш силните страни на всекиго за интересите на отбора и обратно — да направиш слабите места неуязвими за противника. Добрият играч в състава на училищния отбор придобива, според последователите на Арнолд, качества на ръководител, които ще му послужат във всяко поприще.

Като произвеждали за нуждите на империята управляващ елит, публичните училища променили средновековния рицарски кодекс на честта, превръщайки спортната етика, понятието „честна игра“ в най-важен нравствен принцип, в мерило за порядъчност.

Докато в училището от средновековието за основа на възпитанието се смятали латинският и пръчките, Томас Арнолд прибавя, първо, трети лост — спорта, и второ, дава пръчката в ръцете на по-големите ученици. Вече споменахме за това, как съревнованието между отборите допълнило изучаването на класиците. А второ важно нововъведение била системата на старшинството, тоест вътрешната съподчиненост между възпитаниците, която дава на учениците от горните класове значителна власт над по-малките.

За да проникне тази съподчиненост по-дълбоко в живота на публичното училище, то организационно се дели не хоризонтално, а вертикално, тоест не на класове, а на домове. Всеки дом обединява възпитаници от всички класове, които остават в него през целия период на обучението, от първия до последния ден.

Именно с помощта на учениците от по-големите класове публичното училище предава на новия ученик първия и най-суров урок: че трябва безпрекословно да се подчинява всекому, който по принципа на училищната съподчиненост стои, макар едно стъпало по-високо от него. Трудно е да си представим огромното и безмилостно въздействие, което като притискането на валцовъчни валяци се упражнява върху характера на юношата. Безмилостно се потиска всичко, което не отговаря на общоприетите схващания. С неписаните си закони и порядки английското публично училище много прилича на семинария. Идеята за съподчиненост се внушава на новите ученици не с нравоучения, а с унижителни порядки, редом, с които съществуват официално приетите телесни наказания.

Да, в тази страна, където толкова обичат да говорят, че човешкото достойнство трябва да се уважава, телесните наказания за учениците съвсем не са отишли в миналото заедно със средновековните училища или времето на Дикенс. Боят с пръчки си остава тук узаконено средство, с което възпитаникът първо се приучва да се подчинява безропотно, а по-късно, когато той сам отиде в горните курсове, го приучва да заповядва.

Шестият, тоест последният клас, в който юношите учат обикновено две години, е нещо като подофицерски гръбнак на училището. Тези ученици отговарят за реда в класа, на игрищата, в спалните. Те имат право да прилагат спрямо по-малките ученици дисциплинарни наказания и поощрения.

Ролята на директора (той се назначава от съвета на настояниците, тоест независим е от органите на народното образование) се проявява в това, че той избира преподаватели и определя съдържанието на учебната програма по своя преценка, а също и в това, че формира от ученика онзи човешки модел, който трябва да представлява лицето на училището.

Възпитателната система, установена в публичните училища, изисква юношата да бъде изолиран не само от семейството, но изобщо

от външния свят. Смята се, че само съвместният живот между стените на интерната може да помогне за близкото, дълбоко взаимно опознаване, че само така ефикасно се насаждат качества и на подчинени, и на ръководители. Този затворен свят оставя върху младежите такъв силен отпечатък, че сред зрелостниците на някои училища може да се разпознаят определени човешки типове.

Корпоративният бит и заниманията със спорт имат и допълнителна задача — те в еднаква степен се приемат като средство за закаляване. Смята се, че спартанските условия на живот, включително студът и гладът, възпитават силен дух, издръжливост, самообладание и други ценни черти на характера. Колкото по-реномирано и следователно по-скъпо е училището, толкова по-сурови са условията за възпитаниците.

Девиз на много публични училища биха могли да станат думите: „Колкото по-лоша е храната, толкова по-добро е възпитанието.“ Класни стаи с парно отопление е нововъведение, което много по-често може да се срещне в някое общообразователно училище в отдалечено място. Спалните в публичните училища, които обикновено са настанени в стари готически сгради, никога не се отопляват, както и съблекалните при спортните зали. В публичното училище „Гордънстаун“ в Северна Шотландия, където са се учили съпругът на кралицата Единбургският херцог и престолонаследникът Уелският принц, възпитаниците ходят по къси панталони и вземат студен душ дори през зимата, когато навън е паднал сняг. Прозорците на спалните през цялата година се държат отворени и не се разрешава покриването с повече от две тънки одеяла.

У англичаните съществува изразът „старата училищна вратовръзка“, с която са свикнали да свързват другото разпространено словосъчетание — „мрежа от стари другари“. Корпоративните вратовръзки изпълняват в Британия същата роля, каквато в Япония отдавна играят родовите емблеми върху черните парадни кимона. Те са средство за социална класификация.

Съществуват вратовръзки на научни дружества, на спортни клубове, на гвардейски полкове. Но най-престижна се смята вратовръзката на публичното училище. Според понятията на лондончани тя позволява да се съди не само за културата на човека, но и за достойнствата на характера му, за кръга от познанства — с една

дума, тя е белег за принадлежност към избраната каста. Където да го захвърли съдбата, първата работа на английския джентълмен е да потърси събрата от публичното училище, които във всяка среда инстинктивно се привличат един друг.

По този повод съществува и игра на думи, тъй като изразите „училищни вратовръзки“ и „училищни връзки“ на английски звучат еднакво. Човек с вратовръзка на публично училище означава човек с връзки.

По времето, когато работех в Лондон, по страниците на печата се изля възмущението на обществеността във връзка с присъдата по делото на Томас Хекмън. Този светски авантюрист се призна за виновен в два въоръжени банкови грабежа. Първият път, когато заплашва касиера с къса пушка и саморъчно направена (по-точно подправена) граната, той безнаказано открадва 17,500 фунта стерлинги; две години по-късно при точно такъв опит бил заловен на местопрестъплението.

Приключването на съдебния процес предизвика възмущението на банковите служители, заплашвани от крадеца с огнестрелно оръжие — този бивш възпитаник на „Итън“ и лейбгвардейски майор дори не бе изпратен в затвора. Като се позоваваше на това, че Томас Хекмън страдал по това време от нервна депресия (поради което съпругата му го напуснала), съдията Марвин Грифит-Джонс произнесе почти оправдателна присъда — по две години условно за всеки грабеж.

Журналистите бяха единодушни в коментарите си относно причините за необяснимото великодушие: съдията, като подсъдимия, навремето си учил в „Итън“, а след това служил в лейбгвардията.

Разбира се, този крайно възмутителен случай не бива да се смята за типичен. Но фактът, необикновен по форма, само отрази неоспоримата по същността си истина. Като връзва тъмносинята си вратовръзка на тесни светлосини райета, възпитаникът на „Итън“ знае, че с този възел той здраво се връзва за „мрежата на старите приятели“, която винаги ще му бъде опора.

Както животът на младите затворници е свързан с вътрешна съподчиненост, такава съподчиненост съществува и между публичните училища. Приблизително една трета от тези 260 частни учебни заведения се смятат за по-реномирани от останалите; а вътре в тази

една трета истински елит от елита са най-старите училища: „Итън“, „Уинчестър“, „Ръгби“, „Хароу“.

Всеки, който попадне в Лондон дори само за няколко дни, би трябвало да отиде в Итън. Само на половин час път от Уиндзорския замък зад моста над Темза се издига готическа катедрала, заобиколена от старинни училищни сгради. Не по-малка забележителност от тези архитектурни паметници представляват и техните съвременни обитатели. По тесните криволичещи улици важно се разхождат на групи ученици, облечени във фрак и с бяла връзка „папийонка“. От бъдещите джентълмени се изисква да се явяват на занятия в облекло, което в наше време носят може би само диригентите и оберкелнерите.

Основан през 1441 година, „Итън“ винаги е бил по-близо до кралския двор, отколкото другите публични училища. Главата на съвета на настояниците тук се назначава лично от монарха, а с формирането на съвета се занимават Оксфорд, Кеймбридж и Кралското дружество, тоест Академията на науките. Постът директор на „Итън“ и до днес се смята за връх в учителската кариера.

Повече от пет века „Итън“ възпитава хора, смятащи за свое призвание да бъдат при кормилото на властта. От това училище са излезли 18 министър-председатели. Когато се настанил на Даунинг Стрийт 10, Макмилън обичал да казва:

„При консерваторите нещата стоят два пъти по-добре, отколкото при лейбъристите: Атли имаше в правителството си трима от «Итън», а при мене са цели шест...“

Благодарение на високата учебна такса (2000 фунта стерлинги за година), а също и на щедрите парични пожертвувания на бившите си питомци „Итън“ има средства, които му позволяват да наема най-добрите преподаватели. Достъпно само за избрани, това учебно заведение следователно е и най-привлекателно за тези малцина. Не бива да се учудваме, че две трети от възпитаниците на „Итън“ са синове на бивши ученици на „Итън“. Това публично училище повече от всички други прилича на наследствен клуб на политически дейци и

в неговите традиции е да насажда у възпитаниците: си професионален интерес към политиката.

Докато „Итън“ е най-династичното от частните учебни заведения, „Уинчестър“ се отличава по това, че отдава по-голямо значение на подбора по способностите. Приемните изпити там са по-строги и по-сложни. Затова пък сред студентите в Оксфорд и Кеймбридж дошлите от „Уинчестър“ са два пъти повече, отколкото от „Итън“. У тия от „Итън“ се насажда находчивост на професионални политици и увереност, че техният жребий е да ръководят, а „Уинчестър“ дава по-сериозна подготовка за университета и освен това се слави, че възпитава на „стегната горна устна“, тоест на такива високоценени качества у джентълмена, като самообладание и невъзмутимост.

Търсейки „подходящо училище“, като отъркват праговете на „Итън“, „Уинчестър“, „Хароу“ или „Ръгби“, английският баща или английската майка мислят не за това, на какво ще се научи тяхното дете там, не за класическото образование, обещаващо сравнително малка практическа полза. Те мислят за въздействието, което публичното училище ще окаже на характера на техния син, за стила на поведение, който ще му остане до края на дните, и специалното произношение, чувстващо се при първата дума, което може да се изработи само в ранната юношеска възраст. Те мислят за приятелите, с които ще се сдобие техният син, и за това как тези съученици и „старата училищна вратовръзка“ ще му помогнат в живота по-нататък.

Публичните училища са средство за произвеждане на елит и самото им съществуване свидетелствува за йерархическата структура на обществото. Именно в публичните училища става предварителната обработка на онзи човешки материал, който след това постъпва за окончателно шлифоване във „фабриките за джентълмени“ в Оксфорд и Кеймбридж.

Едва ли някоя друга страна би търпяла, а още по-малко би могла да създаде толкова жестоки заведения като британските публични училища. Първата седмица на постъпилия в такова училище оставя най-болезнената следа в живота му. Той дори трудно осъзнава, че в живота

съществуват толкова хора, желаещи да го ударят, да му причинят болка и които имат пълната възможност да го сторят по всяко време на деня и нощта.

Жестоките побоища, които ръководителите на домовете, учениците от горните класове и дори връстниците им нанасят на новопостъпилите за най-малки провинения или за недостатъци в характера, нямат нищо аналогично в британското общество.

Никъде, дори в затвора не наказват юношата със 17 удара с пръчка само затова че е направил гримаса на връстника си. Но в публичното училище такава мярка се одобрява отчасти, защото помага за поддържането на дисциплината, отчасти защото учи по-малките ученици на чувство за отговорност и подчинение на властта, отчасти и за това, че хубавият бой се смята полезен за възпитаниците, независимо от това заслужили ли са го или не.

Антъни Глин (Англия). „Кръвта на британеца“, 1970 г.

По отношение на телесните наказания в училищата ние сме една извънредно жестока страна. Полша ги е отменила още преди две столетия. Законите, забраняващи да се бият децата, бяха приети в Холандия през 1850 година, във Франция — през 1888 година, във Финландия — през 1890, в Норвегия — през 1935, в Швеция — през 1958, в Дания — през 1968 година. Но в Британия телесните наказания за учениците и до днес не са отменени.

Ежедневникът „Обзървър“ (Англия), 1977 г.

Малко британски институции са толкова трудни за разбиране, както публичните училища. Въпреки това, за да се познае съвременна Британия, нейните обичаи и

традиции, е необходимо да се познава тази система — да се знае как действува и влияе на обществото.

Какво имат предвид представителите на аристокрацията и буржоазията, когато казват, че публичното училище формира характера? Трудно е да се даде изчерпателен отговор, но аз бих казал, че подразбират правдивост, самодисциплина, способност да поемеш, върху себе си отговорност, вярност на класовите представи за националните интереси, готовност да ръководиш (което предполага убеденост, че си годен за ролята на ръководител и че съществуват хора, съгласни да бъдат ръководени).

Випусникът от публичното училище е обикновено запален спортист, човек твърде безразличен, а понякога учудващо неосведомен по отношение на всичко, което е извън границите на Британия. Той притежава добри обноски, прямота, дисциплиниран е. Попаднал в някаква среда, била тя офицерски курсове или среща на индустриалци, първата му работа е да потърси събрата по вратовръзка. Той е готов да служи на държавата, понякога я идеализира. Смята, че е необходимо да се ходи на църква, макар че самият той невинаги ходи. Вярва на вестник „Таймс“ и в монархията.

Дру Мидълтън (САЩ). „Британците“, 1957 г.

ФАБРИКИ ЗА ДЖЕНТЪЛМЕНИ

Криволичейки, река Кем плавно заобикаля задните стени на колежа. Нежните сребристи листа на плачещата върба, пръснатите тук и там по подстриганите поляни златисти цветове на нарцисите напомнят за настъпващата пролет. А като се загледаш в готическите стени, забелязваш как по каменната им дантела е започнала да се съживява плетеницата на бръшляна с набъбнали пъпки по нея. В гладката водна повърхност се отразяват арките на извитите мостчета. Кой от тях е дал името си на този град? Защото думата Кеймбридж означава „мост над Кем“.

Много томове са написани за консерватизма на англичаните, за любовта им към старината и привързаността им към традицията. Но вместо да се ровите в тях по-добре е просто да поскитате из този град, да се проникнете от духа му. Колежи, прилични на старинни крепости, готически катедрали; столови с почетни подиуми за преподавателите, с портретите на първенците випускници по стените; увити с бръшлян аркади; зеленото кадифе на тревата в квадратни дворчета; средновековна архитектура, красива, столетия наред поддържана природа, архаични мантии на професори и студенти — всичко наоколо е хармонично, от всичко лъха ароматът на старината, на приемствеността и непоклатимата традиция; всичко това не може да не повлияе на младите души, на светоотношението на тези, които прекарват тук най-важните години от живота си.

Като Оксфорд, и Кеймбридж е в числото на ония не много на брой запазили се в Европа университетски градове. Тези два града вече седем века доминират в британското образование. И макар че през цялото това време не стихва съперничеството помежду им, никак не е лесно да се прокара граница между Оксфорд и Кеймбридж.

Тези университетски центрове донякъде са въплътили в себе си характерните различия на районите, където са разположени. Кеймбридж е вратата на Източна Англия, област много своеобразна не само с равнинния си релеф. Още през XIV век пристанищата на

Източна Англия са водили оживена търговия с вълна и зараждащата се търговска класа все по-често спори за властта с местните барони. По-късно в тези плоски равнини, напomniaщи Нидерландия, се заселили холандски и фламандски бежанци, търсещи спасение от испанската тирания. Появата им още повече засилила волнолюбивите традиции в този край.

През XVII век, когато в Англия монархията била премахната, а след това отново възстановена, Оксфорд, си останал град на роялистите, докато Кеймбридж бил крепост на кръглоглавите, така се наричали последователите на Кромуел, произхождащи от търговско-еснафска Източна Англия. Намирайки се по-близо до столицата в пряк и преносен смисъл, Оксфорд минавал за по-ортодоксален и консервативен от сравнително по-изолирания, независим и радикален Кеймбридж.

Би било опростителство да се смята, че този контраст се е запазил и до днес. Кеймбридж наистина е възприел някои черти на свободолюбива Източна Англия. На бреговете на река Кем някога Еразъм Ротердамски е преподавал старогръцки език, там са се учили Кромуел, Милтън, Нютон и Дарвин. В Кеймбриджкия колеж „Тринити“ зрело свободолюбието на лорд Байрон. Но в същото време от Кеймбридж са излезли такива личности като Палмерстън, Балфур, Болдуин и Чембърлейн, които не можем да наречем размирници или бунтари.

Оксфорд отделя сравнително по-голямо внимание на хуманитарните науки, особено на философията и литературата. В Кеймбридж успоредно с класическите дисциплини се преподават по-нашироко точните и естествените науки.

Но самите съперници смятат такова противопоставяне за условно и твърдят, че между Оксфорд и Кеймбридж има само две безспорни разлики: първият е построен от сребристосив камък, а вторият от розово-кафяв; в Оксфорд е красива главната улица, а Кеймбридж е известен със задната си страна, тоест с фасадите на коледжките, обърнати към реката.

Впрочем ако за различията между Оксфорд и Кеймбридж се спори понякога, много по-лесно е да се установи сходството между тях. За забелязване е преди всичко следното: англичанин, който е учил в Оксфорд, предпочита да каже, че е завършил „Балиол“ или

„Крайстчърч.“ Завършилият в Кеймбридж обикновено ще се представи като ученик на „Тринити“ или „Кингс“. И двамата ще посочат първо не университета, където са получили дипломата си, а някой от двадесетте и няколко колежи, от които се състои всеки университет.

Като комичен епизод се разказва тук случаят с чужденеца, който като слязъл в Кеймбридж от влака, взел такси и казал на шофьора:

— В университета, моля!

На което шофьорът недоумяващ му отвърнал:

— Но тук няма университет...

Той бил прав за себе си, защото нито в Кеймбридж, нито в Оксфорд няма адрес, който да означава понятието „университет“. Чужденците по навик свързват тази дума с някаква сграда или група от сгради, където се помещават ректоратът, факултетите, аудиториите и лабораториите, където студентите идват на лекции и упражнения, а след това получават диплома, потвърждаваща, че са преминали определен курс от науки.

Кеймбриджкият университет, както и Оксфордският представляват в това отношение нещо различно. Това са преди всичко 23 автономни колежа, които играят в структурата му неизмеримо по-голяма роля, отколкото паралелно съществуващото деление на факултети.

Тъкмо колежите, както и публичните училища, които са негласно степенувани и се делят на престижни и по-малко престижни, набират студентите, тоест продължават делото на социалната класификация. Именно колежите са центровете на всички форми на корпоративен живот, тоест на възпитателно въздействие върху студентите.

Факултетите като общоуниверситетска форма започнаха през последните години да играят по-забележима роля в учебно педагогическата дейност на колежите. Но би било неправилно да се вижда при тях разделение на труда, в смисъл че факултетите се занимават с преподаването, а колежите с възпитанието. Работата е там, че за разлика от другите „червентухлени“ университети Оксфорд и Кеймбридж имат едно общо отличително качество — системата на личните наставници, нещо като научни ръководители, които са прикрепени лично към всеки студент. Тази скъпоструваща система, недостъпна за „червентухлените“ висши учебни заведения, се осъществява не от факултетите, а от колежите, макар че ролята на

наставниците се изпълнява от професори и доценти от факултетските катедри.

За да определи, да речем, личен наставник за студента, следващ китайска философия, колежът се уговаря с факултета по изтокознание. А заплащането за всяка среща с поверения му студент този научен ръководител получава от колежа. Студентът от Оксфорд или Кеймбридж посещава лекциите във факултета и освен това разработва всяка тема в индивидуални занимания в колежа, като представя на наставника си писмените работи и заедно подробно ги обсъждат. С други думи по-точно ще бъде да се каже, че факултетите се занимават с преподавателската дейност, а колежите се грижат за възпитанието и успеха на студентите.

Във всички форми на университетския живот и преди всичко в спорта, разбира се, който в „Оксфорд“ и „Кеймбридж“ играе не по-малка роля, отколкото в публичните училища, студентите защитават преди всичко честта на своя колеж. Да бъдеш в състава на отбора, който е спечелил първенството на университета по крикет или да си включен в сборната осморка за ежегодната гребна регата на Оксфорд и Кеймбридж, това е факт от биографията ти, който понякога има не по-малко значение за бъдещата ти кариера, отколкото оценките на изпитите.

Не е трудно да се види, че ролята на колежите в структурата на „Оксфорд“ и „Кеймбридж“ в много отношения прилича на делението на публичните училища на домове. Тук по същия начин се насажда корпоративният дух, инстинктивният навик да се делят хората на свои и чужди. Тук продължава възпитаването в класова вярност. Нейните основи се залагат с верността към своя училищен дом в Итън или Уинчестър, затвърдяват се от верността към колежа в Оксфорд или Кеймбридж, за да прерасне след това във вярност към своя клуб, своя полк, своя концерн, своята парламентарна фракция и накрая във вярност към своята класа, към класата на тези, които държат властта.

За формиране на характерите и миогледа на бъдещите ръководители на страната „фабриките за джентълмени“ използват методите на публичните училища. Но към това се прибавя още една тяхна особеност, която още по-очевидно разкрива ролята на Оксфорд и Кеймбридж в произвеждането на управляващ елит. Става дума за клубовете за дискусии, имащи предназначение още от студентската

скамейка да възпитават у студентите навици на професионални политически дейци.

Ролята на такива дискуссионни клубове изпълняват в „Оксфорд“ и „Кеймбридж“ студентските съюзи, които нямат нищо общо с подобните организации в другите висши учебни заведения. С цялата си дейност — от избора на ръководни органи до процедурата на дебатите и гласуването — студентските съюзи напълно копират Камарата на общините в британския парламент.

Как да използваш съперничеството между колежите, за да отстраниш личните си съперници, как да се съюзиш със слабия против силния, как да направиш компромиси и задкулисни сделки — всички тези похвати и методи на предизборната борба се усвояват тук на практика съвсем сериозно.

Не е достатъчно обаче само да те изберат за председател на студентския съюз. Необходимо е да проведеш успешно дебатите, да подбереш такива теми, че всяка теза да бъде лесно защитима, а на опозицията да ѝ бъде трудно да я оспори. Темите за ежедневните дебати могат да бъдат най-различни. Например „Правилна ли е политиката на Лондон в Южна Африка?“ или „Кое е по-важно за обществото — универмагът «Маркс и Спенсър» или философията на Маркс и Спенсър?“ Тези дискусии обикновено се откриват от специално поканени от столицата видни политически дейци. Да говориш в студентския съюз на Оксфорд и Кеймбридж се смята за голяма чест.

Студентските дебати, в хода, на които всяка страна отстоява своите аргументи и парира чуждите, завършват напълно по подражание на парламентарния ритуал — гласувалите „за“ излизат от залата през едната врата, а гласувалите „против“ — през другата. Ако през периода на своя мандат председателят съумее да спечели повечето от организираните от него дебати, това е много по-голям залог за успех в бъдещата му политическа кариера, отколкото отличната диплома.

Дискуссионните клубове на Оксфорд и Кеймбридж учат бъдещия член на управляващия елит на съвсем немаловажното изкуство на полемиката, учат го да съчетава ерудицията с находчивост, да излага убедително аргументите си и да парира доводите на противника.

Имах веднъж случай да разговарям с председателя на студентския съюз в Кеймбридж. Той отговаряше на сложните, дори

заплетени въпроси безупречно, без ни най-малко да се обърка, държеше се непринудено, но с достойнство. И макар че в поведението му нямаше нищо наперено, нищо престорено, кой знае защо имах усещането, че пред мен е студент от театралното училище, който играе ролята на министър-председател. Впрочем не можеше и да бъде иначе. Та пред мен беше крайният продукт от усъвършенствуванa столетия наред система за възпитаване на лидери. Дипломата от Оксфорд или Кеймбридж не е само документ, че притежаваш определени специални знания, а по-скоро етикет на „Фабриката за джентълмени“. Старите университети са заключителният етап на подбора, миналият през него за цял живот се приобщава към управляващата каста, чувствава се обкръжен от „мрежата на старите приятели.“

Нарушавайки неизменното правило, че в дома на обесения не се говори за въже, осмелих се веднъж в един от лондонските клубове да започна разговор за елитарността на традиционното английско образование. Потънали в дълбоки кожени кресла, обгърнати в облаци дим от пурите, моите събеседници със „стари ученически вратовръзки“ и съответното произношение ми развиха теорията си, базираща се едва ли не на дарвинизма.

Да, признаваха те, „Оксфорд“ и „Кеймбридж“ са все по-често критикувани за това, че не отделят необходимото внимание на естествените науки, че се ровят в мъртвото минало, вместо да се занимават с живото съвремие; че не готвят младежа за практическа работа по конкретна специалност; че надценяват значението на спорта; и накрая, че са недемократични.

Но може ли да се вини ездитният кон за това, че се отличава от товарния? Той просто е от друга порода, доказвах ми мъдрите джентълмени, като пиеха на глътки старо шери от кристални чаши. Англичаните, продължаваха те, са по природа селекционери. Във всичко — било то рози, хрътки или ездитни коне — те ценят преди всичко сорта, породата и се стараят да получат призови екземпляри. А всеки селекционер знае, че отлични качества могат да се постигнат само чрез подбор, тоест за сметка на количеството. Не е възможно от всички коне да се отгледат породисти бегачи, пък няма и нужда. Точно така не е необходимо всички висши училища да приличат на „Оксфорд“ и „Кеймбридж“. Публичните училища и старите университети имат за задача да отглеждат специална човешка порода

— хора, способни да управляват страната. Тази цел вече сама по себе си предполага селекция, отбор. А как може да се съчетае избраното малцинство с разговори за равенство за всички?

Беше ми много любопитно да слушам тези откровения. И то в приемната на клуба, оградена от хода на времето с резбована ламперия, с кожени кресла до запалената камина и със златните рамки на портретите, от които ни гледаха, сякаш от миналите векове някогашните поколения итънско-оксфордски „призьори“.

От ранно детство откъснато от семейството, английското дете попада в средновековно общежитие, наречено публично училище, където го откърмват с биберона на традицията. Само по един начин се носи сламената шапка в Хароу, поздравяват се учителите в Итън, носят се учебниците в Чартър хауз. Какво значение има добър или лош е определеният обичай? Главното е, че той е установен преди триста или шестстотин години, останалото няма значение. Подовете, по които възпитаниците на „Хароу“ правят първите си стъпки като джентълмени, са направени от дъбовите дъски на корабите от Трафалгар. На чиновете, върху които още Пит и Гладстон са изрязали имената си, растат ученици, убедени, че всичко най-добро в света е британско: плавателните съдове и сукното, тайните служби и зоологическите градини, майордомите и самолетите.

В сенките на високите тухлени стени, върху зеления килим на вековната морава младият англичанин получава отпечатъка, който нищо вече не може да заличи. Привикнал в продължение на седем години да живее заедно с осемстотин юноши, да прави едни и същи жестове, да изпълнява едни и същи ритуали, да носи еднакво с другите облекло, да се подчинява на едни и същи правила, да упражнява един и същ спорт — през целия си живот англичанинът носи етикета на своето училище, каквато и кариера да си избере след това. Когато видите с каква радост уважаваният епископ смъква кръста и митрата

и облича шорти, за да бъде съдия в гребните състезания по Темза между Оксфорд и Кеймбридж, ще разберете, че англичаните ограждат джентълмени и умират деца. Във всеки прелат, във всеки държавен деец живее вечно ученикът, който пристъпва към световните проблеми с мярката на клуба, крикета, училището.

Пиер Данинос (Франция). „Майор Томсън и аз“, 1957 г.

Крачех от колеж до колеж и мислех за голямата им заслуга за това, че именно те са дали ритъма на живота в Англия. От всички човешки добродетели тези колежи са отделили една, която е отличителна национална черта. Те са изучили английския начин да движиш важно и мълчаливо и са утвърдили тази черта, превръщайки я в традиция.

Никос Казандзакис (Гърция). „Англия“, 1965 г.

Въздействието на „Оксфорд“ и „Кеймбридж“ е насочено преди всичко към това, да направи въпреки съвременните тенденции по-голямата част от студентите консервативни. Тези университети виждат ролята си в задачата да изградят и формират човешки тип предназначен да управлява страната. Именно това, а не учението е главното.

Вилхелм Дибелиус (Германия). „Англия“, 1922 г.

СОЦИАЛНИЯТ ФИЛТЪР

— За чужденеца английската образователна система е тъмна Индия — оплаках се веднъж в разговор с един парламентарист — либерал.

— Че е тъмна — това е вярно и не можеш да откриеш в нея никаква система — усмихна се той. — Но в Англия не обичат да садят дърветата в редици и да ги подрязват по един начин. Друго нещо е във Франция, където министърът на просветата знае точно на коя страница са отворени днес учебниците за урока по история в четвърти клас или за урока по физика в осми клас. На мнозина англичани такова регламентиране не им допада. Първо, единно държавно училище, после единна държавна наука. И какъв е резултатът? Единен държавен начин на мислене. Какво лошо има в това, че у нас в Англия съществуват различни училища (и дори еднородните нямат общи програми), че съществуват обособено, както растат дърветата в гората. Затова пък сядаш, под което дърво ти се иска — под дъб, под бор. Нали трябва да се остави някаква възможност за избор и за родителите, и за учениците...

Подобни разсъждения могат да се чуят в Британия доста често. Те са отзвук на политическата борба, която се води около проблема за образованието от годините на войната насам. Превъзнасянето „свободата на избора“ е най-честият аргумент на противниците на демократизирането и унифицирането на системата на народното образование, която в днешния си вид продължава да служи като социален филтър, като канал за класова сегрегация за младежта.

Лозунгът „Средно образование за всички“, залегнал в основата на следвоенната реформа на английското училище, се оказва на практика параван, прикриващ действието на този филтър.

До 1944 година в Англия съществуват две форми на средно образование — платени публични училища (за които вече стана дума) и безплатни граматически училища, те са подобни на гимназиите и носят това название, защото някога подготовката за университета

изисквала да се изучава преди всичко латинска и старогръцка граматика.

След като средното образование стана задължително за всички, то съвсем не стана еднакво за всички. Тъй наречените съвременни средни училища очевидно стават учебни заведения от второ качество, тъй като, за разлика от граматическите училища не дават право за постъпване във висшите училища.

За да се разпределят децата в тези два вида училища, бил въведен прословутият изпит „единадесет плюс“. С него се цели три четвърти от учениците още на единадесетгодишна възраст да бъдат отделени като „по-слабо надарени“ и перспективата за висше образование да се запази за останалата четвърт.

В Англия децата тръгват на училище на петгодишна възраст. През първите шест години изискванията към тях не са големи. Главният стимул за прилежание е собственият им интерес към уроците. Когато станат на единадесет години, за учениците настъпва нещо като Страшния съд, когато ги изпитват не за познанията им по учебната програма, а за „надареност“, за ерудиция с други думи.

Практиката да се отразяват „по-слабо надарените три четвърти“ по средата на учебния период, тоест още на единадесетгодишна възраст, предопределя по-нататъшната им съдба, това е жестока система и без съмнение класова система. Защото децата от работническите семейства имат къде по-малки възможности да издържат изпита „единадесет плюс“ от тия, чиито родители са заможни, движат се в по-образована среда, имат добри условия да учат, имат домашни учители и тъй нататък. Изчислено е, че на единадесет години синът на чиновника има десет пъти по-големи шансове да постъпи в граматическо училище, отколкото синът на работника; а на шестнадесет години има тридесет пъти по-големи шансове да продължи образованието си във висше училище.

Макар че ролята на публичните училища за произвеждане на обществен елит е много по-очевидна, именно граматическите училища са днес главен прицел на критика от страна на борещите се за демократизиране и унифициране на системата на народното образование. Това се обяснява отчасти с обстоятелството, че след Втората световна война на граматическите училища се пада една четвърт от учащите се (шест пъти повече отколкото на публичните) и

тяхната роля за затвърдяването на съсловните различия повече се хвърля в очи.

Острият протест на обществеността против изпитите „единадесет плюс“ доведоха до това, че лейбъристкото правителство обяви, че постепенно ще ги отменя и че ще се премине към системата на общообразователните училища, където децата само ще бъдат премествани в съответния поток в зависимост от способностите им.

Но за разлика от другите страни английското общообразователно училище не учи всички деца по обща програма и не си поставя за цел да им дава еднакъв обем знания. То е общообразователно само в смисъл че обединява под един покрив различни видове средни училища. На едни класове се преподава по разширена програма, отваряща им пътя за висшите училища, а на други — по-съкратена, която не им дава такова право. Зрелостникът може да получи диплом „А“ — документ за общо образование висок тип, или диплом „О“ — за общо образование от обикновен тип. Новото е само в това, че общообразователното училище теоретически предоставя възможност да се преминава от един поток в друг и след единадесетата година, което на практика се случва много рядко. Следователно системата за сортиране на децата в средата на учебния период се е запазила, но е завоалирана.

Бореците се за демократизиране на английското образование искат преходът към системата на общообразователните училища да означава и събаряне на вътрешните прегради в тези училища — само така би се сложило край на Страшния съд за единадесетгодишните деца не само формално, а по същество.

Консервативните кръгове им отговарят с яростни контраатаки, с цел да се дискредитират каквито и да било реформи, да се увековечи практиката на подбор и разнородни потоци, с цел да се запази ролята на социален филтър, която системата на образованието играе.

Докато кипят страстите около реорганизацията на средното образование, публичните училища като че ли остават настрана от тези спорове. Разсъжденията, че те са отживели времето си, че увеличаването на цените, от една страна, и възможностите за безплатно обучение, от друга, водят до отмирането на тези училища, се оказаха преждевременни. Въпреки че ежегодната такса за Итън, Хароу,

Марлборо вече е над 2000 фунта стерлинги, а за Милфилд над 3000, става все по-трудно да се влезе там.

Не само снобизмът кара родителите да правят всякакви жертви, за да носи тяхното дете „старата училищна вратовръзка“, а после непременно да отиде в Оксфорд или Кеймбридж. Всяка година старите университети обират каймака на публичните училища. А те на свой ред го обират от частните подготвителни училища, където децата се подготвят за успешно преминаване от начално към средно образование чак до тринадесетата си година без унизителния изпит „единадесет плюс“. Като имат авторитет и разполагат със средства, старите университети могат да привличат най-добрите професори, а публичните училища — да наемат най-добри учители. Как може при това положение да се очаква, че равнището на преподаване и главното — равнището на подготовка на зрелостниците ще бъде еднакво във всички учебни заведения?

Притежателят на „старата училищна вратовръзка“ има 22 пъти по-големи шансове да влезе в „Оксфорд“ или „Кеймбридж“ от онзи, който се учи в общообразователно училище, се посочва в доклада „Неравенството в съвременна Британия“.

Класовата сегрегация на равнището на средните училища продължава и във висшите. В Оксфорд и в Кеймбридж се учат по-малко от 20 хиляди студенти — от половиния милион английски студенти те представляват само 4 процента, такава прослойка представляват и възпитаниците на публичните училища сред 11-те милиона ученици. Обаче „старата училищна вратовръзка“ или дипломата от Оксфорд или Кеймбридж си остават най-сигурният ключ за успешна кариера, гаранция за влизане в кръга на онези, които държат в ръцете си кормилото на властта.

Днес в Англия е модерно да се говори, че привилегированите учебни заведения вече не играят предишната роля. Неправилно би било да се отрича това. Но още по-неправилно би било да се смята, че не играят никаква роля.

Макар „червенотухлените“ университети да са отишли напред в точните науки, прието е да ги смятат за второразредни провинциални висши учебни заведения; (към които, колкото и странно да изглежда, причисляват и столичния Лондонски университет).

На бреговете на Темза обичат често да казват, че в Британия преместването на хората от „низините“ към „върховете“ на обществото става главно чрез системата на образованието. Управляващият елит е готов да попълва редовете си с талантиливи хора, дошли от други класи, които обаче са успели да се преобразят по негов образ и подобие, след като са ги подковали в „ковачницата за джентълмени“.

Но да се говори, че английската образователна система играе ролята на канал за социална мобилност, би означавало да се признае, че в по-голяма степен тя си остава канал за класова сегрегация, като създава и увековечава съсловната разединеност.

Като почти всички реформи от 40-те години, законът за народното образование през 1944 година беше кулминационната точка на изследванията, започнати през военните години, той трябваше да бъде тласък към пълна революция... на хартия.

Теоретически всички английски деца днес получават в една или друга форма средно образование. В зависимост от способностите и склонностите си те учат в класически, съвременни или технически училища; и нищо не пречи на завършилите тези училища да се издигнат на високи постове в държавния апарат, в частния сектор, в политиката или науката. Но на практика почти никога не се случва маршал от авиацията да е завършил техническо училище или директорът на Английската банка да е дошъл от техническо училище, или търговецът на обувки да има класическо образование.

В съвременното средно училище постъпват най-малко надарените деца, които просто си остават там до шестнадесетгодишната си възраст и след това отиват в производството. Очевидно техническите училища подготвят повече квалифицирани механици, отколкото оксфордски професори. А класическото образование се получава в публичните и граматическите училища, между които се разпределят най-добрите ученици, най-добрите

преподаватели, там се отглежда разсадът за висшите постове в страната.

По този начин се затвърдяват два вида сегрегация, осъществяваща се паралелно — по линия на качеството и по линия на социалния произход. Те вървят ръка за ръка, защото най-доброто образование в Британия е в същото време и най-скъпото, обстоятелство, което поражда две ясно разграничени класи.

Така законът от 1944 година не можа да реши два основни проблема — първо, образованието да стане достъпно за масите и второ, да се сложи край на дълбоката и изострена сегрегация, която разцепва страната на две.

Ан Лоранс (Франция). „Британия не е остров“, 1964

г.

ДВЕ НАЦИИ

В наше време никому не правят впечатление плътните автомобилни колони. Но тази редица от милиони старомодни, тремави коли се помни дял живот. Като заобикаляше Уиндзорския парк от юг, към Аскът бавно се движеше безкрайна редица ролс-ройси. Пътниците в тях бяха с крайно консервативни сиви цилиндри и с крайно ексцентрични дамски шапки.

Кой знае защо спомних си стадата дълбоководни костенурки, които подчинявайки се на непонятен инстинкт, в определен ден излизат на тихоокеанския плаж, за да снесат яйцата си в крайморския пясък. Възможно ли е да ги има толкова много на едно място. И каква тайнствена сила е изцедила този каймак от лондонския автомобилен поток, където ролс-ройсите се мяркат съвсем рядко, колкото да напомнят за една отмираща порода?

Със седмицата на кралските конни надбягвания в Аскът се открива летният светски сезон още от времето, когато в 1711 година кралица Анна заповядала да се построи хиподром близо до Уиндзорския замък.

Във висшите лондонски кръгове не е прието да изнасяш на показ своята знатност и богатство. Кралските конни надбягвания са повод за разговяване след поста на приличието, повод да се появиш на панаира на суетата, както се казва, в пълния си блясък, за да покажеш, а също и да усетиш своята принадлежност към каймака на обществото. Дали не за това е светлокремав цветът на мечтаната значка, която ти дава право да влезеш зад „кралската ограда“?

За да бъдеш на хиподрума в дните на кралските конни надбягвания, е нужно да имаш пари. Но и това не е достатъчно, за да получиш билет за привилегированата част на трибуната — зад „кралската ограда“ (вътре, в която пък се намира „кралската лежа“). За това е нужно да подадеш до двореца писмена молба, за да ти се изпрати лично покана. И след като вече си получил такава покана, сам

да решиш дали ще си вземеш място в някой от редовете, или отделна ложа (цената е до 1000 лири стерлинги за сезон).

Но какво значат подобни грижи и разходи пред опияняващата атмосфера в избрания кръг? Сиви цилиндри, екзотични шапки и, разбира се, ягоди със сметана, без тях и без шампанското е невъзможно да си представиш кралските конни надбягвания в Аскът.

Мирише на конска пот, на парфюми и пури. Мирише още и на много пари — като в залата на Английската банка, където служителите кой знае защо носят също такива цилиндри и полуфракове, само че цилиндрите са не в сив, а в розов цвят (като цвета на ягоди със сметана).

Луксозно издадената програма за надбягванията ви запознава с родословието на всеки кон, с цената му. Що се отнася до родословието и социалното положение на притежателя на коня, чието име е поставено до неговото, те се знаят и без програма, комуто е нужно. Елитът в Аскът е нагледна илюстрация към доклада за „Неравенството в съвременна Британия“. Един процент от населението държи в ръцете си четвърт от частната собственост в страната, пет процента владеят половината ѝ. А между осемдесет процента от населението ѝ, представляващо основата на социалната пирамида, се разпределя по-малка част, отколкото притежава единият процент на върха ѝ.

Зад „кралската ограда“ на Аскът не е прието, разбира се, да се говори за подобни статистически изчисления, а за конските породи. Остава обаче въпросът в какво Аскът е постигнал по-голям успех през това повече от два века съществуване — дали в отглеждането на расови коне за надбягване, или във възпитаването на стопроцентови сноби? Никой професионален режисьор не би могъл да предаде идеята за класовата бариера, идеята за класовото разединение с по-голяма нагледност от тая, с която това е направено на хиподрума в Аскът.

По време на емигрантството си в Лондон Ленин често си е спомнял думите на Дизраели, че в Англия съществуват две нации, които „са управлявани от различни закони, спазват различни норми на поведение, нямат общи възгледи и симпатии и не са способни на взаимно разбиране“.

Дизраели е писал за две нации, когато страната е била разделена на бедни труженици и земевладелци с титли. Оттогава, разбира се, много неща са се променили. Много се е разраснала „средната класа“,

тоест онази класа на притежатели, според определението на Енгелс, която на континента е прието да наричаме буржоазия. Следователно, когато англичаните говорят за горна, средна и долна средна класа, трябва да се подразбира едра и дребна буржоазия.

Но старата земеделска аристокрация е оставила толкова силен отпечатък върху начина на живот на управляващия елит, че социалната разединеност и до днес е характерна за Англия в много по-голяма степен, отколкото в другите западни страни.

Изостреното чувство за класова принадлежност е отличителна черта в националната психология на англичаните. Мнозина смятаха за писателска метафора твърдението на Джон Б. Пристли, че от 30 негови съотечественици 29 знаят точно към коя класа да се причислят. Но социологичното изследване на Джефри Хорър потвърди думите му. Резултатите от проведената анкета показаха, че от 100 англичани 94 не се колебаят към кой обществен слой да се причислят, 54 са посочили, че са от работническата класа, 30 — от средната класа, 7 — от долната средна класа, 2 — от горната средна класа, 1 човек отговорил, че не вярва в съществуването на класи, и само останалите шест не знаели какво да отговорят.

Имущественото неравенство, пропастта между експлоататори и експлоатирани са присъщи на всяка капиталистическа страна. Но в Британия, освен това много съсловни предразсъдъци на всяка крачка напомнят за класовата структура на обществото. Както по времето на Дизраели социалният апартейд и днес разединява страната, разделя я с плътна стена на две нации.

За Киплинг, певеца на имперското величие, светът е разделен на метрополия и колонии:

Западът е Запад. Изтокът е Изток.
И те никога няма да се съберат...

Както приживе на поета, така и днес, след разпадането на колониалната империя, тези стихове могат да се отнесат и към самата британска столица. Нейните Уест Енд и Ийст Енд, тоест Запад и Изток, са както преди полюси на богатството и нищетата, между които лежи дълбока пропаст. Най-силно впечатление в Лондон прави не

толкова самият този контраст, колкото ясно очертаните и непроницаеми социални прегради, които разпокъсват бита на огромния многолик град.

Животът на страната е просмукан от този социален апартейд, той намира безброй, понякога най-неочаквани прояви. Тогава не бива да се учудваме, че лондонските таксиметрови коли наподобяват каретата от миналия век. Както някога кочияшът е седял на капрата сам, така шофьорът на таксито е напълно отделен от пътниците (до него се поставя само багажът). Ако пътниците са четирима, двамата сядат на задната седалка, а другите двама — с лице към тях на подвижната седалка.

Има ли в света страна, където класовите различия да се простират чак до паричните знаци? На лондонския пазар „Сотсби“ например, където се продават на търг старинни предмети и произведения на изкуството, цените се обявяват в гвинеи, макар че при заплащането веднага се превръщат в лири.

Гвинеята е условна парична единица, която се състои и от 105 пенса, а една лира се състои от 100 пенса. Иначе казано, това е своеобразна форма на социален снобизъм. Съвсем до неотдавна беше прието да се изчисляват в гвинеи хонорарите на писатели, адвокати, певци. Също в гвинеи се определяше цената на скъпоценностите, на кожите, на ложите в операта, на конете за надбягване. Лекарят, който е успял да открие клиника на Уимпъл Стрийт или на Харли Стрийт, шивачът, установил се на Савил Роу, са вземали от клиентите си възнаграждение в аристократични гвинеи, подчертавайки по този начин превъзходството си над по-малко сполучилите свои колеги, които са принудени да се задоволяват с вулгарните лири.

Равнодушието, с което чужденецът игнорира отънъците на социално различие, много огорчава английския сноб. Трудно можем да си представим някой у нас, говорейки за литература, да нарече Лев Толстой граф. Но тук не само в литературоведческа статия, а и в обикновен разговор събеседникът ви обикновено ще каже: лорд Байрон, сър Уолтър Скот. През първите месеци на престоя си в Лондон извърших неппростим грях — нарекох писателя Чарлс Пърси Сноу мистър Сноу, вместо да прибавя полагащото се обръщение „лорд Сноу“.

Насаждайки в обществото желанието от него морал, британският управляващ елит понякога проявява своеобразен инстинкт за класово самосъхранение. От една страна, правилата за поведение изискват да се спазват стриктно титлите и другите различия, но от друга страна, не е прието да се проявява открито високомерие към по-нискостоящите: каквито и да са истинските чувства, те трябва да се крият под безупречна учтивост.

Аристокрацията се движи в свой кръг. За лов на лисици и яребици, за ловене на съомга или пъстърва се отива в отдалечени имения, така че външни лица не стават свидетели на тези традиционни аристократични развлечения. Надбягванията в Аскът са едно от малкото изключения, когато се смята за допустимо да демонстрираш принадлежността си към елита на обществото.

В условията на социален апартейд различните обществени слоеве би трябвало лесно да се разпознават. В миналото за класовата принадлежност на човека е говорело преди всичко облеклото му. Днес на пръв поглед ти се струва, че дори Шерлок Холмс не би могъл отведнъж да разпознае кой е продавач в универсален магазин, кой е университетски професор, кой застрахователен агент и кой — банков директор. А по отношение на жените ще се обърка напълно, защото всички спазват моделите и козметичните съвети на едни и същи модни списания.

Макар външните признаци на класовите различия днес да са много по-малко забележими, отколкото през XIX век, англичаните почти безпогрешно определят социалната принадлежност на хората, с които за пръв път се срещат. Стремешът да класифицират по социалната скала новия си познайник изниква инстинктивно и се опира на усъвършенствуван комплект от белези и знания, натрупани още от детство. Външност, походка, начинът, по който се държиш, интонацията и белезите на речта — всичко играе роля.

За най-безспорен етикет на класата се смята езикът. Важна особеност на английското общество е отношението към изговора като указател за социалната принадлежност.

Изключителна роля в случая играе придобитото произношение. Не бива да го смесваме със стандартното, тоест с правилното. Стандартното произношение свидетелства за културата на човека, за определено ниво на полученото образование. А придобитото

произношение говори за принадлежност към избран кръг. Този особен изговор може да се придобие само в ранна възраст в публичните училища, а после окончателно да се шлифова в коледжите в Оксфорд и Кеймбридж. Където и да е роден притежателят на „старата училищна вратовръзка“, неговата реч винаги носи белезите на югоизточния край на страната, където се намира по-голямата част от публичните училища и старите университети.

Но да притежаваш такъв изговор съвсем не означава, че говориш правилно, още по-малко, че излагаш мислите си точно и ясно. Колкото и парадоксално да изглежда, някои дефекти в речта и мъгливостта при изразяване са признаци за принадлежност към висшето общество. За ухото на лондонския сноб абсолютно правилната реч не е аристократична — могат да те вземат за актьор, за говорител в Би Би Си или току-виж за чужденец.

С една дума, говорът на човека и до днес остава за англичаните най-безпогрешният указател за социалната му принадлежност. „Пигмалион“ на Бърнард Шоу е посветен преди всичко на проблема за класовите различия и на своеобразната „езикова“ форма, в която те се проявяват в британското общество.

Защо у англичаните е толкова изострено чувството за обществена йерархия? Защо са тъй устойчиви у тях: съсловните различия и предрасъдъци? Защо социалният апартейд е проникнал така дълбоко в начина им на живот?

Не бива да се съмняваме, че тези черти се култивират съзнателно от ония, които държат в ръцете си кормилото на властта и са заинтересовани всеки да знае мястото си на обществената стълбица и строго да се придържа към него. Но като формират изгодни за себе си традиции и норми на поведение, властимащите апелират към някои конкретни особености в жизнената философия на англичаните и спекулират с тези национални черти за свои цели.

Британските управляващи кръгове например отдавна се стремят да наложат на народа изгодно за тях: тълкуване на понятия като свобода и равенство.

Щатните специалисти по обработване на съзнанието безсрамно жонглират с тези думи — страшни за угнетителите и свещени за угнетените. И трябва да се признае, че успехът им не е малък. В резултат на словесното им мошеничество англичаните понякога са

склонни да разбират свободата преди всичко като свобода на избора или като свобода от регламентиране, а равенството преди всичко като равенство във възможностите или като равенство на хората пред законите.

Издаваните от Консервативната партия брошури със светлосини корици всякак се мъчат да внушат, че уж Британия стои пред избора свобода или социализъм. С помощта на такъв хитър трик торите водят борбата си против лейбъристите. Макар че сама по себе си тази дилема е явно фалшива и макар че програмата на лейбъристката партия съвсем няма предвид създаване на социалистически строй, дори политиката на национализация на възловите отрасли на промишлеността или каквото и да било държавно регулиране на икономиката се представя като антитеза на „свободата“.

Веднъж ми се удаде да подхвана разговор на тази тема с неколцина членове на Парламента. Пиехме чай на откритата тераса на Уестминстърския дворец, гледаща към Темза.

— Ние, англичаните, сме повече привързани към идеала за свобода, отколкото към идеала за равенство. За нас свобода означава преди всичко ненамеса в естествения ход на нещата — каза първият. — Би Би Си, ако си спомняте, изнесе веднъж цял цикъл предавания, чийто главен извод се свеждаше до думите: „Колкото повече равенство има, толкова по-малко е свободата.“

— Ненаправно казват — добави вторият депутат — че французинът не обича да има над себе си вишестоящи, той повдига към тях тревожен поглед, англичанинът пък обича да има по-нискостоящи от него, той поглежда надолу към тях с удовлетворение...

— Припомнете си думите на Хайнрих Хайне: немецът се отнася към свободата като към баба, французинът като към любовница, англичанинът като към законна съпруга — усмихна се третият.

Тълкувайки по безопасен за себе си начин понятието свобода, британският елит от миналия и днешния век упорито отхвърля два други лозунга на Великата френска революция: равенство и братство, въпреки че буржоазните политици в другите страни са предпочитали лицемерно да ги възхваляват.

На какви страни от жизнената философия на англичаните се опират ония, които им насаждат това изострено чувство за класова

принадлежност и насърчават съсловните различия и предразсъдъци, с една дума, затвърдяват социалния апартейд?

Те залагат, трябва да се каже с известен успех, на самия подход към живота.

Англичаните инстинктивно отбягват каквато и да било регламентация, смятайки я за намеса в естествения ход на нещата. Като идеал на тяхната жизнена философия може да се посочи безпрепятственото развитие на индивидуалното. Те изхождат от това, че всички живи същества — хора, растения, животни — не само принадлежат към различни видове, но и вътре във всеки вид се отличават индивидуално едно от друго, в този смисъл природата не познава равенство. При това само при свободното, естественото развитие може най-пълно да се проявят чертите на индивидуалното своеобразие.

Такава е благодатната почва за схващането, че свободата от странична намеса и равенството във възможностите съвсем не изключват определено неравенство между живите същества, което се наблюдава в природата, и затова уж било естествено и за човешкото общество. По-лесно е да убедиш англичанин с такава жизнена философия, че не може всички хора да се поставят на една дъска, както е смешно да се поставят на равно хрътката с овчарското куче или конят за надбягване с товарния кон.

Английският елит гледа на себе си като на породиста класа, която под въздействието на факторите наследственост, традиция, възпитание е подготвена по-добре от другите да управлява страната, като специален сорт хора, предназначени да стоят зад кормилото на властта.

„Едни хора явно принадлежат към породата на ръководителите, други към породата на ръководените.“ Не бива да смятаме, че подобен възглед е отишъл в миналото заедно с епохата на кралица Виктория. Той съществува и до днес на Британските острови, и не само в тъмните кътчета на човешкото съзнание, а съвсем открито върху страниците на вестниците.

Именно за това схващане не престава да пише години наред в „Сънди Телеграф“ неговият водещ публицист Перегрин Уорстърн. „Безкласова Англия е невъзможна“ — гласи заглавието на един от неделните прегледи. Авторът спори със западногерманското списание

„Шпигел“, според което за недъзите на Британия са виновни класовата й система и снобизмът на работодателите, които се отнасят към работниците като към същества от долна класа.

Перегрин Уорстърн се опитва да докаже обратното. Проблемите на съвременна Британия, твърди той, се пораждат не от недостатъчно равенство, а от излишък на равенство. Бедата е там, вайка се той, че социалното разделение между работодатели и работници, изразяващо се в различното образование, различното произношение, различното културно равнище, днес чувствително се е заличило. В миналите времена работодателят е бил не просто ръководител. Той е бил член на класата, на която било писано да дава разпореждания и чиито членове по външен вид, облекло и говор изглеждали различно от всички други. И работникът също така не бил просто работник. Той принадлежал към класата, която имала предназначението да изпълнява заповеди и чиито членове имали съответния външен вид, облекло и говор. Йерархията била полезна за авторитета на едните и дисциплината на другите. Хората знаели мястото си. Именно класовата система гарантирала всичко това.

Днес, въздиша Перегрин Уорстърн, нещата стоят иначе. Но не защото Британия твърде бавно се приближава до идеала за равенство, за което чужденците често я упрекуват, а тъкмо обратното, защото движението към този идеал се оказа „твърде прибързано“.

Още по-праволинеен и откровен израз на тази мисъл е дала водачката на консерваторите Маргарет Тачър. Първопричината за всички беди на съвременна Британия тя вижда в „неспирната гонитба за равенство“. Същността на политическата философия на консерваторите тя е формулирала в своето любимо изречение: „Равенството във възможностите става безсмислено, ако то не предполага правото на неравенство.“

И тъй, социалните различия в Англия се оказаха по-устойчиви, социалният апартейд по-дълбок, отколкото в другите западноевропейски страни. Но британският елит успя в необходимия момент да избегне превръщането си в затворена наследствена каста и по този начин да остане жизнеспособен. С развитието на търговията и промишлеността влиянието на старата земеделска аристокрация като че ли би трябвало да намалее, но тя успя да го запази, като разтвори вратите за онези, които бяха готови да подкрепят с богатството и

влиятието си позициите на титулуваната аристокрация срещу възможността да се смеси с нея. Но проникването в този кръг на избрани е възможно само при едно неотменимо условие — като се приемат утвърдените сред обществения елит традиции и норми на поведение. По такъв начин аристокрацията се е подмладявала с приток на прясна кръв и е останала наследствена каста само по белезите на начина си на живот.

Такъв метод за „укротяване на опърничавите“ британските управляващи кръгове прилагат отдавна и за неутрализиране на класовите си противници. Неизброими са случаите, когато ревностният рушител на устоите, яростният противник на капиталистическата система, изведнъж престава да бъде третиран като фанатик, а напротив, поемат го в горещите си прегръдки, обсипват го с почести, издигат го на пиедестал и в края на краищата го превръщат в безопасен и покорен член на ръководните среди.

Тълкувайки свободата като „свобода на избор“, а равенството като „равенство във възможностите“, британският елит успя да приспособи тези страшни за угнетителите понятия за нуждите на хищническата идеология на едрият капитал.

Най-отвратителното тук е просмуканата в плътта и кръвта на работниците буржоазна „почтеност“. Социалното разчленение на обществото на безброй, безусловно признати от всички градации, всяка от които имат своя собствена гордост, но в същото време е проникната от вродено чувство на почит пред „по-добрите“ и „висшестоящите“, е толкова старо и толкова устойчиво, че за буржоазията както в миналото не е трудно да примамва работниците.

Ф. Енгелс. От писмата до Ф. Зорге. 7 декември 1889 г.

Английското общество е разделено на преградки като ствола на бамбука. Всеки се стреми да се изкатери нагоре, да проникне в по-високо стоящата класа, а пък усилията на тази класа са насочени да му попречат да се издигне.

Стендал (Франция). „Спомени от еготизма“, 1821 г.

Английската висша класа умело е избягвала окопната война. Когато натискът отдолу е ставал прекалено силен, тя е предприемала тактическо оттегляне. Висшата класа е отстъпвала спорната територия доброволно, без кръвопролития и сълзи, но, разбира се, след като при оттеглянето е вземала със себе си всичко, имащо някаква стойност.

Освен това, като напускала бойното поле, висшата класа вземала заложници. За някои хора самата идея за съществуването на привилегирована класа, към която те не могат да принадлежат, е толкова непоносима и унижителна, че са готови с цената на всичко да сразят тази класа, макар тя да е съгласна на всякакви отстъпки. Към такива непреклонни същества, жадни за кръв, по-точно за синя кръв, се прилагат специални успокоителни средства. Когато, откъснали се напред и оставили зад себе си атакуващите тълпи, те плътно се доближавали до заветната крепост, пред тях изведнъж се отваряли вратите; и когато, треперейки от негодувание, спирали в двора на крепостта, те получавали до насита точно онова, което искали, синята кръв, кръвта на висшата класа.

Накрая такъв лидер, вмъкнал се пръв през вратата, помолвал да я затворят зад него, тъй като шумът на тълпата му пречел да чува какво говорят новите му приятели.

Дейвид Фрост и Антъни Джей (Англия). „На Англия — с любов“, 1967 г.

Пуританството е коренът на английското себелюбие, което свежда всичко до аз-а.

Според представите на пуританите всички ние не сме еднакво грешни пред бога. По някакви непонятни за нас причини той отделя някои хора. Следователно ние не сме равни пред бога. Избраниците той например благославя да

победят на борсата или да получат някакви други блага. Но на земята и в обществото всички трябва да имат равни възможности, за да може всеки да докаже дали принадлежи към избраниците и за да не може земните предразсъдъци и ограничения да пречат на оня, който е избран от бога. Такава е основата на английската „свобода“, жестокият ѝ индивидуализъм носи изгоди само на онзи, който се смята божи избраник. Такава е основата и на английското лицемерие. Теоретически всеки е свободен, всички имат еднакви права, но в реалната действителност от тях могат да се възползват само избраните, само ония, които бог е наградил с благата на този свят.

Оскар Шмиц (Германия). „Страна без музика“, 1918 г.

Веднъж в Лондон се натъкнах на две неголеми сгради, всяка от които имаше по два входа. На едната сграда беше написано: „За джентълмени — един пенс; за мъже безплатно.“ А на другата: „За лейди — един пенс; за жени безплатно.“ Разглеждах тези надписи толкова дълго, че полицаят любезно се приближи до мен и ме попита тихо дали не съм забравила вкъщи чантата си и не би ли могъл да ми услуги с един пенс.

Но аз вече не бях в състояние да понеса толкова шокове един след друг и се разплаках — дали от благодарност към полицая, който от пръв поглед ме призна за лейди, или от умиление пред сдържаността и търпението на обикновените лондончани, които още не бяха изгорили до основи тези постройките с оскърбителните надписи, или може би защото Англия се показваше толкова демократична, че не беше се побояла да обяви публично разликата между джентълмени и мъже, между лейди и жени, като ги бе оценила всичко на всичко за един пенс.

Одет Кюн (Франция). „Аз откривам англичаните“,
1934 г.

НА ЧАЙ У КРАЛИЦАТА

Веднъж с жена ми ни удостоиха с покана за чай в Бъкингамския дворец. Такива приеми кралицата обикновено урежда през лятото на поляната в парка на двореца, ограден с висока стена.

На долния десен ъгъл на поканата беше написано: „Утринен полуфрак, мундир или сако.“ На езика на дипломатическия протокол „утринен полуфрак“ значи същото облекло, с което джентълмените се явяват на кралските конни надбягвания в Аскът (който ексцентричният професор Хигинс не намерил време да облече, когато за пръв път завел на тези състезания Елис Дулитъл). Това облекло се състои от цилиндър в цвета на полуфрака, панталони на райета, ръкавици, чадър във форма на бастун и карамфил в петлицата. Всичко това може, разбира се, да се вземе под наем в предназначенията за тази цел заведения. Но след като поразмислих, реших, че щом съм живял петдесет години без сив цилиндър, и този път ще мина без него, още повече че и кралицата предлага като алтернативи „или мундир, или сако“.

Редицата от хора пред вратите на Бъкингамския дворец напомняше масова сцена за поредни снимки на филма „Сказание за Форсайтови“. Три четвърти от поканените бяха дошли, разбира се, в сиви цилиндри, а почти всички други — във военни или ведомствени мундири. За моя радост никой не спря поглед на моето прозаично сако, както никой, за огорчение на жена ми, не обърна внимание на дантелената ѝ шапка. След като престъпих прага на двореца, установих с удовлетворение, че всички министри от лейбъристкото правителство се бяха явили пред кралицата в сака, демонстрирайки по този начин своя демократизъм.

На поляната в парка бяха разположени палатки, в които сервираха чай и сухи сладки. Елизабет II се отбиваше последователно при групичките гости. При което всички присъстващи задължително спазваха дворцовото правило: с кралицата разговаря само онзи от гостите, към когото тя непосредствено се е обърнала.

Разказвам това, защото този принцип на английската вежливост е разпространен и върху много други житейски ситуации. Когато влиза в универсален магазин, в канцелария или пивница, англичанинът търпеливо чака да го забележат, да се „обърнат непосредствено“ към него. Прието е да се смята, че посетителят не бива да се опитва да привлече върху себе си вниманието на обслужващия персонал с обръщение, жест или по някакъв друг начин. Пък и не е трудно да се убедите, че това е безполезно. Вие ставате реално съществуващо лице, след като към вас са се обърнали с въпроса:

„Моля, сър. С какво мога да ви бъда полезен?“

Колкото и хора да се трупат пред щанда, продавачът се занимава само с един купувач. И ако някоя солидна домакиня поръчва седмичния запас от продукти за многочисленото си семейство, няма смисъл да се опитвате да използвате минутната пауза, за да запитате има ли днес черен дроб. Не за да си купите, без да чакате, а просто за да разберете дали има смисъл да чакате. Но отговор няма да получите. Затова пък когато дойде вашият ред, можете спокойно да си избирате дроб и в същото време да разпитвате месаря дали се е окучила кучката му порода дакел, да разговаряте за промяната на времето и за други местни новини. И никой от стоящите след вас няма ни най-малко да се подразни или да прояви нетърпение. Та нали всеки чака своя ред не само за да направи покупката си, но и за да завладее напълно вниманието на продавача.

Когато си живял няколко години в Лондон и попаднеш за седмица в Париж, в началото се учудваш, че никой не те забелязва. Стоиш пред пощенското гише, пред касата на гарата или пред бюфета в бара и напразно чакаш да ти обърнат внимание, докато най-сетне се сетиш, че на френския келнер трябва просто да му викнеш: „Две бири, мьосйо!“.

Ако ви се случи на улицата неволно да блъснете англичанин или в автобуса да го настъпите по крака, или като се събличате в киното, да го заденете с шлифера си, то той, пострадалият всъщност, веднага инстинктивно ще ви се извини. Някои казват, че такава автоматизирана вежливост е безлична и дори неискрена. И все пак тя може би е по-добра от инстинктивната грубост.

Английската любезност по същността си е диаметрално противоположна на японската. Сред тълпата японецът се държи като

войник, който е длъжен да отдава чест не на всеки срещнат, а само на ония, които са с по-висок чин от неговия. За него любезността е вертикална ос на човешките взаимоотношения, дълг пред по-старшите и висшестоящите. Любезността на англичанина се проявява не по вертикала, а по хоризонтала. Тя не е бreme и не е от желание да направи добро впечатление на другите. Любезността и вниманието към непознатия му доставя известно чувство на удовлетворение, издига го не в чуждите, а преди всичко в собствените му очи.

Добро опитно поле за изучаване на английската вежливост може да бъде, както днес е прието да се нарича, сферата на обслужването. От собствен опит мога да твърдя, че по равнище на обслужването Лондон твърде много отстъпва на Ню Йорк или Токио. Макар причините да са различни. Ако в Съединените щати индустриалното обслужване е направило голяма крачка напред в сравнение с другите капиталистически страни, в Япония то в по-голяма степен, отколкото в Англия е запазило традицията от миналото, когато дребният търговец е познавал и вземал предвид исканията на всеки от постоянните си купувачи.

Да си призная, в чужбина често ми се случваше да отбелязвам със злорадство неуредиците в системата на обслужването. А в Англия ви се случва толкова често да се сблъсквате с тях, че това чувство преминава в раздразнение. Идвате в определения ви ден да си вземете колата, която е дадена на ремонт, а тя още не е готова. Идвате на другия ден и установявате, че не са сменени старите свещи на двигателя. Или пък си купите в магазина етажерки за книги и ви казват, че ще ви ги докарат чак след две седмици, а след това въобще ги забравят. Друг път се ядосвате на обратното — на догматичната склонност към опашките: нужно е да загубите половин час само за да чуете, че е трябвало да потърсите другаде това, което ви е нужно.

Затова пък непрестанно се убеждавате, че на англичаните са почти непознати такива черти на съвременния бит, като грубия отговор, сърдития вид или дори отчужденото безразличие у продавача в универсалния магазин, кондуктора в автобуса или чиновника в канцеларията. Лондончанинът смята за разбиращо се от само себе си, че хората, с които влиза в контакт за една или друга услуга, трябва да бъдат с него не само вежливи, но и приветливи. Вестникопродавецът на ъгъла, касиерът в метрото, пощенският чиновник съумяват да

намерят за всяко от сменящите се пред тях непознати лица дружелюбна усмивка.

Трябва обаче да подчертая, че приветливият и доброжелателен дух в английското обслужване предполага взаимна вежливост както от страна на онези, които обслужват, така и от страна на обслужваните. Отношението към клиентите като към лейди и джентълмени е задължително, тъй като предварително се знае, че те наистина ще се държат като такива. Затова в разговорите не съществува повелителното наклонение. „Мога ли да ви помоля...“, „Ще бъдете ли така любезни...“ — това са общоприетите форми на обръщение на купувача към продавача, на посетителя в кафенето към келнера.

Култивираният в обществото морал неслучайно отнася тази взаимна вежливост към основите на задължителното поведение. Грубостта спрямо обслужващия персонал и изобщо към ония, които стоят по-ниско на социалната стълбица, започнала да се смята за непозволена и опасна от времето, когато отвъд Ламанша се разразили първите революционни бури. Присъщата на британския елит вежливост към по-нискостоящите е породена от инстинкта им за класово самосъхранение.

Изобщо английските традиции препоръчват сдържаност в изказваните мнения като признак на уважение към собственика, който има право на друго схващане. Оттук идва склонността да се избягват категоричните твърдения или отрицания, думите „да“ или „не“ са едва ли не непристойни понятия, които е по-добре да се изричат по иносказателен начин.

Оттук и склонността към вмъкнатите изрази като „струва ми се“, „мисля, че“, „възможно е да не съм прав, но...“ имащи предназначението да изместят определеността и праволинейността, която би могла да доведе до сблъсък в мненията. Когато англичанинът казва: „Страхувам се, че у дома нямам телефон“, той съзнателно ограничава това твърдение в рамките на собствения си опит. Защото нали може докато отсъствува от къщи, да се появи отнякъде телефон?

Едва ли някога ще чуете от англичанина да каже, че е прочел чудесна книга. Той ще каже, че му се е сторила небезинтересна или че авторът ѝ очевидно не е лишен от талант. Вместо да нарече някого глупак, ще отбележи, че този човек не изглежда особено умен. А

изразът „според мен съвсем не е лошо“ в устата на англичанина означава „много е добре“.

Най-употребяваните епитети в разговорния език са думите „твърде“ и „доста“, които смекчават резкия тон на твърдението или отрицанието („времето ми се стори доста студено“).

Чужденецът, който е свикнал да смята, „че мълчанието е знак на съгласие“, често се лъже, че е убедил англичанина в своята правота. Но в Британия уменията да изслушваш търпеливо събеседника си съвсем не означава, че споделяш мнението му. А когато се опиташ да поставиш пред мълчаливия островитянин въпроса ребром — „Да или не?“, „За или против?“, той обикновено започва да разпалва лулата си или прехвърля разговора на друга тема.

Според мнението на англичанина обитателите на континента са много щедри на преувеличения. Експресивните народи наистина не се боят да преувеличават, да сгъстяват краските, за да изразят по-ясно и точно гледната си точка. Англичаните са склонни към недомлъвки. Плаши ги не само преувеличението, но и определеността, като крайна присъда, която не можеш да оспориш, без да оскърбиш някого или да накърниш собственото си достойнство. А недомлъвката е предвидлива, тя признава временния си характер, допуска поправки и допълнения и дори преминаването на противоположно мнение.

Накъсо казано, англичанинът избягва саморазкриването и тази негова черта се е отразила в етикета на устното общуване. Според английските представи да се натрапваш, да се опитваш да завързваш разговор с непознат човек е не само неприлично, но в някои случаи дори престъпно — могат да те привлекат под съдебна отговорност.

В Британия и до днес се смеят на стария анекдот за двамата англичани, които попаднали на необитаем остров и понеже нямало кой да ги представи един на друг, в продължение на двадесет години не си разменили нито дума. Дори членовете на лондонските клубове приличат донякъде на тези двама робинзоновци. Когато някой джентълмен идва да обядва сам, той трябва да седне до други хора на масата. Ако седящият до него е непознат, могат да си разменят общи фрази. Но се смята за невъзпитано да кажеш името и професията си, тъй като това предполага желание да получиш такива сведения и от събеседника си.

В английските представи разговорите за времето са най-подходящата форма за събеседване. Времето тук не е толкова лошо, както е прието да се смята, но то дава достатъчно поводи за разговори, защото би могло да бъде и по-добро, и главно — постоянно се мени. Затова когато се срещнат на улицата непознати или съседни, освен поздрава „добро утро“ прието е да се каже нещо за времето — да погълчиш по негов адрес или напротив, да го похвалиш, като прибавиш, че като се съди по всичко, всеки момент може да се промени. Трябва обаче да се знае, че разговорът за времето има строго ритуален характер и думите на събеседника в никакъв случай не бива да се подхвърлят на съмнение и още по-малко да се спори с него.

Английският начин да се разговаря е пълен със забрани. Освен думите „да“ и „не“, ясните твърдения и отрицания, при него старателно се избягват личните моменти, всичко онова, което може да изглежда намеса в частния живот на събеседника. Но щом не разговаряш нито за себе си, нито за събеседника си, щом не поставяш директни въпроси и не даваш категорични отговори, щом темата за разговор се избира така, че всеки да говори за себе си само толкова, колкото желае и да не поставя в неудобно положение другите, тогава за какво друго остава да се говори, освен за времето?

Разговорът между англичани изглежда на чужденеца безсъдържателен, постен и лишен от смисъл. Но заблуждение е да се смята, че това е наистина така. Зад външната сдържаност на англичанина се крие емоционална, възприемчива натура. И тъй като установените правила на поведение не допускат човек да изразява чувствата си пряко, у англичаните, както осезанието у слепите, извънредно силно е развита чувствителността към намеците и недомлъвките.

Те могат да намерят път от единия до другия през създадената от тях самите бариера на разговорната етика. След време човек се убеждава, че в разговора между англичани първостепенна роля играе не външната размяна на думи, а нейният подтекст, тоест кръгът от общи интереси или общи спомени, на които се опира разговорът. На страничния човек той често се струва тривиален, защото той като че ли плува като маслено петно върху водата, без да може да изпита радостта от гмуркането в общите глъбини.

От това обаче следва друг важен извод. Езикът на намеците и недомлъвките може да бъде достояние само на определен затворен кръг, въвн от него той губи смисъл. Следователно каноните на устното общуване, създадени от притежателите на властта, подпомагат съсловното разделение, затвърдяват класовата сегрегация.

Във Франция се смята за невъзпитано да оставиш разговора да угасне. В Англия се смята за невъзпитано да се стараеш да го поддържаш. Ако в продължение на три години не си отворите нито веднъж устата, ще си кажат: „Този французин прави приятно впечатление.“ Бъдете скромни. Ако сте световен шампион по тенис, казвайте: „Да, играя криво-ляво.“ Ако сте преплавали сам Атлантика в малка лодка, кажете: „Занимавам се по-малко с ветроходство.“

По време на Първата световна война шест месеца живяхме заедно с един англичанин в палатка. Нито веднъж не ме попита женен ли съм, с какво съм се занимавал преди войната и какви са тези книги, дето ги чета под носа му. Ако отворите откровен разговор, ще ви слушат любезно равнодушни. Но избягвайте да бъдете откровен по адрес на други хора. Тук няма среден път между мълчанието и скандала. Затова по-добре изберете мълчанието.

Андре Мороа (Франция). „Три писма за англичаните“, 1938 г.

В много отношения англичаните са едновременно и най-любезните, и най-неучтивите хора в света. Любезността им произтича от уважението им към човешката личност и е насърчена от природната им доброжелателност.

Но неучтивостта им е по-сложно чувство, то е смес от подозрителност, равнодушие и неприязън. Обяснението за тази неучтивост, както за много други английски черти, се намира в класовата структура на английското общество,

в онази опасност, която представлява за тази структура всичко несъвместимо или нехармониращо с нея. Твърд отпор среща всеки, чието положение или искания застрашават структурата на класовото общество; докато непознатото лице не представи вдъхващи доверие акредитиви, ще го подозират, че иска повече, отколкото му се полага, че иска да заеме положение, което не му съответствува или че поставя искания, за които няма основание. Никъде не посрещат така гостоприемно човека, когото са очаквали, и никъде не среща такава хладна съпротива нечакано явилния се непознат, особено ако облеклото или произношението говорят за съмнително социално положение.

Хенри Стил Комаджер (САЩ) — „Британия, видяна с очите на американеца“, 1974 г.

Вежливостта на англичаните не е проста учтивост, тя е ненадминато изкуство. Тя винаги е била сигурно оръжие в ръцете на управниците, с което са въвеждали в заблуждение онази класа, която са искали да измамат. И в тази страна умеят така да свиват юздите, както и отвъд Ламанша. Но дори когато са ви накарали да си подвиете опашката, този процес е облечен в такава вежлива форма, че вие просто не се досещате за своята участ.

Одет Кюн (Франция). „Аз откривам англичаните“, 1934 г.

Висшите класи в Британия невинаги са били любезни с ония, които са стояли по-ниско от тях. Когато са имали силна власт, те са си позволявали да бъдат груби и надменни. Подозирам, че са станали по-вежливи, когато са почувствували, че властта започва да им се изплъзва от ръцете; и са станали такива, за да оцелеят като класа, способна да управлява и по-нататък, ако не благодарение на силата си, то на влиянието си. В другите страни, като

например Франция, Русия или Германия, където аристокрацията не съумя да направи тази смяна в поведението си, тя бе пометена. Но в Британия оцеля.

Уолтър Хенри Нелсън (САЩ). „Лондончани“, 1975 г.

СТЕГНАТАТА ГОРНА УСТНА

В книгата на лондонския публицист Ричард Фабер има една глава, която носи заглавието „Петли и булдози“.

Когато говорят за съседите отвъд Ламанш, англичаните обикновено противопоставят на перченето на галския петел своята булдогска хитрост; на емоционалната подвижност противопоставят съдържаността и самообладанието си, които в трудни минути преминават в упорита смахнатост.

Едва ли имат смисъл опитите да се поставя под един знаменател цял народ; да прикачим на испанците, да речем, етикета „горди“ или на шведите „флегматични“. Но все пак всеки народ има своите отличителни черти и след като сме си ги изяснили, ни е по-лесно да преминем от повърхностните схеми и стереотипните понятия към по-пълни и обективни представи.

В характера на някои народи доминира експресивността, тоест склонност изцяло да се подчиняват на емоциите си и да им дават израз. В техните представи да обичаш или ненавиждаш, да се радваш или негодуваш, значи да се отдаваш изцяло на тези чувства вътрешно и външно. Потискането на емоциите за тях е нещо противоестественно, равносилно на лицемерие.

Към другата категория можем да отнесем народите, в чийто характер преобладава не експресивността, а репресивността, тоест самоконтролът, за тях необузданата свободна проява на чувствата е нещо неприлично, вулгарно, антиобществено. Англичаните, за които самообладанието е главно достойнство на човешкия характер, принадлежат може би към втората категория.

Думите „Умей да се владееш!“ наистина могат да се посочат като първа заповед на англичаните. Колкото по-добре се владее човек, толкова за по-достоеен го смятат. В радост и в мъка, при успех или несполука човек трябва да запази „стегната горната устна“, тоест да остане спокоен, макар външно, ще бъде още по-добре, ако може и вътрешно. От детска възраст у англичанина възпитават способността

да се самоконтролира. Приучват го да понася спокойно студ и глад, да превъзмогва болката и страха, да обуздава симпатиите и привързаностите си. Внушават му, че човек трябва да бъде капитан на душата си.

Като смятат откритата свободна проява на чувствата за признак на невъзпитаност, англичаните понякога неправилно съдят за поведението на чужденците, така и чужденците съдят неправилно за англичаните, като вземат маската на невъзмутимост за самото лице или недоумяват защо е нужно да скриваш истинското си душевно състояние под такава маска.

Не ще и дума, че човешката способност да чувствуваш едно, а да изразяваш върху лицето си нещо друго, често може да бъде предпоставка, за да покълне лицемерието, и това нередко се случва. Джон Голсуърди убедително го е показал в един от ранните си романи — „Островът на фарисеите“.

Но би било несправедливо да поставяме във всички случаи знак на равенство между самообладанието и лицемерието. Нима не е породена от култа към самообладание завидната способност на англичаните в най-трудните моменти в живота да се проявяват откъм най-добрата си страна?

Не демонстриращи радостта си, англичаните са демонстративни в беда, по-точно в умението да я игнорират. Именно е такива моменти се проявява техният оцветен с хумор оптимизъм. Когато са изправени пред трудности, умението им да се владеят стига до маниакалност.

Англичаните високо ценят способността да се запази спокойствие и да не се вижда опасността в критични моменти. Особено много възхваляват тези качества при поражения, като унищожаването на „Леката бригада“ при Балаклава по време на Кримската война или евакуирането на британската армия след обкръжаването ѝ от хитлеристите в Дюнкерк. Дюнкеркската епопея беше, разбира се, не епопея, не победа, а скъпо струващо отстъпление. Но „духът от Дюнкерк“ веднага влезе в родната митология като проява на най-добрата и при това най-съществената черта на британския характер.

В назидателните епизоди, които се поднасят на английските ученици, най-често се възхвалява самообладанието на героите от миналото. Такава е например легендата за Френсис Дрейк, който

останал да доиграе партията си кегли, след като му доложили, че Испанската армада се приближава към английския бряг. Способността да реагират хладнокръвно при кризисни ситуации, англичаните смятат за най-привлекателната страна на своя характер.

Два пъти в живота ми се случи да преживея неприятни минути на борда на самолет, когато трябваше да се извърши принудително кацане със сляпо летене. И винаги англичаните лесно се разпознаваха всред другите пътници, като се отличаваха от тях по отличното си държание. Дремецният в англичаните нрав на булдог е основа както за добродетелите им, така и за пороците им. Тази тяхна странност влиза в борба дори с присъщия им здрав смисъл и го побеждава. Упоритостта им на булдог се проявява и в малкото, и в голямото. Достатъчно е например да подтикнеш англичанина към нещо и той веднага ще направи крачка точно в обратна посока. При това инстинктивната съпротива ще нараства право пропорционално на упражнявания натиск.

Опитайте се да проявите нетърпение в лондонска закусвалня, магазин или поликлиника и веднага ще се убедите, че опитите да привлечете вниманието върху себе си водят само до обратен резултат, че е много по-добре мълчаливо и търпеливо да си чакате. Да изисквате, да се домогвате към нещо, да недоволствувате, означава да се държите не по английски.

Но това впрочем съвсем не означава, че англичаните не обичат да мърморят. Напротив — много често сме чували да се казва, че роптаенето е за тях нещо като национален спорт. А щом е така, това пристрастие трябва да има и своите неписани правила. Основното от тях бихме могли да формулираме като правило на обратната пропорция — колкото поводът е по-незначителен, толкова по-редно е да се роптае и обратно.

Не е за чудене, че времето е най-честата тема за роптаене — защото, първо, този проблем не слиза от дневния ред през цялата година и, второ, защото времето и метеорологичната служба не са чувствителни към критиката.

Англичанинът от дете е научен да смята, че различните житейски изпитания — от наказанието с пръчки в училище до неотоплените спални и купонната система през военните години — не могат да бъдат

повод за роптание, а са допълнителна възможност за закалка на характера.

Той умее да бъде скептик в радост и стоик в беда не драматизира нито усмивката, нито гримасите на живота.

Правилото за обратната пропорция има при англичаните още едно приложение — колкото една тема става по-неудобна за роптаене, толкова по-достойна за хумор става тя. Парадоксално е, но е факт — щом хората престанат да мърморят по повод на нещо и започнат да се шегуват по същия този повод, значи, работата е лоша!

Способността да запазиш чувството си за хумор в трудни минути англичаните ценят като първостепенно достойнство на човешкия характер. Смята се не само за естествено, но едва ли не за задължително да се шегуваш в шахтата, когато спасителите изнасят миньори, засипани от свличане. Санитарите от „Бърза помощ“ имат в запас куп добре приготвени шеги, достойни за професионални комедианти. Първата работа на човека, когото пожарникарите току-що са изнесли от горящата сграда, е да се опита да каже някоя шега относно крема за получаване слънчев загар. Английският ученик, който бърка датите на възшествието на престола на прославени монарси, знае наизуст думите, които Томас Мор е казал на палача до ешафода пред лондонския Тауър: „Вие само ми помогнете да се изкача горе, а пък аз ще намеря някак си начин да се спусна надолу...“

В книгата си „Английският хумор“ Джон Б. Пристли отбелязва, че повечето пътешественици пишат, че обитателите на мрачния Албион са хора навъсени и мрачни, склонни към песимизъм и меланхолия. Изразът, че „англичанинът ще приеме насладата с печален вид“, се повтаря по най-различни начини, като модерния през миналия век израз „английска скръб“ или „английски сплин“.

По думите на Пристли, гостите, идващи от другата страна на Ламанш, се заблуждават, като подхождат с еднаква мярка към различните народи. Животът във Франция, посочва той, е подквасен с остроумие, докато животът в Англия е подквасен с хумор. Но френското остроумие разцъфва в обществена атмосфера. Дори незнаещият езика пътешественик чувства неговата искрометност по многолюдните булеварди, когато наблюдава оживените групи, разположени край масичките в кафенетата. Английският хумор е нещо съкровено, лично, то не е предназначено за странични хора. Той се

проявява в леки намеци и иронични подмятания, отправени към определен кръг хора, които са в състояние да оценят тези недомлъвки като игриви светли петна върху добре познати предмети. Ето защо този хумор е непонятен за чужденеца. Той не може да се усети веднага или заедно с усвояването на езика. Той може само да се филтрира като нещо от аромата на страната и то като най-трудно уловимото в него. Умението да посрещат трудностите с хумор и оптимизъм е за англичаните безспорно извор на сила. Но склонността да подценяват и дори да игнорират неприятностите, да представят желаното за действително, понякога ги води до самозалъгване и става извор за слабостта им.

Мисля, че самоконтролът, самоуважението, верността, почтеността и чувството за истинност, тоест всички ония характерни черти, които моите английски учители и английската литература са ме научили да смятам за отличителни белези на английския народ, на практика и до днес си остават негови отличителни белези.

Смятам, че и до днес хората в Англия изпълняват даденото обещание, че отношението им към половете и днес е останало сериозно, както в миналото, че семейният живот е все още добродетелен, а съпружеската вярност се цени по-високо от слободията и разпуснатостта.

Одет Кюн (Франция). „Аз откривам англичаните“,
1934 г.

Изобщо Европа знае за англичаните малко повече, отколкото за Англия, макар че за този народ са разпространени повече заблуждения, отколкото за страната му. Представата, изградена в съзнанието на образования европейец, рисува англичанина като човек на спорта, практичен, скъп на думи, делови, консервативен, дисциплиниран, склонен или към пуританство, или към ексцентричност, а също и към меланхолия. Такава е, мисля, общата сума от представи, които са оставили в повечето

умове неголемият брой английски туристи и още по-малкият брой английски романи. В случаите, когато е имало по-малко туризъм, а повече четене, към този портрет би могло да се прибави поетичен или лиричен дар.

Пиер Меийо (Франция). „Английският начин на живот“, 1945 г.

Когато англичаните говорят за „стегната горна устна“, зад това се крият две понятия: първо, способността да се владееш — култът на самоконтрол, и второ, умението по подходящ начин да реагираш на житейските ситуации — култът на предписаното поведение.

Нито едното, нито другото е било характерно за англичаните до XIX век включително. Джефри Хорър, за чието фундаментално социологическо изследване вече споменахме, смята, че същността на тези черти е централният проблем, когато трябва да се разбере английският национален характер.

Спокойствието и самообладанието, сдържаността и вежливостта съвсем не са били характерни за „веселата стара Англия“, където горните и долни слоеве на обществото се отличавали по-скоро с буен и избухлив характер; където за предизвикателното поведение нямало морални забрани; където предпочитани зрелища били публичните наказания и боят с пръчки, борбата с мечки и петли; където дори хуморът бил примесен с жестокост.

Следователно ключа за разбирането на английския характер Хорър вижда във въпроса, как и защо принципите на „джентълменско поведение“, издигнати в култ при кралица Виктория, са надвили жестоките нрави на „веселата стара Англия“?

Първото, което би предположил психологът, сблъскал се с подобно явление при отделната човешка личност, пише Хорър, ще бъде, че агресивността просто е променила посоката си — вместо да се прояви в обществения живот, тя намира някакви други изходи или влияе върху други форми на самоизява.

Хорър смята, че англичанинът е принуден да води постоянна борба със самия себе си, с естествените страсти в своя темперамент, напираси да излязат навън. Такъв суров самоконтрол поглъща извънредно много душевни сили. Той изказва предположението, дали

не се обяснява с това мудността на англичаните — че предпочитат да заобикалят острите ъгли, че им е присъщо желанието да бъдат подалеч от чуждите погледи, което поражда култа към частния живот?

Достатъчно е да наблюдавате известно време англичани, събрани на народен празник или на спортния стадион, за да почувствувате как националният темперамент напират да скъса юздите на самоконтрола. В миналото отдушник за бушуващите страсти са могли да бъдат отвъдморските владения — десетте заповеди преставали да съществуват „на изток от Суец“, кодексът на джентълмена бил предназначен за домашно приложение, а не за износ в колониите.

А днес ролята на гръмоотвод до голяма степен се изпълнява от телевизора. Не е ли парадоксално, че един от най-законопослушните народи, проявява учудващо пристрастие към престъпния свят, в ролята на зрител или читател наистина, че страната, където, по изречение на писателя Джордж Оруел, нарушението на законите и злото са тъждествени понятия, стана родина на Конан Дойл и Агата Кристи и най-големият производител и потребител на криминална литература.

В същото време ореолът на уважение, окръжаващ фигурата на полицаия, е сред доказателствата, че англичаните са изпълнени от съзнанието, че вещите трябва да се държат под контрол. За тях е свойствено да се възхищават от ония, които подчиняват бурни морета и далечни страни, покоряват снежни планини и водни глъбини, укротяват стихийните сили на природата или побеждават опасни болести. При това обектът, който трябва да бъде победен, покорен или опитомен, винаги се приема като нещо потенциално агресивно, като нещо, което трябва да се вземе под контрол.

Такава удобна за държащите властта законопослушност оголва класовите и социалните корени на формиращите се в обществото нравствени и морални норми. Ритуалистичната концепция за живота, надделяла над необуздания характер на „веселата Англия“, е отразила потребностите на определена класа на определен исторически етап.

През трийсетте години на миналия век господството на старата земеделска аристокрация беше застрашено от промишлената буржоазия. „Фабриците за джентълмени“ се родиха точно по времето, когато придобиха тежест и влияние притежателите на „черните дяволски мелници“.

Бурно размножилите се публични училища, където се възпитават заедно, децата на индустриалците и децата на аристократите, за да се възпроизвежда управляващ елит в съответствие с традициите на миналото и с изискванията на бъдещето (тоест за нуждите на разрастващата се империя), представляваха исторически компромис, направен от класата на титулуваните земевладелци, станали „аристокрация с отворени врати“.

Създателят на публичните училища Томас Арнолд казва, че „фабриките за джентълмени“ отглеждат особена порода хора, които са предназначени да държат в ръцете си кормилото на властта и са убедени, че призванието им е да ръководят другите хора. Оттук и наблягането на възпитаването на характера, а не на развитието на интелекта, защото просветеността в ония времена съвсем не е била между основните качества, които се изисквали, за да се управлява империята.

Самото понятие „джентълмен“ не е имало еднакво значение през различните исторически епохи. През средните векове джентълменът бил благороден рицар, който със своя меч служел на воюващия бог. През XVIII век за джентълмен се смятал земевладелецът, който се занимавал с нивите и овцете си, ходел на лов с кучетата и през останалото свободно време помагал в управлението на държавата. Той представлявал любител с възможности.

Едва през тридесетте години на миналия век заедно с разпространението на публичните училища понятието „джентълмен“ придобило днешния си смисъл. Според английския морал човек, който отговаря на този еталон, е винаги безстрастен и скъп на думи. При всички обстоятелства той запазва „стегната горната си устна“, верен е на дадената дума, върши повече от онова, което е обещал. Избягва да говори каквото и да било добро за себе си и каквото и да било лошо за другите. Той е въплъщение на самоконтрола, на почтеността и честната игра. Върши джентълменски постъпки, но се отличава от обикновените смъртни още повече по онова, което не върши...

Кодексът на джентълмена бил предназначен за елита. Но лесно може да се проследи как от средата на Викторианската епоха култът към самоконтрол и култът към предписаното поведение били възприети и от другите обществени слоеве. Всяка година „фабриките за джентълмени“ произвеждали все повече хора, които носели със себе

си новите стандарти на поведение и норми на взаимоотношение между хората. Мнозина от тях се издигнали на видни постове и имали значително влияние върху съвременниците си, благодарение присъщия на англичанина дух на социално подражание.

И тъкмо в долните редове на обществената пирамида кодексът на джентълменско поведение оказал ценна помощ на управляващите кръгове. Защото станал твърдина на законопослушанието, на социалната стабилност и консерватизма.

Моето руско сърце обича да се излива в искрени, живи разговори, обича играта на очите, бързо променящите се лица, изразителните движения на ръцете. Англичанинът е мълчалив, равнодушен, когато говори, сякаш чете, никога не проявява бързи душевни пориви.

Н. М. Карамзин, (Русия). „Писма на руския пътешественик“, 1790 г.

Нека забравим за черните сенки, които нощем бродят край бреговете на Темза, да забравим за мъката и плесента на Поплър, да забравим за шахтите и тъкачните станове, за споровете в Парламента, за хрониките за самоубийства, да погледаме узаконената забележителност на острова, отдавнашната му гордост — образцовия джентълмен. Нали на него робски подражаваха нашите руски либерали, мечтаейки за конституция и за конни надбягвания, като презираха „еснафска Франция“ и си припяваха един на друг разкази за прекрасния островитянин, който съчетава в себе си краля и свободата, търговията и лириката, култа към бокса и култа към Толстой, доходите от Индия и теософията?

Вземете ли по погрешка немеца за англичанин, той самодоволно ще се усмихне, ами да, той е джентълмен, носи костюм от мъхнато шотландско сукно, предпочита голфа пред просташката рапира и е хуманист, освен това, той, разбира се, е за унищожаването на комунистите, но е и

против еврейските погроми. Погледнете френския сноб — не си е загубил напразно времето часове наред, застанал пред огледалото, да си втиква езика под зъбите — научил се е да произнася френските думи с английски акцент, мъчи се да пуши лула, макар че леко му се повдига от нея, той дори прави усилия, независимо от вродената си кресливост, да говори тихо и мудро, той, виждате ли, не е син на марсилски бакалин, той е джентълмен. Може без преувеличение да се каже, че всеки цилиндър по Пикадили си остава идеал за средната класа в Европа. Парите са в Ню Йорк, публичните домове — в Париж, но идеалите, идеалите са само в Лондон.

Не ще и дума, струва си да изучавате английския джентълмен, това е особена порода със загадъчни навици, с тайнствен култ, с множество митове и суеверия. И защо английските етнографи са си харесали глъбините на Африка и дебрите на Индостан, когато редом до тях живее толкова любопитно и своеобразно племе?

... Няма да крия, английският джентълмен силно ме порази. Съжалявах, че не вода със себе си научна експедиция. Искаше ми се да го сменя как се разхожда в полуфрак из улиците на Лондон. Искаше ми се да запиша странните му и лаконични изречения, когато от време на време, излязъл от дрямката си, благоволяваше да общува с другите джентълмени.

Иля Еренбург (СССР) „Англия“, 1930 г.

Не може да се отрече, че скромната и податлива средна класа, позволяваща си само разумни потребности, е развила в себе си редица много ценни добродетели (самоконтрол, почтеност, честност, чувство за собствено достойнство), които на континента са достъпни само за по-висок културен уровень. Но уместно е да се запитаме винаги ли отлично възпитаните деца са най-надарените? Лесно е да си разумен, когато не ти достига въображение. Когато имаш студена кръв, не е трудно да осъждаш порива на

страстите. Самоконтролът не е чак толкова за възхищаване, когато няма кой знае какво за контролиране. Следователно открит остава въпросът, дали не тази посредственост е позволила на класата на собствениците в Англия без усилия да постигне користните си цели, които в дадения случай едва ли са били разбрани от това политически „свободно“ население!

Оскар Шмиц (Германия). „Страна без музика“, 1918 г.

Общественият морал играе в Англия много по-голяма роля, отколкото във Франция. Да вземем за пример две често употребявани фрази, които се произнасят при аналогични ситуации. Когато англичанинът изпадне в беда, той се стреми да запази „стегната горната си устна“. Когато французинът изпадне в беда, него го вълнува друга част от личната му анатомия: „Да не напълни гащите“. Тези два образа нагледно илюстрират особеностите на националната психология на двата народа. Англичанинът, попаднал в беда, най-много от всичко се тревожи за моралния аспект на ситуацията, за мнението на околните за поведението му. А французинът се грижи за самоуважението преди всичко в личен контекст, а не за това какво ще помислят за него другите.

Жозеф Шиари (Франция). „Британия и Франция — непослушните близнаци“, 1975 г.

Широко разпространеният в чужбина образ на англичанина, с присъщите му черти на невъзмутимост, снобизъм, практичност, безстрастност, пуританска въздържаност, в началото все още не бе се превърнал в карикатура. Той беше доста точен като описание на средния представител на управляващата класа в средата и края на Викторианската епоха. Въпреки че дори и тогава съществуваха много изключения, които съвсем не съвпадаха, това беше моделът, по който по-голямата част от

споменатата класа изграждаше поведението си, и съгласно него, взет като идеал, тя възпитаваше децата си. Освен това общественият слой, който стоеше по-ниско и се стремеше да влезе в редовете на господстващата класа или поне да вкара там децата си, също се стараше да прилича на този модел. Пак по този начин класата, стояща едно стъпало по-високо — старата жизнелюбива аристокрация прие този модел по съображения от политическа изгода или поне го възхваляваше на думи. Но въпреки всичко оставаше голямото болшинство на народа — работническата класа — който имаше малко общо с разпространения образ на съдържания, мълчалив, безстрастен англичанин пуритан.

Дж. Гуйдзинга (Холандия). „Англия“, 1970 г.

МАРШРУТЪТ НА ПОЗЛАТЕНАТА КАРЕТА

Станало е традиция навъсенят ноемврийски ден да служи за фон на най-ярката и най-пищната лондонска церемония през годината — тържественото откриване на Парламента. Шест впрегнати по двойки бели коне извеждат от вратите на Бъкингамския дворец позлатената карета на кралицата. Придружава я ескадрон от конната гвардия в парадна униформа от времето на битката при Ватерло — драгуни с блестящи ризници и шлемове, украсени с пера.

Кралският екипаж с форрайтери в средновековни камизоли и традиционният двигател от шест конски сили заедно с почетния ескадрон на врани коне излиза на Уайтхол, след това тръгва към площада пред Парламента, към Уестминстърския дворец.

Под звуците на фанфари, с корона и бяла рокля с шестметров шлейф в Камарата на лордовете се появява кралицата и заема мястото си на трона. Перовете на кралството в яркочервени мантии с яки от бял хермелин получават разрешение да седнат, за депутатите от Долната камара се изпраща пратеник.

И тук в предвидения минута по минута ритуал настъпва една доста продължителна пауза. Първо, пратеникът трябва да премине през сградата от единия до другия ѝ край. И, второ, буквално под носа му вратата на Камарата на общините плътно се затваря. Едва след като пратеникът на монарха почука почитателно три пъти, му се позволява да влезе вътре, да се поклони на председателя на Камарата и да произнесе заветната фраза:

„Кралицата заповяда на Камарата на нейно величество още този час да дойде в Камарата на лордовете.“

За да се направи това, е нужно да се мине през целия Уестминстърски дворец. Депутатите следват пратеника по двама —

главата на правителството с лидера на опозицията, министрите — със съответните опозиционни кандидати. Неволно ви се налага сравнението с два футболни отбора, които точно така — вратар с вратар, нападатели с нападатели — излизат на футболното игрище.

На тях не им се налага да чукат на вратата на лордовете, в Горната камара няма и място за такава голяма тълпа. Само двайсет-трийсет депутати от шестстотин тридесет и пет могат да се промъкнат през прохода. Така застанали до вратата или зад вратата, членовете на Камарата на общините слушат тронното слово на кралицата.

Тържественото откриване на Парламента съвсем не е просто една колоритна туристическа атракция. Маршрутът на позлатената карета е символичен. Бъкингхамският дворец, Уестминстър, Уайтхол са за англичаните нарицателни понятия, олицетворяващи схемата на държавното устройство на Великобритания — монархия — парламент — правителство.

Камарата на лордовете, където се произнася тронното слово, е украсена със статуите на осемнадесетте барони, които през 1215 година са накарали крал Йоан да подпише с печата си Магна карта — Великата харта на свободите. Тази осигурителна грамота била първият успешен опит на феодалите да наложат на краля правила на играта, задължителни не само за поданиците му, но и за него самия; казано с думите на шахматистите — да го накарат да признае, че макар царицата да може да се движи като пешката, като офицера и като топа, тя няма право да се движи като коня. Въпреки че авторът на Магна карта е мислил само за тясно класовите интереси и съвсем не за интересите на нацията в съвременното разбиране на тази дума, англичаните още от училищния чин учат, че политическата демокрация води началото си от Великата харта на свободите и че понятието граждански права се е родило именно в тяхната страна през 1215 година.

А това твърдение на свой ред поражда характерната за англичаните склонност под борба за свобода да разбират преди всичко борба за суверенитет на Парламента в противовес на абсолютизма на кралската власт. Следите от тази многовековна съпротива и до днес дават окраска на току-що описания ритуал в Уестминстърския дворец.

Когато се говори за Британския парламент, обикновено се има предвид Камарата на общините. Именно нейните депутати е прието да

бъдат наричани „Ем Пи“, тоест „член на Парламента“, парламентарните избори представляват преизбиране именно на нейния състав. В това се изразява първенстващата роля на Камарата на общините, макар че освен нея в Уестминстърския дворец заседава още и Горната камара, чийто състав трябва официално да се нарича „лордове на Парламента“.

Но от гледна точка на конституционното право британската държавна пирамида е не двувърха, а тривърха. Кралицата върху трона, пред която тържествено седят перовете, а зад тях се тълпят членовете на Камарата на общините — ето трите компонента, които олицетворяват законодателната власт.

Това, за което днес ни напомня само ежегодният ритуал на откриването на Парламента, на времето си е било всекидневна практика. Предложението да се внесе нов или да се измени старият закон, като се мине през двете камари, означавало нещо като петиция до „краля в Парламента“. Когато той бивал одобряван, формулата „Кралят желае това“ превръщала законопроекта в закон.

Външната страна на тази процедура се е запазила до наши дни. Строго казано, върховен законодателен орган в страната е не Камарата на общините и не двете камари, взети заедно, а триумвиратът, наречен „кралицата в Парламента“. Всеки акт на Парламента трябва да получи (днес вече задочно) кралската санкция, и до днес той неизменно започва с думите: „Да стане закон, издаден от нейно величество кралицата по съвета и със съгласието на лордовете, духовни и светски, а също и на Камарата на общините по време на свикването на днешния Парламент...“

Много подобни белези напомнят за съществуването на монархията. Портретът на Елизабет II е изобразен върху паричните знаци и пощенските марки. Пликовете на всички официални учреждения носят щемпела „В служба на нейно величество“ (дори ако съдържат сметката за телефона или съобщение за данъците). Кулминация на всеки официален обед неизменно е „тостът за вяроност“. Той се състои само от две думи: „За кралицата!“ и в същото време означава сигнал, че желаещите могат да запушат. В названието на всяко наказателно дело се упоменава монархът до името на престъпника. Да речем, ако някой си Джон Браун е заловен при

ограбване на банка, съдебният процес срещу него ще се нарича „Кралицата против Джон Браун“.

Съдържа ли се нещо зад цялата тази външност? Съдържа ли някакво що-годе реално влияние „По божия милост кралица на Обединеното кралство на Великобритания и Северна Ирландия и другите подвластни ней владения и територии, глава на Сдружението на нациите, пазителка на вратата, суверен на британските рицарски ордени.“?

Често чуваме да се казва, че притежателката на тази обширна титла „царува, но не управлява“. Наистина в условията на конституционната монархия кралските прерогативи имат по-скоро формален, отколкото практически смисъл. Те се свеждат до това, че имат сила да свикват и разпускат Парламента, да назначават и сменят министър-председателя, да одобряват законите, приети от Парламента, да произвеждат перове на кралството, да раздават награди и да ползват правото за помилване.

Но при всички тези случаи монархът действа по съвета на Уайтхол или по решение на Уестминстър. Ако, да речем, на Парламента му хрумне да произнесе смъртна присъда над кралицата, той трябва да поднесе на нея този законопроект за утвърждаване, а тя на свой ред ще трябва да му даде ход, е писал още през 1867 година по време на разцвета на Викторианската епоха Уолтър Беджет, автор на книгата „Английската конституция“, която и до днес се смята за най-сериозният труд върху британското държавно право.

От 1707 година насам не е имало случай законопроект, приет от Парламента да не може да стане закон, заради това, че кралят не го е одобрил. От 1783 година насам не е имало случай монархът да смени министър-председателя. Правото на назначаване шеф на кабинета също е твърде условно — министър-председателят трябва да има на своя страна болшинството в Камарата на общините и да бъде в състояние да състави правителство от свои привърженици.

Но дори ако кралските прерогативи не се ползват, това съвсем не означава, че те са отменени. „Ако в хода на по-нататъшното развитие на английската политика днешната двупартийна система бъде заменена от система от три или повече партии, при която нито една от тях няма да има нужното болшинство, правото на краля да назначава министър-председателя, може да се окаже голямо преимущество за

управляващата класа.“ — пише Джон Голън в книгата си „Политическата система на Великобритания“. Може да се добави, че също такава важно резервно оръжие представлява и другият кралски прерогатив — разпускането на Парламента.

Ролята на Бъкингамския дворец в държавния механизъм може да се прояви и по друг начин. В Англия са широко известни думите на Уолтър Беджет, че на монарха остава „правото да бъде информиран, правото да поощрява и правото да предпазва“. Като коментира формулата на Беджет, бъдещият наследник на престола Йоркският херцог (впоследствие Георг V) казва, че тези права „откриват пред крали широко поле за дейност и могат да му дадат възможност да влияе съществено върху държавните дела“.

Правото да бъдеш информиран е без съмнение важна предпоставка за политическо влияние. Червените кожени папки с държавни документи всекидневно се поднасят на кралицата, където и да се намира тя. Това ѝ позволява да бъде в течение на всички решения на кабинета и обсъжданите от него въпроси, да следи преписката със задграничните правителства и донесенията на посланиците. Освен това министър-председателят всяка седмица посещава Бъкингамския дворец. С една дума, кралицата и по-точно групираният около нея дворцов кръг имат възможност да виждат дейността на държавния механизъм „отвътре“ и при това да познават хората, които заемат ключовите постове в него. Всички назначения на важни правителствени постове трябва предварително да бъдат одобрени от Бъкингамския дворец, имащ правото „да поощри или предпази“ при предлагането на кандидатурите.

Всичко това, заедно с широките възможности за лични контакти с чуждите държавни дейци, позволява на монарха да бъде едно от най-информиранията лица в страната. По думите на английския социолог Айвър Дженингс кралицата всъщност е член на кабинета и при това единственият му постоянен член, независещ от смените на партийните правителства и заради това влиятелен по силата на опитността и осведомеността си.

Казано по-просто, монархията в Англия си остава един от елементите на ръководството, тоест на устоите на властта. И това всекидневно влияние, което кралицата упражнява върху процеса на

приемането на решения, може да играе не по-малка, а понякога дори и по-голяма роля, отколкото официалните кралски прерогативи.

За издръжката на кралския двор Парламентът ежегодно отпуска от тъй наречената цивилна листа около два милиона лири стерлинги. При което със специален акт на Парламента е предвидено, че размерът на тези асигнации автоматично се увеличава съответно на ръста на поскъпването, което ще рече, че е застрахован от инфлация.

Но цивилната листа представлява приблизително само една трета от всички разходи. Правителството допълнително заплаща издържането и обслужването на персонала на Бъкингамския и Сейнтджеймския дворец и на Уиндзорския замък. Военновъздушните сили издържат със средства от своя бюджет кралската ескадрила, а Военноморският флот издържа тъй наречената кралска яхта, представляваща в действителност голям океански лайнер с екипаж 250 души, който не без основание наричат плаващ дворец.

Кралицата се смята за втория едър земевладелец в страната. Тя получава като лична собственост доходите от Ланкастърското херцогство, а престолонаследникът — тия от Корнуолското херцогство, при това от тях не се събират данъци. Собственост на кралицата са замъкът Белморал в Шотландия и замъкът Сандрингхайм в графство Норфок, където кралското семейство отива на почивка.

Що се отнася до другите земи на короната, които дори по мнението на британските юристи отдавна вече трябва да се смятат за държавна собственост, доходите от тях още от времето на Георг III се внасят в държавната хазна. При всяко избухване на критики, че блясъкът на кралския двор струва много скъпо на страната, този факт се използва като аргумент, че монархията до голяма степен покрива разносните си.

Да, от гледна точка на британските управници монархията наистина покрива разносните си, и то в много по-широк смисъл. Нищо, че издръжката ѝ възлиза на 6 милиона лири стерлинги, в края на краищата това е само сумата, която се изразходва за реклама на перилните препарати в Англия. А нали тук става дума не за избелване на ризи, а за излъскване, за представяне в по-привлекателна светлина системата на властта, за заздравяване на вярата в непоклатимостта на устоите ѝ.

Позлатената карета, този средновековен екипаж с двигател от шест конски сили, има идеологически смисъл и до днес. Преди всичко монархията апелира към историческото чувство, което е дълбоко вкоренено у англичаните. Тя възславя приемствеността и непоклатимостта на традициите, като по този начин заздравява корените на политическия консерватизъм в националния характер. Нека в този менящ се свят да има поне едно нещо стабилно, непроменящо се, което да свързва навъсеня днешен ден със славното минало — ето към какво призовават преди всичко лъскавите ризници на конните гвардейци и блясъкът на позлатената карета.

Съществуването на монархията помага да се затвърди митът за неутралност и безпристрастност на държавния механизъм, митът за това, че уж държавата служи не на интересите на определени класи, а на целия народ. Според тази версия правителството също като кралицата уж стои вън от борбите на политическите партии.

В следващите глави ще стане дума за това, как всички тези фактори помагат за преразпределянето на реалната власт между членовете на Парламента в Уестминстър и чиновниците в Уайтхол.

Монархията е анахронизъм, който увенчава британското общество. В тази най-политическа от западните страни, където винаги кипят нови идеи за пътищата и средствата, по които хората сами да се управляват, продължава да съществува хилядагодишната монархия, едни я почитат, други я уважават, трети я търпят, но малцина я критикуват.

Дру Мидълтън (САЩ). „Британците“, 1957 г.

Когато един или друг политически институт в Британия престане да функционира, не го премахват. Неговите функции се прераждат в ритуали, реалността се замества с мит. Пример за такава метаморфоза представлява монархията. Но колко малко хора са осъзнали, че Парламентът — този вечен факел на англофилите — е последвал монархията блестящо

импотентен. Той се е запазил като символ на демократични дебати, но отдавна е престанал да притежава каквато и да било реална власт.

Клайв Ървинг (Англия). „Истинският британец“,
1974 г.

ЧУВАЛЪТ С ВЪЛНА

Около един милион туристи минават ежегодно под сводовете на Уестминстърския дворец. Въртят насам и натам глави и разсеяно слушат екскурзоводите, замаяни от изобилието на статуи, портрети, стенописи, гоблени. Под пороя от имена и факти посетителят усеща как му се завива свят, като на студент, който пред изпит се опитва набързо да прелисти многотомния учебник по история.

Туристите научават, че добре познатата им от пощенските картички готическа сграда на брега на Темза с кулата на Големия Бен, за разлика от намиращото се до нея Уестминстърско абатство, не е средновековен паметник. Като имитирал сполучливо късната готика, архитектът Чарлс Бъри я построил не по-рано от 1850 година на мястото на почти изцяло изгорелия дворец със същото име. И само прочутият Уестминстър Хол (тронната зала, в която по времето на Хенрих VIII бил съден Томас Мор, а по времето на Кромвел — Карл I) съществува цели шест века, като и до днес ни удивлява с двайсет и пет метровия проход с арково покритие, опиращо се на система от дъбови греди.

Въпреки че днешният Уестминстърски дворец е построен специално за Парламента, той и до днес се смята кралски, тоест само формално е предоставен за ползуване от Камарата на лордовете и Камарата на общините. Ежегодното появяване на монарха е било взето предвид, когато са се планирали анфиландните парадни стълбища и залите.

В съботен ден от 10 до 12 часа предобед всеки желаещ може да мине през Уестминстърския дворец по маршрута на кралицата, когато тръгва за Камарата на лордовете, а после по тоя на пратеника, когато тя изпраща в Камарата на общините. Затова не е необходимо нито да си осигурявате пропуск, нито да купувате билет. Трябва само да почакате пред кулата Виктория, докато екскурзоводът събере поредната група. Съветвам всеки, който попадне в съботен ден в Лондон, да използва дадената му възможност.

След пищната помпозност на „Кралската галерия“ — главната дворцова зала, където между портретите на монарсите правят впечатление две огромни картини, представящи смъртта на Нелсън в Трафалгарския бой и срещата на Уелингтън с Блюхер по време на битката при Ватерло, наредбата в Камарата на лордовете ще ви се види по-сдържана и строга. С ажурно резбованата дъбова облицовка, с тъмното злато на трона, с цветните витражи на готическите прозорци тя напомня средновековна часовникова кула.

Най-колоритната забележителност в Камарата на лордовете е „чувалът с вълна“. Тъй се нарича обвитата с червен плат мека табуретка, от която председателят на Камарата на лордовете ръководи заседанията. Преди повече от шестстотин години Едуард III заповядал на най-видното място в Камарата на лордовете да поставят чувал с вълна, за да напомня винаги какво значение за кралството има тази стока.

През XIV век Англия била постигната от страшно бедствие — откъм Ламанш дошла чумата. „Черната смърт“ покосила почти половината от населението на страната — останали живи по-малко от три милиона души. Цели села опустели, недостатъкът от работна ръка принудил земевладелците да се заловят с отглеждането на овце. Вълната станала основното перо в търговията, тя означавала прехода от натурално стопанство към стоково производство.

Тъкмо по това време в Източна Англия нахлул поток от бежанци от Фландрия, търсещи спасение от испанската тирания. Те предали на англичаните непознатия им дотогава занаят — тъкането на сукно.

Едуард III оценил тези нови възможности. Той забранил в страната да се внася сукно и да се изнася вълна. Това означавало тласък за родното текстилно производство и освен това означавало зараждането на промените, в резултат на които Англия станала владетелка на моретата, работилница на света. Тя за пръв път открила в истинския му смисъл икономическия интерес от връзките с други страни. Станали й необходими отвъдморски пазари. Почувствувала нужда от търговски флот, за да изнася стоките си, и военен флот, за да отбранява тези водни пътища. С една дума, чувалът с вълна отворил на Англия пътя за превръщането й в морска държава, пътя за заграбване на колонии.

Защо тогава се учудваме, че цели шест века този чувал се почита като символ на благополучието на страната!

Камарата на лордовете е сравнително неголяма — приблизително 30 метра дълга и 15 широка. Това всъщност е малка тронна зала. „Чувалът с вълната“ е поставен в предната част, сякаш в подножието на трона. А вляво и вдясно от него по дължината на залата са разположени червени кожени канапета в четири реда, издигащи се като балкони от двете страни, по три шестместни канапета във всеки ред. 1139 перове на кралството имат право да седат на тях.

Нека не умуваме как се поместват те там. В гласуванията, които стават вечерта, участвува обикновено само една десета част от общия състав на Камарата. А за кворум са достатъчни само трима души. Затова пък, като вземе думата, перът може да говори колкото си иска и никой няма право да го прекъсне.

Има един стар английски анекдот за това как на една титулувана личност веднъж ѝ се присънило, че произнеся реч в Камарата на лордовете. Като се събудил, ораторът за свое голямо учудване установил, че наистина произнеся реч в Камарата на лордовете.

Тази хаплива шега ти идва наум, когато гледаш от галерията празните червени канапета или се разхождаш по коридорите, пушалните, читалните. Навсякъде цари онзи дух на откъснатост от времето, духът на спокойната старост, който е характерен за прочутите лондонски клубове на Пел Мел и Сейнт Джеймс.

Ненапразно наричат Камарата на лордовете най-добрият клуб в кралството. Къде другаде можеш да намериш такова удоволствие на стари години в толкова изискана компания? При това в клубовете вземат членски внос, а на пера заплащат тринадесет и половина фунта на денонощие за всяко явяване в Камарата, дори ако само се отбие за половин час в бара.

Понякога ти идва мисълта, че обитателите на Уестминстърския дворец би могло да се разделят на три категории. В първата категория са 130-те държавни дейци от миналите времена, увековечени в бронз и мрамор и разположени на всяка крачка. Във втората са 635-те днешни политици, които заседават в Камарата на общините. И накрая в третата категория някъде между настоящето и миналото е неопределеният и непредвидим брой перове в Камарата на лордовете.

Уважавани фигури на възрастни хора. Вглеждаш се в тях и понякога имаш усещането, сякаш прелистваш фотоархив на вестник — пред очите ти минават полузабравени лица на знаменитости, като че ли отдавна слезли от сцената.

В последно време Камарата на лордовете придобива все по-забележимо нова функция — да бъде в политическия живот на Великобритания нещо като лагер за прослужили времето си автомобили или таван, където можеш да натрупаш разклатилите се мебели, които са неудобни за използване, но ти е жал да изхвърлиш. Както консерваторите, така и лейбъристите чрез Камарата на лордовете се отърват от ония, които още е рано да се „пратят в архива“, но вече не е целесъобразно да се държат в Камарата на общините.

Тази тенденция стана още по-очевидна след 1958 година, когато опасявайки се от искания да се закрие Горната камара, консервативното правителство на Макмилън прие частично да пожертвува наследствения принцип на формирането и. Оттогава кралицата дава титлата пер пожизнено, тоест без право да се наследява.

Членове на Горната камара, които заемат в нея място тъй да се каже по длъжност, е имало и преди. Това са 26-те перове духовници, представители на англиканската църква (Кентърбърийският и Йоркският архиепископ и 26 епископи) и 9 лордове от Висшия апелационен съд. Сега към тях са прибавени още около 300 пожизнени перове, от които приблизително половината са бивши членове на Камарата на общините, а останалите са индустриалци, банкери, дипломати, учени, писатели, профсъюзни дейци.

Но почти три четвърти от състава на Камарата на лордовете както преди се състои от 818 наследствени перове. Сред тях са пет принца с кралска кръв (те по традиция присъствуват само на тронното слово), 27 херцози, 38 маркиза, 203 графове, 138 виконти, а останалите са барони. Рицарите и баронетите не се смятат за лордове, те имат само право да слагат пред името си „сър“. Когато Лоурънс Оливие например получи рицарско звание, той стана сър Лоурънс, а когато получи титлата пер, стана лорд Оливие.

Преди две столетия Камарата на лордовете изцяло се състояла от титулувани земевладелци. Веднъж на лорд Карингтън му напомнили,

че когато неговият пралядо бил обявен за пер от Георг III, лордовете възмутени напуснали залата, защото ново удостоеният бил банкер.

В Камарата на лордовете и до днес заседават едри земевладелци. Но те са два пъти по-малко от банкерите и десет пъти по-малко от перовете, чиито имена са вписани в указателите на директорите на компании. В Камарата на лордовете е представена половината от едрите индустриални фирми (преди войната това са били преди всичко притежатели на мини, на корабостроителници, собственици на железниците, а днес — директори на нефтени и химически концерни).

Всъщност днешната практика титлата пер да се дава пожизнено е продължение на стара традиция. Както вече отбелязахме по-горе, британската управляваща класа още от времето на промишлената революция се е стремилa да бъде „аристокрация с отворени врати“, да поема в себе си не само влиятелни представители на буржоазията, но и всички ония, които според общественото мнение олицетворяват успеха в дадено поприще. Освен всичко друго, както е известно, това е ефикасен метод за обезвредяване и опитомяване на опасните бунтари. Нагледен пример е профсъюзната прослойка в Камарата на лордовете, които са бивши лидери на трейдюнионите, чиято многолетна борба против съсловните различия, почести и привилегии в крайна сметка е възнаградена с червените мантии на перове на кралството.

Лондонските сторонници на демократичните свободи винаги сериозно се смуцават от простия въпрос: как е възможно орган, който от никого не се избира и никому не се отчита, да прави спънки на Камарата на общините, която се слави като „еталон на парламентаризъм“? И въпреки това този „необясним анахронизъм“, както се изрази списание „Икономист“, продължава да съществува и да си действа.

До 1911 година лордовете са можели да отхвърлят всеки законопроект, приет от Камарата на общините. След това си запазили правото само на отлагателно вето — отсрочка за две години, която от 1949 година е намалена на една година, а по бюджетни законопроекти, отнасящи се до кредити — един месец отсрочка.

Но дори и в днешния си вид правото на отлагателно вето е важен коз в ръцете на управляващата върхушка, защото ѝ дава допълнителни шансове за маневриране. Възможността да се блокира неудобният законопроект, макар за една година, на практика често означава да бъде

погребан. Та нали до следващата сесия на Парламента може да се създаде съвсем друга, неблагоприятна за дадения законопроект политическа ситуация, ако пък на хоризонта се зададат нови всеобщи избори, още по-добре ще бъде да го забравят.

Британската история от последно време е изпъстрена с примери от подобни саботажни на перовете на кралството. В навечерието на Първата световна война лордовете провалиха приемането на законопроекта за самоуправление на Ирландия, което доведе до разделянето ѝ, чиито трагични последици се чувствуват и до днес. През 1931 година Горната камара се противопостави на законопроекта за задължително училищно обучение до петнадесетгодишна възраст. Този законопроект можа да стане закон едва след Втората световна война. Което означава, че на цяло поколение англичани бе отнета възможността да получат средно образование. Това решение, разбира се, не засегна лордовете. Почти всички наследствени перове се числят към притежателите на „старата училищна вратовръзка“, повече от половината (432 от 818) са възпитаници на „Итън“, останалите са завършили „Хароу“, „Уинчестър“, „Ръгби“ и други привилегирани публични училища.

През последните години лордовете правеха най-различни спънки на политиката за национализиране основните отрасли на икономиката. Всеки път се проявява една интересна тенденция: когато на власт са консерваторите, Камарата на перовете не се обажда, дори когато Парламентът се сблъсква с остри завои във вътрешната и външната политика, влизането на Англия в Общия пазар например или опитът да се спре стачното движение със „Закона за отношенията в промишлеността“. Но щом на власт дойдат лейбъристите, лордовете веднага активизират тактиката си на саботиране, като правят усилия с безброй поправки или да проточат приемането на правителствените законопроекти, или да ги обезсмислят.

По такъв начин, независимо от волята на избирателите, независимо от това имат ли лейбъристите болшинство в Камарата на общините, те предварително са обречени на малцинство в Камарата на лордовете, където за тях гласуват само 155 перове, между които само 28 наследствени. Като че ли това не е чак толкова малко, като се знае, че половината от лордовете са „мъртви души“ за Камарата, а голяма част от останалите се появяват само от време на време (вече

споменахме, че във вечерните гласувания обикновено участвуват около стотина перове).

Но Камарата на лордовете има тази особеност, че преди всяко гласуване съставът ѝ е неопределена и непредвидима величина. Така например законопроектът за санкции против расисткия режим на Смит в Родезия беше отхвърлен през 1968 година с болшинство от 193 гласа срещу 183. Мнозина участници в небивалото по многобройността си гласуване се появиха под сводовете на Уестминстърския дворец за първи път от няколко десетилетия.

„Срещнах сума сродници, за които мислех, че отдавна са умрели“ — цитираха вестниците учудената реплика на един барон.

През ноември 1977 година 196 перове начело с лорд Карингтън за пореден път блокираха правителствения законопроект за национализиране на авиационната и корабостроителната промишленост, което беше най-радикалният пункт в програмата на лейбъристите. Те гласуваха за поправка, която да изключи от числото на национализираните предприятия 12 крупни кораборемонтни предприятия. Тъй като правителството не прие тази поправка, законопроектът беше отложен за следващата сесия, а след като лейбъристите загубиха изборите, бе окончателно погребан.

Спомагателна спирачка в ръцете на противниците на социалния прогрес — такава е истинската роля на Камарата на лордовете в британския управленчески механизъм.

Трябва да се помни, че политическото обединение на представителите на долните класи, създадено за техните интереси, представлява зло от първа величина, че постоянният характер на такова обединение би осигурило на долните класи преобладаваща роля в страната и че тяхното господство би означавало власт на невежеството над просвещението и числено превъзходство над знанието. Докато още не са се научили да действуват съвместно, има възможност да се предотврати тази опасност и тя може да бъде предотвратена само с най-голяма мъдрост и далновидност на горните класи... Те трябва доброволно да

отстъпват, докато още не е станало опасно, за, да не се наложи впоследствие да отстъпват по принуда.

Уолтър Беджет (Англия). „Английската конституция“,
1967 г.

ХОРАТА ОТ ЗАДНИТЕ СКАМЕЙКИ И КАМШИЦИТЕ

„Всички гости, шапки долу!“ — този средновековен вик се носи по кънтящите коридори на Уестминстърския дворец, известявайки, че процесията начело с председателя на Камарата се движи към Камарата на общините. И пъстрата тълпа от чуждестранни туристи, ученици с екскурзоводи и пенсионери от провинцията почтително затаяват дъх, чувствувайки се свидетели и участници в някакво свещенодействие. При това централната зала, където се тълпят най-много посетители, наистина прилича на катедрала с мозаечни изображения по сводовете. Тези четири пана изобразяват светците покровители и националните емблеми на всяка от съставните части на Съединеното кралство. Свети Георги и розата символизират Англия, свети Андрей и магарешкият бодил — Шотландия, свети Давид и празът — Уелс, свети Патрик и три листата детелина — Ирландия.

След величавата готика на централната зала впечатлението от Камарата на общините е неочаквано. Преди всичко тя учудва с малките си размери — само двадесетина метра на дължина! Скамейките, облечени в зелена кожа, тук са по-дълги отколкото в Камарата на лордовете и са разположени в пет реда от двете страни на пътеката. Но дори и с по-големия си брой места за сядане Камарата на общините все пак напомня по-скоро приемна на клуб, отколкото конгресна зала.

Тук няма трибуна за ораторите. Депутатите се изказват от местата си. Тази камерна атмосфера придава особен характер на дебатите — участващите в тях водят спор, както се казва очи в очи. Членовете на правителството на предната скамейка са отделени от скамейката на кандидатите на опозицията само от една пътека, широка две шпаги.

Чертата, прокарана върху килима пред всяка скамейка, напомня за времето, когато били необходимими предпазни мерки словесните престрелки да не преминат във въоръжени. И до днес съществува

правило, според което ако някой от депутатите прекрачи чертата пред краката си, тоест „излезе в аут“, заседанието се прекъсва.

Струва ми се, че склонността на англичаните да гледат на политическата борба като на своеобразно състезание между два отбора, е била умело използвана от създателите на британската избирателна система. Тя благоприятствува да се редуват в управлението двете главни политически партии (в ущърб на останалите) и прави дебатите в Парламента най-често да приличат на футболен мач между правителството и опозицията.

Страната е разделена на 635 избирателни окръга (516 в Англия, 71 в Шотландия, 36 в Уелс, 12 в Северна Ирландия), всеки от тях изпраща в Камарата на общините по един депутат. При съществуващата днес мажоритарна система за победа не се изисква болшинството от гласовете. Необходимо е само те да бъдат повече отколкото у съперниците. Например ако от 30 хиляди бюлетини за единия кандидат са подадени 11 хиляди, за втория 10 хиляди, а за третия 9 хиляди, мандат получава първият от тях, а гласовете на останалите 19 хиляди избиратели (тоест на болшинството в дадения окръг) пропадат.

При такава система разпределението на местата в Камарата на общините съвсем не отговаря на частта гласове, подадени от всяка от политическите партии. Например в майските избори през 1979 година консерваторите получиха 339 мандата при 13,7 милиона гласове, лейбъристите 268 мандата при 11,5 милиона гласове, либералите само 11 мандата при 4,3 милиона гласове. След като бяха събрали три пъти по-малко гласове, отколкото консерваторите, либералите получиха тридесет пъти по-малко места в Камарата на общините. Ако изборите се извършваха по системата на пропорционалното представителство, същото съотношение на гласовете би дало за либералите не 11, а почти 90 мандата. Затова не е за чудене, че водещите партии не проявяват желание да се откажат от мажоритарната система.

Като се знае този парадокс, се вижда колко относителни, дори измамни са вестникарските табелки като „Страната гласува за лейбъристите“ или „Избирателите обърнаха погледи към консерваторите“. В действителност махалото на дупартийната система съвсем не се люлее с такава широка амплитуда. Във Великобритания се наброяват кръгло около 40 милиона избиратели. От

тях в изборите участвуват обикновено около 30 милиона. И лейбъристите, и консерваторите имат да речем по 10 милиона привърженици. Като разполагат само с половината от гласовете, либералите са лишени от шанса да излязат първи, останалите партии още по-малко. Така че резултатът от парламентарните избори зависи от преместването на два-три милиона „несигурни гласове“ или по-точно от баланса на силите в твърде ограничения брой спорни окръзи. Индустиалните райони в Шотландия, Северна Англия, Южен Уелс обикновено гласуват за лейбъристите, а югоизточният район на страната, с изключение на Лондон, се смята за владение на консерваторите.

Заложеният в мажоритарната система принцип: „На победителя всичко, на останалите нищо“ до неотдавна беше удобен за управляващата върхушка. Той поддържаше ритмичното редуване на виги и тори в управлението, а след това на консерватори и лейбъристи, като пречеше на тенденцията към многопартийност с нейните неустойчиви коалиции.

Самият термин „опозиция на нейно величество“ представлява хитро изобретение на британските управляващи кръгове. Този израз подчертава, че партията, отстранена от управление, запазва пълна лоялност спрямо държавните устои и ще се бори за връщането си при кормилото на властта, спазвайки свято „правилата на играта“. Лидерът на опозицията например се смята за официално лице и наред с членовете на правителството получава заплата от държавната хазна.

В днешния си вид Камарата на общините е така приспособена за двупартийна система, както футболното игрище за два отбора. Техните първи състави — непосредствените участници в мача — седят един срещу друг на предната скамейка, докато всички останали трябва да се задоволят с участта на резервни играчи, очаквайки напразно възможността да ритнат топката.

От новака в парламентарната фракция най-малко от всичко се иска да блесне с ораторски дар, държавническа мъдрост и оригинални законодателни инициативи. Дори участието му в заседанията на Камарата едва ли вълнува някого. От редовния депутат, или както ги наричат депутати от задните скамейки, се иска само едно — той трябва да се подчинява на камшика. Този израз, взет от конния спорт, е влязъл в трайна употреба у „прамайката на парламентите“.

Колкото и да е парадоксално, еталонът за западна демокрация действа на основата на военната дисциплина. „Главният камшик на правителството“, „главният камшик на опозицията“ — това не са вестникарски епитети или жаргонни думи, а общоприети наименования на длъжностни лица — парламентарните организатори на всяка от партийните фракции. Задълженията им напълно отговарят на названието им: в необходимия момент да подкарат паството си през определената врата.

В Британския парламент гласуват не с ръце, а с крака. При всяко разделяне на Камарата, както наричат преброяването на гласовете, депутатите, които гласуват „за“, излизат през западната врата, а гласуващите „против“ — през източната. И за цялата тази процедура се дават само няколко минути от момента на натискането на сигналния звънец.

Повече от сто такива звънци са поставени в различните помещения на Уестминстърския дворец и още няколко десетки в намиращите се наблизо министерства и ведомства, клубове и ресторанти, в частните квартири на видни политически дейци.

По традиция заседанията на Камарата на общините започват през втората половина на деня. Щом чуят сигнала около десет часа вечерта, когато обикновено се гласуват важните резолюции, депутатите трябва през глава да хукнат към Камарата, до този момент те може да са били у дома си или на гости.

Притежателите на „старата училищна вратовръзка“, с които Уестминстър е пълен, често роптаят, че този дворец е същата семинария, като „Итън“ или „Уинчестър“ — целият живот на депутата от задната скамейка преминава със звънец или под камшик.

Впрочем главният парламентарен организатор олицетворява не само камшика, но и хляба. Защото тъкмо той е съветникът на министър-председателя за назначаванията и наградите. Официалната резиденция на главния камшик се намира на Даунинг Стрийт, 12 — през една къща от министър-председателя, той се среща с него на четири очи по-често от който и да било друг.

На практика парламентарната процедура игнорира партийната принадлежност. Прието е към който и да било депутат да се обръщат само с „уважаеми член“ от еди-кой си окръг. Преди сто години такова обръщение имало смисъл, защото голяма част от законопроектите се

вносяли от отделните членове на Парламента. Но днес в повечето случаи инициативата произлиза от правителството. Приемането на частен законопроект е голяма рядкост.

След като са завладели по-голямата част от местата в Камарата на общините и са дали по този начин на лидера на партията си възможност да сформира правителство, редовите парламентаристи трябва да се примирят, че главната им мисия е приключила и че занапред им остава само да утвърждават решенията, взети извън Камарата, тоест послушно да превръщат правителствените законопроекти в закон.

Теоретически депутатите се смятат за пълновластни стопани на Парламента, както акционерите на своята компания. Но на практика те, както притежателите на акции, научават как стоят нещата чак когато ги поставят пред свършен факт. За члена на Камарата на общините има само една възможност да получи реална власт: като се сдобие с министерски портфейл. А задължителното условие за такъв пост е известно — да се подчинява на камшика.

Съществува цяла система от средства, предвидени да блокират опитите на депутатите от задните скамейки да се изкажат против ония стъпки на правителството, които не им харесват. Една от радикалните мерки е да се обяви изказаното възражение за „важен въпрос, изискващ да се гласува доверие на правителството“. Това застрашава с разпускане на Парламента, с предсрочни избори, тоест поставя под въпрос не само оставането на дадената партия на власт, но и мандата на депутата бунтар, когото окръжната партийна организация може следващия път да не издигне за кандидат...

Ето защо единственият отдушник за този от задната скамейка, когато може да забрави за звънците и камшиците, когато има възможност да се прояви някак — това е „часът за въпроси“. Всеки ден, освен петък от два и половина до три и половина часа членовете на правителството, а във вторник и четвъртък и самият министър-председател са длъжни да отговарят на предварително зададените писмени въпроси от депутатите.

— ... Известно ли е на еди-кой си уважаем член, че... Ще вземе ли той думата по дадения въпрос?

— Да — отговаря невъзмутимо министърът, като чете от листчето текста, умело съчинен от чиновниците му — засегнатият

въпрос, разбира се, му е известен, правителството непрестанно го има пред очи, вземат се необходимите мерки, за резултатите от тях Камарата ще бъде информирана...

Депутатът сяда на мястото си с чувство за изпълнен дълг или, казано по-точно, с надеждата, че няколкото реда във вестниците за неговия въпрос и отговорът на министъра ще бъдат забелязани в избирателния му окръг. За повече той рядко претендира.

В наши дни уестминстърската политическа кухня е немислима без средствата за масова информация. Но „прамайката на парламентите“ е стигнала до това разбиране по верига от мъчителни и невинаги последователни компромиси. До 1738 година се е смятало за най-грубо посегателство над привилегиите на Парламента да се пише във вестниците за хода на дебатите. След това от немай-къде се съгласили да открият Уестминстърския дворец за репортерите. Обаче и до днес в галерията за журналисти не се допускат фотографии. Цели поколения художници и до днес илюстрират информацията за Парламента не със снимки, а с рисунки.

През 1978 година бях свидетел, как за пръв път в историята започнаха да предават по радиото дебатите в Уестминстър. А що се отнася до телевизията, нея засега я държат зад прага на Камарата на общините, а за Камарата на лордовете се прави изключение един път в годината — в деня, когато става тържественото откриване на сесията на Парламента и кралицата чете тронното слово. Но тази забрана е твърде относителна. Защото след като излезе от Камарата, всеки оратор може веднага да предаде съдържанието на изказването си пред телевизията, както прави това министърът на финансите след докладването на бюджета, или някой член на опозиционния кабинет, когато е имало дебати по въпрос, отнасящ се до него.

Всеки ден, който започва в два и половина с „часа за въпроси“, в Камарата на общините се произнасят около 40 хиляди думи. Както се шегуват на Флийт Стрийт, това представлява цели две многоактни пиеси. И само една съвсем мъничка част от уестминстърското красноречие попада в ефира или пресата. По-голямата част от стенограмите остава на страниците на „Гансард“ — бюлетина на Парламента, който на брошури се събира в кулата Виктория.

Маститите лондонски политици говорят за Камарата на общините обикновено като за живо същество: „Камарата не обича да я

държат в неведение...“ „Камарата няма да търпи подобно безразличие...”

А в действителност „прамайката на парламентите“ търпи много, и то преди всичко упадъка на своето влияние. Тя си остава като в миналото център на политическия живот, но в значителна степен е загубила тогавашната си роля в осъществяването на политическата власт.

Показателен признак за това е съставът на посетителите в централната зала за гласуване. За повечето от тях Уестминстърският дворец е туристическа забележителност като, да речем, Тауър. Истинското гласуване по важни въпроси, като например данъчни отстъпки, субсидиите в търговията или разпределението на държавните поръчки, отдавна е преминало от Уестминстър в Уайтхол. Деловият свят предпочита да има работа не с политиците, а с чиновниците, които определят съдържанието на правителствените законопроекти далече, преди да се появят в Парламента.

Парламентарната процедура има за цел да създаде впечатление, че всички важни въпроси се решават именно под сводовете на Уестминстърския дворец по инициатива на членовете на Парламента и в резултат на властни дебати. А на практика суверенитетът на Парламента се губи в заплетените коридори на властта, които го опасват. Камарата на общините представлява само авансцена за спектакъла, който се режисира зад кулисите.

Камарата на общините прилича на парна машина, която изпуска пара, съска и свири, но тайно се привежда в движение от електричество.

Ангъни Симпсън (Англия). „Новата анатомия на Британия“, 1971 г.

Изпълнен с почит и смирение, посетителят се изкачва в галерията за публиката. И какво вижда? Неколцина полузаспали депутати, които се опитват да следят речта на полубодърствуващия оратор, който от време на време млъква, за да могат хората в бричове, дантелени рюшове и

перуки да извършат някакъв непонятен ритуал, внасяйки и изнасяйки символични жезли и дрънкулки.

Парламентът принадлежи към онези английски установености, като кралския преглед с изнасянето на знамето, смяната на дворцовия караул или ежегодната процесия на лорд-мера, които са запазили формата си на церемонии, традиции или ритуали, макар че отдавна почти са загубили съдържанието си.

Девет десети от онова, което става в Уестминстър, е добре репетиран спектакъл. Повечето речи там се произнасят не с цел да повлияят на нечие мнение или действие, а с цел да доведат до знанието на избирателите чрез местния печат, че техният депутат, ако и да не е всемогъщ, то поне е още жив. Дори прехваленият „час за въпроси“ представлява „борба на призраци“, чиито правила са внимателно обмислени, за да не би в двубоя да пострада някой. Това е пантомима, в която депутатът бие министъра с бичи мехур, вързан за пръчка, а министърът в отговор го шляпа с връзка кренвирши.

Членовете на Камарата раздвижват мускули по време на „часа за въпроси“, но достатъчно е звънецът да извести, че започва гласуването, за да забравят приятното усещане на сила, породено от това упражнение и след като изтрият въображаемата пот от челата си, дружно да тръгнат след своя лидер към съответната врата. Не се налага да избират между разума и глупавото решение, между добрия и лошия закон. Те могат да избират само между своята и чуждата партия.

Всичко казано дотук съвсем не означава, че Парламентът не служи на никаква цел. Просто тази цел не е служене на народа, а служене на управниците му. Той е много полезен като бариера между народа и Уайтхол. Той служи за място, където хората могат да се изприказват, да мятат гръм и мълнии, от които няма никаква полза.

Дейвид Фрост и Антъни Джей (Англия). „На Англия — с любов“, 1967 г.

Уестминстър е нужен на британските управляващи класи по много причини. Защото им е нужен традиционен институт на буржоазна демокрация като най-приемлива за условията на страната форма на управление, гъвкава и сигурна, изпитана, проверена от времето и в крайна сметка, искаща малко грижи. Уестминстър им е нужен като постоянен и засега безотказно действащ предпазен клапан за отклоняване на опасни идеи, като корито, по което много удобно могат да се насочват избухващите от време на време политически дискусии, и като вир, в който може, когато стане нужно, да се удави в словесни спорове нежеланата разбунена мисъл.

Уестминстър е нужен на ония хора във Великобритания, които държат властта и парите, още и затова че дава чудесна възможност „да се вентилират“ едно или друго начинание, този или онзи законопроект, преди да се превърне в закон. От тяхна гледна точка не е голяма беда, ако стотина-двеста депутати гласуват „за“ или „против“ финансовия законопроект — представляващ повече от двеста страници гъст текст — без да знаят добър ли е или лош. В края на краищата този законопроект се подготвя от „техните“ експерти с участието или консултацията на най-добрите умове в Сити. Освен това съществува още и обширната област на политиката — вътрешна, външна, военна, икономическа, политика спрямо трейдюнионите, спрямо работническото движение, в областта на образованието и културата — невъзможно е всичко да се прочете. Тук е много важно навреме да се напишат възможните реакции, навреме да се открият собствените слаби и уязвими места, та законопроектът да се пооправи по принципа „и вълкът да е сит и агнето цяло“, с една дума — да направиш всичко възможно да се предпазиш от невнимателна и необмислена стъпка.

В. Осипов (СССР). „Британия — 60-те години“, 1967

г.

КОРИДОРИТЕ НА ВЛАСТТА

Често сравняват британската двупартийна система с махало. При поредното люлеене на това махало, тоест когато опозицията на нейно величество нанесе поражение на правителството на нейно величество, смяната на властта в Лондон напомня по своята стремителност държавен преврат — наистина вместо танкове за къщите на министрите призори се приготвят товарните автофургони.

Резултатите от парламентарните избори, които по традиция се провеждат в четвъртък, стават известни в петък сутринта. Същия ден министър-председателят съобщава на кралицата за оставката на правителството, лидерът на победилата партия бива поканен в Бъкингамския дворец и след ритуала на „целуването на ръце“ се преселва на Даунинг Стрийт, 10, откъдето хамалите още изнасят сандъците с покъщнината на предшественика му.

Обстоятелството, че повечето членове на кабинета се пренасят в правителствени къщи, прави смяната на властта особено полезна — изведнъж министърът загубва не само поста си, но и покрива си. Къщата на съседа на премиера — министъра на финансите — която се намира на Даунинг Стрийт, 11, има само една врата. Любителите на драматични сцени могат да наблюдават от тази врата как става изселването на предишния обитател и преселването на новия.

Смяната на президента в Белия дом означава началото на „великото преселение“ в коридорите на властта във Вашингтон, което засяга хиляди хора и продължава два месеца — от изборите през ноември до встъпването в длъжност през януари.

Поражението на управляващата партия в Британия означава масово преселение само в Камарата на общините, където двете главни фракции си разменят местата като танцьори, играещи кадрил. Що се отнася до промените в лондонските коридори на властта, макар да стават бързо, не са болезнени. В Уайтхол нови табелки се появяват само на стотина врати. (Правителството обикновено се състои от около 20 членове на кабинета, повече от 30 министри без портфейл и още

толкова заместник-министри, заместващи ръководителите на ведомствата). Целият апарат на всяко министерство включително ръководното му ядро, начело с постоянния секретар, си остават на местата.

Когато в разгара на Потсдамската конференция през 1945 година лейбъристите спечелиха изборите и на мястото на Чърчил в Потсдам дойде Атли, новият премиер не смени в британската делегация нито един човек, което, според неговите думи, „предизвика голямо учудване у нашите американски съюзници“. Щом още от първите дни Атли беше ограден от съветниците на Чърчил, трябва ли да се учудваме, че външната политика на лейбъристите почти не се отличаваше от курса на консерваторите?

Двупартийната система в Лондон обикновено се сравнява с махалото, а на управляващия апарат или по-точно на чиновничеството е отредена ролята на махово колело, предназначено да смекчава преминаването на властта от едните ръце в другите. Следващия понеделник след изборите новият министър вече подписва официалните документи, подготвени от същия щат от сътрудници, които са служили преди това. Той наследява всичко, освен едно нещо. За разлика от постоянния секретар новият министър няма достъп до документите на своя предшественик. Тайните на предходното правителство не бива да стават достояние на съперническата партия. Съществуващото в това отношение „джентълменско съглашение“ има важни последици. Чиновниците знаят повече от своите сменящи се шефове политици и това се отразява върху взаимоотношенията им.

Избирането му в Камарата на общините дава на политика не само мандат за Уестминстър, но и шанс да влезе в Уайтхол. За разлика от законодателните органи в редица други страни на Запад Британският парламент като японския има монопол над правителствените постове. Техни притежатели стават около стотина души, тоест около четвърт от депутатите на победилата партия. Останалите три четвърти остават на задните скамейки и се „подчиняват на камшика“ с надеждата да получат някога министерски портфейл.

Лидерът на управляващата партия се настанява в старинната къща на Даунинг Стрийт, 10 и на табелката на вратата е написано

„Първи лорд на финансите“. Такава е официалната титла на главата на британското правителство, срещу която получава заплатата си.

Два пъти през седмицата тук се събират членовете на кабинета. Те обсъждат дневния ред около дълга овална маса, като се обръщат по име само към министър-председателя, а помежду си се наричат по названието на длъжността: „Аз не споделям мнението на министъра на вътрешните работи“, „Какво мисли относно внесеното предложение министърът на транспорта?“ Тази безлична форма на обръщение трябва да напомни на участниците в дискусиата, че макар министър-председателят да се смята формално само за „първ сред равните“, именно той е назначил присъстващите на заеманите от тях постове и пак той има правото по всяко време да смени всекиго от тях.

Освен че раздава министерски портфейли лидерът на управляващата партия държи в ръцете си и други важни лостове на политическото влияние, наградите и почестите например. Той представя за почетни звания и титли, а също и предложенията за перове. Докато ролята на Камарата на общините в политическия живот на Великобритания през последното столетие непрестанно отслабва, то властта на министър-председателя расте и в много отношения става президентска.

До средата на XIX век назначаването на държавна служба било неотстъпно във владение на земеделската аристокрация. Подборът на чиновниците изцяло се основавал на принципа на личното покровителство. Членовете на Парламента и кабинета попълвали вакантните длъжности със свои протежета — обикновено по-малките синове на знатни лица, които трябвало да бъдат възнаградени за нещо или спечелени на своя страна.

По такъв начин Уайтхол бил в политическа зависимост от Уестминстър. Кариерата на чиновниците, шансовете им да се издигнат в службата в значителна степен били предопределени от състава на палатата на общините. Смяната на управляващата партия била свързана със смяна във върховете на държавния апарат.

В днешния си вид управляващият апарат съществува от времето на реформата от 1870 година, когато правителството на Гладстон смени практиката на личните препоръки със системата на конкурсните изпити. Едни британски историци възхваляват тази стъпка като тържество на либерализма над консерватизма. Други я разглеждат като

елемент от историческия компромис между земеделската аристокрация и промишлената буржоазия. Второто обяснение безспорно съдържа повече истина, макар и не цялата.

Главната цел на реформата на управляващия апарат е била да се направи държавният апарат независим от сменящите се в управлението политически партии, да се освободи той от влиянието на парламентарното болшинство и от формираните от него партийни правителства. Принципите на реформата били формулирани през 1853 година в „Доклада на Норткот — Тревелиан“, чийто автори по собствените им думи били потресени от гръмотевичните трясъци на революцията, достигащи до Британските острови откъм Ламанш.

Развитието на капиталистическите отношения и политическите амбиции на промишлената буржоазия, от една страна, и излизането на пролетариата на политическата сцена и растящите искания за всеобщо изборително право, от друга, ето какво е накарало висшето титулувано съсловие да стане „аристокрация с отворени врати“, да пожертвува някогашния си монопол в Уестминстър и Уайтхол. Но направила отстъпка на времето, земеделската аристокрация се погрижила кормилото на управлението да остане в ръцете на хора с удобен ней мироглед.

Препоръките на „Доклада Норткот — Тревелиан“ неслучайно съвпаднали с разпространението на публичните училища, когато тези „фабрики за джентълмени“ стават форма за приобщаване на децата на индустриалците и банкерите към традициите и начина на живот на земеделската аристокрация. Станали съюзници, доскорошните съперници се изправят пред въпроса: щом е дошъл ред да се дадат на масите изборителни права, как да се застраховаме, ако те изведнъж завладеят Парламента?

По предложение на Чарлс Тревелиан, който четиринадесет години служил в Индия, в основата на реформата на управлението бил сложен опитът на колониалната администрация. За да се изкорени вземането на подкупи и семействеността, широко разпространени по време на съществуването на Източноиндийската компания, и за да се осигурят условия за изгодно влагане на английските капитали, за колониалните чиновници била въведена система на конкурсните изпити — отделно за ръководния състав (за англичаните) и отделно за

техническите работници (индийските чиновници). От гледна точка на интересите на империята тази система напълно се оправдавала.

Реформата от 1870 година по същия начин разделила управлението на две, издигнала бариера между ръководители и изпълнители. За да влезеш в „класата на администраторите“, отваряща път към ръководните постове, станало необходимо да положиш изпити по класическите дисциплини в обема, в който се изучават в публичните училища и университетите в Оксфорд и Кеймбридж. Ясно е, че такъв образователен ценз — нещо като изпитите „единадесет плюс“ за възрастни, бил замислен като социален филтър.

„Докладът на Норткот — Тревелиан“ е интересен пример за това, как британската управляваща класа използва опита, придобит в колониите, за да засили държавния механизъм в метрополията. Тази тенденция съществува до ден-днешен. Опитът от наказателните операции в Кения, Малая, Оман и Кипър беше пренесен в Северна Ирландия, която на свой ред стана опитно поле за разработване на нова технология на репресии, предназначени за самата Британия, за което ще стане дума по-долу.

Като изведоха Уайтхол от зависимостта му от Уестминстър, британските управляващи кръгове показаха уменията си всеки път да се застраховат от последствията от онези отстъпки, които понякога са принудени да правят на народните маси, за да се задържат в креслата си. Външно властта отдавна е в ръцете на избирателите: Парламентът се съставя въз основа на всеобщо избирателно право; правителството се съставя измежду членовете на Камарата на общините от лидера на партията на парламентарното болшинство. А на практика страната се управлява не от избраници на народа, а от чиновници, които не се избират, а се подбират.

„Коридорите на властта“, на които е посветил книга със същото заглавие писателят Чарлс Пърси Сноу, представляват, разбира се, не цялата 750-хилядна армия от държавни служители, а само нейният елит, само онзи половин процент, от който се състои тъй наречената „класа на администраторите“ — тясно сплотена, затворена в себе си каста на притежателите на „старите училищни вратовръзки“. Тези повече от три хиляди чиновници имат много по-голямо влияние върху механизма на властта, отколкото петдесетината министри и шестстотинте депутати.

Депутатът от задните скамейки чувствава, че е безсилен пред мандарините на управлението, че и най-пакостните въпроси, зададени в Парламента, са нещо като убождане с игла за тази многоглава хидра. Министерският портфейл му се струва единствената предпоставка да получи реална власт. Но ония негови колеги, които са споходени от щастieto да се преместят на предната, правителствената скамейка, се убеждават колко е илюзорен митът, че „чиновниците съветват, а министрите решават“.

Постоянният секретар е не само по-добре заплатен, отколкото сменящите се негови шефове. Той повече знае и повече може. Той несравнимо превъзхожда началника си с компетентността относно проблеми и хора, грешки в миналото и възможности в бъдеще. Може ли министърът, дошъл в департамента за две-три години, да бъде в течение на нещата така дълбоко, както постоянният секретар? Той, както казват в коридорите на властта, е принуден да носи едновременно три шапки: първо, да възглави своето ведомство и да го представи пред обществеността, да отговаря на запитванията на Парламента в Камарата на общините, второ, да изпълнява депутатските си задължения, да ходи редовно в окръга си, да се среща и да води кореспонденция с избирателите си и, трето, щом вечерта чуе звънеца на Парламента, да полети към Уестминстърския дворец, за да може заедно с другите членове на своята партийна фракция да се подчинява на главния правителствен камшик.

Ако новият министър, неориентиран в нещата, реши да ознаменува идването си с някакви радикални нововъведения, постоянният секретар вежливо, но твърдо ще го уведоми, че една част от предложението вече се осъществява, другата се предвижда, а останалите са практически неосъществими.

В Уайтхол се шегуват, че работата на министъра е да държи оръжието, а накъде да се цели и кога да се натисне спусъка, е работа на постоянния секретар. Решенията се готвят именно от чиновниците, те ги претворяват в живота.

Уайтхол продължава да играе ролята, за която този лост на държавната машина е бил предназначен: ролята на спирачка на социалните промени.

Но е настъпило време, когато този лост, за беда на създателите му, е станал спирачка и в друг смисъл — той пречи на страната (и

особено на механизма на управлението) да дойде в съответствие с променената реалност.

Не е лесно да осъзнаеш, че си отива времето на полковниците, които от паметивека са олицетворявали викторианските времена, следобедния чай, играта на крикет в зелените ливади. Някога тези полковници — строители на империята през 30-те години на миналия век — излизаха в оставка и се заселваха в живописните села в Дорсет и Корнуол. Четяха неделните проповеди в църквите на енорията. Най-добре гледаните градини бяха техните, те получаваха наградите на селскостопанските изложби, като отглеждаха краставици, големи колкото тикви.

Тези полковници бяха олицетворение на Британия, която не се променяше: консервативна, уверена в себе си и саможива. Ако не сте говорили с тях за разпадането на империята, за безработицата, за Лейбъристката партия, за Бърнард Шоу, за механизмирането на армията — за всички проклети нововъведения, дошли от континента — те ще бъдат най-милите хора.

Полковниците почувстваха, че са получили смъртоносен удар дори не при разпадането на империята, а още когато армията се механизира. Когато започна реформироване на кавалерийските полкове, те поискаха офицерите, които бяха преместени на танкове, да носят поне шпорите си. Но навлязлата в армията техника нанесе удара си по най-важното — по взаимоотношенията между любители и професионалисти.

С нарастването на вълната на критиката срещу тях джентълмените и полковниците чувствуват, че отиват към отмиране. Не само дългокосите интелегенти, четящи Марсел Пруст и Зигмунд Фройд, правят унищожителни изказвания за рожбите на публичните училища; все по-високо се раздават гласове, че „тези неща се правят много по-добре зад граница“. А под „тези неща“ се има предвид тъкмо онова, което в миналото винаги са оставяли на

джентълмените: управлението на хората и търговията, проблемите на политиката и администрацията, на войната и мира.

Ан Лоранс (Франция). „Британия не е остров“, 1964 г.

Ако се вгледате по-внимателно, става ясно кой управлява страната. Върхушката на администрацията. Те си дават вид, че са само висши чиновници, администрация, която смирено и безименно изпълнява заповеди, прокарва решения, взети от други. Те наистина са безименни, защото не дават отчет пред обществото. Възможно е и наистина да са смирени. Но тъй или иначе те са нашето правителство. Защото самата система е построена така, че именно те вземат решения по дългосрочните задачи и определят бъдещата политика, дори ако под документа стои подписът на политика, а на телевизионния екран се появява неговата усмивка.

Изниква въпросът: щом държавата се управлява от чиновниците, с какво тогава се занимават политическите дейци? Тяхната дейност едва ли може да се нарече изкуство да се управлява, тя е по-скоро изкуство да се рекламира. Да, политиците се занимават именно с това. Те служат за рекламни агенти на нашето истинско скрито правителство — чиновничеството.

Дейвид Фрост и Антъни Джей (Англия). „На Англия — с любов“, 1967 г.

„ПЕЛ МЕЛ“ И „СЕЙНТ ДЖЕЙМС“

Триетажна къща на „Пел Мел“. На високия цокъл се вижда вход с цифрата 104. Напразно ще търсите някакъв друг надпис. Смята се, че комуто е нужно, знае къде се намира „Риформ Клъб“ един от най-прочутите лондонски клубове, събрани на улиците „Пел Мел“ и „Сейнт Джеймс“. Това е същият „Риформ Клъб“, откъдето е започнал и където е свършил околосветското си пътешествие за 80 дни познатият на читателите на Жюл Верн английски джентълмен по име Филиас Фог.

Натиснах бронзовата брава и придърпах към себе си резбованата дъбова врата, пристъпих прага и се озовах пред величествената фигура на портиера с поглед на държавен глава, който приема акредитивни писма.

— Сър?

Трудно е да се предаде сложната емоционална гама, която оцветяваше тази единствена дума. В нея имаше и любезност, и скрито високомерие към външния човек, и онази подчертана вежливост, която хората от висшите сфери са възприели тук в общуването с простосмъртните.

Стараяйки се да избягна объркването, което понякога те завладява, когато трябва да покажеш шофьорската си книжка на инспектора от ДАИ, извадих визитната картичка и колкото е възможно по-небрежно произнесох:

— Чака ме мистър еди-кой си.

Все така любезен и невъзмутим портиерът наклони леко глава:

— Гардеробът е наляво долу, сър. А мистър еди-кой си ви чака в салона.

Салонът на „Риформ Клъб“ прилича наистина на дворцова зала, окръжен от два реда колони и покрит със стъклен купол. Мраморен мозаечен под, коринтски колони, покрити с тъмно злато, тапицирани с коприна стени. Архитектът Чарлс Бъри, пресъздал успешно традициите на готиката в проекта си на днешния Уестминстърски

дворец, е построил домът „104“ на „Пел Мел“ в стил Паладио. „Риформ Клъб“ бил предназначен за крепост на английските либерали. Тук се обсъждали плановете за политическа борба, която някога водели помежду си виги и тори, тъкмо тук се срещали със своите съидейници лидерите на Либералната партия от Гладстон до Лойд Джордж.

В салона се чува приглушено жужене на гласове. Няколко десетки хора важно разговарят, държейки в ръце чаши с шери. Какво ги свързва със знаменитите лиги от викторианската епоха, чиито бюстове са поставени в нишите между колоните, а портретите им са окачени по стените?

И до днес всеки, който става член на „Риформ Клъб“ е длъжен тържествено да заяви, че, първо, поддържа реформите от 1832 година и че, второ, не е банкрутирал. Иначе членуването му не е свързано с партийна принадлежност (макар ревностните тори да предпочитат „Карлтън Клъб“).

Понятието „Риформ Клъб“ трябвало да изразява идеята за бунт против консерватизма. Но колко са странни тези английски бунтари реформатори! „Умоляват се членовете на клуба да спазват правилото, че дамите, които са техни гостенки, не се допускат в галерията.“ Като прояви през ХХ век нечуван за улиците „Пел Мел“ и „Сейнт Джеймс“ либерализъм, „Риформ Клъб“ реши да отвори за жените вратите на тази обител на борците за женско равноправие. Но тази отстъпка на времето била направена с известна уговорка. Жените имат право да влизат само в една от приемните и да обяждат в отдалечения край на залата зад последните колони.

През високите прозорци на столовата се вижда безупречно поддържана зелена площ. Възрастни келнери с бакенбарди на велможи от ХІХ век разнасят шишенца с кларет. А обедът се поднася от жени. Първото им появяване тук като келнерки през 1914 година било от страна на джентълмените демонстративна жертва върху олтара на патриотизма, докато траела Първата световна война. Същото се повторило и през 1939 година, но този път жените останали тук за постоянно като принудителна жертва върху олтара на икономиката.

Друга отстъпка на времето представлява електрическата кафеварка в галерията. Джентълмените сами си наливат кафе, преди да отидат да дремят в библиотеката.

„Смята се, че това е най-добрата клубна библиотека в Лондон“ — казва ми полушепнешком моят домакин, оставяйки ме насаме с книжните рафтове и старите кожени кресла.

Докато той пуши някъде наблизко следобедната си пура, аз се оглеждам с любопитство наоколо. „Тишина!“ — предупреждава надписът на стената. В библиотеката наистина цари мълчание, нарушавано само от шумоленето на страниците на вестниците, от подрънкването на чашите и чинийките и от сумтенето на дремещите джентълмени. Книгата, която най-много се чете сред книгите върху близките полици, е справочникът за титлите. В нея можеш да прочетеш кое училище и кой колеж е завършил лорд еди-кой си, в кой полк е служил, за кого са се омъжили дъщерите му.

Такава е, оказва се, другата страна на английската коректност — като не се решават да задават на събеседника си въпроси от лично естество, членовете на клуба са принудени да черпят сведения един за друг от такива официални справочници. Портретите по степените, бюстовете в нишите, дремещите хора в дълбоките кресла — цялото това неподвижно безмълвие ме кара да си спомня чутия на масата каламбур от моя домакин:

„Клубът е място, където можеш да мълчиш или дремеш в компанията на най-интересни хора, като плащаш за тази привилегия 100 лири стерлинги годишно.“

Може ли да се приеме сериозно тази шега? Защо са толкова жизнени лондонските клубове? На какви цели служат? В последно време много се пише за залеза на тези джентълменски светилища, че за тях са настъпили трудни времена. Наистина от сто и двадесет клуба, процъфтяващи в британската столица до навечерието на Втората световна война, в наши дни са останали само около четиридесет. Останалите или са престанали да съществуват, или са се слели с другите.

Все по-трудно става да се поддържа сграда и наема работна ръка. Ако пък се повиши членският внос, ще се загуби клиентелата, което на свой ред ще доведе до ново увеличение на членския внос и до нови загуби. Както се изрази един от управителите на „Пел Мел“, „в наши

дни клубовете са принудени да изразходват повече, а джентълмените се стремят към по-малко разходи“.

Работата не е само в това, че през XIX век джентълменът е разполагал с повече средства. Денят му бил подреден иначе — и във времето, и в пространството. Обикновено той живеел близо до „Пел Мел“ и „Сейнт Джеймс“ и клубът бил за него втори дом. А днес, когато заможните хора са се преместили да живеят в околностите на града, далеч от теснотията, шума и саждите на големия град, малцина са желаещите да останат в центъра след работния ден. Потомците на някогашните постоянни посетители на клубните приемни, на бiliarдните зали и пушалните се разотиват по домовете си, при семействата си, градинките и телевизорите си. Тъй че днес може би само провинциалистите, дошли на работа в Лондон, поддържат обичая да се прекарват вечерите на „Пел Мел“ или „Сейнт Джеймс“ (клубовете предлагат на членовете си стаи за нощуване на много по-умерени цени, отколкото в хотелите) и мъжете, които чакат развод.

Обаче дори ако приказките за залеза на лондонските клубове не са лишени от основание, едва ли може да се твърди, че дните им са преброени. Защото всяка къща на „Пел Мел“ и „Сейнт Джеймс“ не е само „място, където можеш да помълчиш в компания на хора, с които те свързват общи интереси“. При всички промени в следвоенните години клубовете са запазили главната си функция — да бъдат място, където се срещат, нещо повече, постепенно се подвеждат под общ знаменател интересите на различните кръгове, съставлящи върхушката на британското общество.

Британия, казва английският публицист Клайв Ървинг, се управлява от разклонена мрежа от лични контакти и връзки — най-скритата система на управление в западния свят. Британците са измислили клуба на джентълмените и разните варианти клубни принципи са неотделими от тайния механизъм на властта. Докато по-очевидните атрибути на класовата система са изчезнали, клубовете просто са ги пренесли в нелегалност.

Едва ли може да се измисли по-благовидно прикритие за дискриминация, по-удобна форма за пресяване елита на обществото от лондонските клубове. Всеки от тях има право сам да определя условията за членуване. Между домовете на улиците „Пел Мел“ и „Сейнт Джеймс“ съществува негласна, но строга градация. Всяко

стъпало от тази стълба като че ли има свое решето, което пресява все по-тесен кръг от избрани. Онзи, който е удостоен за член на най-старите и почитани клубове — „Уайтс“ (1693), „Будлс“ (1762), или „Брукс“ (1764), с готовност ще го приемат в „Атенеум“ (1829), „Карлтън“ (1832), „Риформ“ (1836) — с една дума, в който и да е от трийсетината други клубове. Но преместването отдолу нагоре е къде по-трудно. Мени се решето, мени се и калибърът на личностите, които общуват под един покрив, а следователно и кръгзорът на интересите им, мащабността на проблемите, които те обсъждат.

Понятието естаблишмънт, което днес се тълкува като устои на властта, като сбор от видимите лостове и скритите пружини на механизма на управлението, е влязло в политическия речник на Лондон сравнително неотдавна. В миналото, четири века след като Хенрих VIII в 1534 година скъсал отношенията си с римския папа, под естаблишмънт разбирали англиканската държавна църква, а онези, които не искали да се присъединят към нея, наричали дисиденти. Думата естаблишмънт има в Англия онзи смисъл, който има във Франция изразът „четиристотинте семейства“.

Управляващи кръгове на Великобритания е понятие съвсем нееднозначно. То включва родовете кланове на старата земеделска аристокрация и тясно свързания с нея чиновнически елит, финансовата олигархия и големия бизнес, професионалните политици и вестникарските магнати.

Всички тях, разбира се, ги сближава общия класов интерес. Но всяка от тези групи може да има и свои, частни интереси, свои съвсем не във всичко съвпадащи възгледи по въпросите на деня, свой подход към тях. Британският естаблишмънт е създаден на принципа на разделението на труда. При сложното преплитане на трансмисиите на властта те са освободени от твърдо взаимоподчинение и всеки е в значителна степен автономен в своята сфера.

Общата политическа линия на управляващите кръгове е нещо като равнодействаща, която се образува от несъвпадащите понякога интереси на различните полюси на властта на основата на взаимни компромиси. Този процес на „осъществяване на политиката“ се гради в основата си от частни препоръки, които съвсем нямат задължителна сила, но в крайна сметка дават добри резултати.

Докато обядва в клуба с редакторите на два неделни вестника и с директора на телевизионната компания, управителят на Английската банка може да сподели, че лекомислената сензационност, с която пресата рисува поредния пристъп на валутната треска, нанася големи вреди на финансовите интереси на Британия. Това, разбира се, не е директива, а само частно мнение. То едва ли веднага ще промени тона на коментарите, но по всяка вероятност ще доведе до постепенно преместване на акцентите.

Хората често забравят — казва лорд Чандос — че зад думата естаблишмънт се крие огромна размяна на информация. Например някой се приближава към мен в клуба и ми казва: „Какво става с назначаването на еди-кой си за председател на еди-какво си?“ А аз отговарям: „М-м, вероятно...“ „Благодаря, приятелю — ще ми кимне той. — Само това исках да знам.“

Макар че на „Пел Мел“ и „Сейнт Джеймс“ като че ли не е прието да се говори по делови въпроси, именно в такива набързо подхвърлени фрази се решават понякога много политически и делови въпроси, уговарят се важни назначения и премествания.

„Няма нищо, което да не може да се реши в продължение на час пред чаша шери в клуба «Уайтс» — се казва в британските коридори на властта“.

Като удобен и изпитан канал за събиране сведения за различни мнения, от които се очертава една равнодействаща, клубовете играят много съществена, макар неподдаваща се на точно отчитане роля в политическата система на Великобритания. Именно в неофициалната, но добре защитена от външни хора атмосфера на клубните приемни, между протърканите кожени кресла и старинните портрети влизат в съприкосновение помежду си разнородни сили, които образуват сложната молекула на естаблишмънта. Именно в клубовете, включително главния от тях — Камарата на лордовете — аристократи се срещат с банкери, индустриалци с министри, собственици на вестници с парламентаристи. Разбира се, подобни контакти стават и на други места, но именно клубовете са най-удобният за тази цел, проверен традиционен канал. Където и да се вземат окончателните решения, те най-често предварително се обсъждат, съгласуват и шлифоват именно тук. Ето защо „Пел Мел“ и „Сейнт Джеймс“ са

станали в британската политическа система нарицателни понятия, както Уестминстър и Уайтхол, както Сити и Флийт Стрийт.

В страната, която се смята за образец на демокрацията, кормилото на управлението съвсем не се намира в ръцете на хората, които са избрани за това. Властта на Парламента непрестанно се подкошава — истинската власт се намира вън от него, в ръцете на други сили, които пронизват с влиянието си цялата страна, но като че ли нямат определена форма. Взаимодействието им е загадка: те се сливат, разделят се и отново се сливат. Единственото осезаемо звено на тези контакти са аристократичните клубове „Атенеум“, „Карлтън“, „Брукс“ и „Уайтс“ на улиците „Пел Мел“ и „Сейнт Джеймс“. Точно там се намира пултът за управление, от който идват сигналите.

Клайв Ървинг (Англия). „Истинският британец“, 1974 г.

В клубовете, на обеди при светлината на свещи завършва пълното въртене на спиралата на „разделението на труда“ в управлението на Британия, тук се синтезира онова, което е тръгнало по отделните канали на властта: решеното в „Уайтс“ потвърдено в залата за заседания на кабинета в къщата на Даунинг Стрийт, одобрено от Уестминстър и изпълнено от Уайтхол, отново се връща в ръководните среди на Сити и в клубовете като нов проблем, отново се обсъжда и приема формата на политически курс.

Разбира се, всичко това става съвсем не така примитивно и гладко, както изглежда на схемата (схемите на обществените отношения изобщо са много примитивни и приблизителни). Властниците излизат като единна и монолитна класа само в борбата си с другата класа — класата на работниците. А вътре интересите на

групировките са различни и често противоречиви, процесът на съгласуването им е процес на намиране на някакви общоприемливи за тези групировки компромиси, а той е криволичещ, сложен и капризен, като руслото на река в почти гладка равнина, която изведнъж остро завива и се връща назад, като през годините оставя по пътя си плитчини, обрастващи с острица, но понякога изведнъж за известно време отново става русло и отново набира сила.

В. Осипов (СССР). „Британия — 60-те години“, 1967

г.

ФЛИЙТ СТРИЙТ И СКОТЛАНД ЯРД

Флийт Стрийт не е просто названието на лондонска улица, която започва от цитаделата на британския капитал — Сити, в западната част на столицата, където се намират централните политическата власт Уестминстър и Уайтхол. Когато казват Флийт Стрийт, имат предвид представителната преса на Британия, макар че много водещи вестници отдавна вече са се преместили оттук — едни на улица „Грейз Ин“, други на южния бряг на Темза.

Англичаните са страстни читатели на вестници. Те не могат да живеят и ден без тях, а още по-малко в неделя. По тиражи на глава от населението (14 милиона броя всекидневници, 21 милиона неделни централни вестници, без да се смятат местните) Британия заема едно от първите места в света заедно със СССР и Япония. Флийт Стрийт следователно представлява важна страна от британската действителност.

Нека разтворим официалния справочник. „Британският печат, казва се в него, апелира за разнообразие в политическите възгледи, за различни равнища на образованието, за разширяване кръга на интересите. В страната излизат повече от 130 всекидневници и неделни вестници, собствеността върху тях е съсредоточена в ръцете на сравнително неголям брой едри издателски групи.“

При всичката мъглявост на тези думи през тях прозира една очевидна и безспорна истина: извършва се неумолим процес на монополизация на британската преса. Докъде е стигнал този процес, може да се съди по факта, че пет водещи концерна издават 85 процента от общия тираж.

По традиция издаването на вестници било дело на цели семейства. Томсън например издавали „Таймс“, Бевербрук — „Дейли Експрес“, Ротърмир — „Дейли Мейл“, Астор — „Обзървър“. През последните десетилетия са се сменили не само собствениците на много вестници. Днешните господари на Флийт Стрийт вече не са само и дори не предимно вестникарски магнати. Днес всеки от тях е

много често крупен монополист, който контролира обширна империя, обхващаща не само издателското дело, но и хартиената промишленост, телевизията, радиото, електрониката, а също и области, които изобщо не са свързани със средствата за масова информация.

Групата „Асошиейтед Нюзпейпърс“ (която се контролира от лорд Ротърмир и семейство Хармсуърт) издава не само „Дейли Мейл“ и „Лондон Ивнинг Нюз“, но участва и в добиването на нефт в Северно море, търгува със земни участъци и строителни материали, собственик е на два столични театъра. Семейство Рупърт Мърдок, групата „Нюз Интърнешънъл“, която издава „Сън“ и „Нюз ъв Уърлд“ има търговски интереси в рудодобивната промишленост, в транспорта, телевизията, радиото и издаването на грамофонни плочи. Групата „Рийд Интърнешънъл“ — собственица на „Дейли Мирър“, има значителни капиталовложения в хартиената промишленост. Концернът „Графалгар Хауз“ (който откупил от наследниците на лорд Бевербрук вестниците „Дейли Експрес“ и „Сънди Експрес“) се занимава с корабоплаване, строителство и търговия с недвижими имоти. А най-старият английски неделен вестник „Обзървър“ неотдавна стана собственост на американската нефтена компания „Атлантик Ричфийлд“.

Някои собственици твърдят, че те не се месят в редактирането на вестниците. Но щом като именно те назначават и уволняват редакторите, подбиратки, разбира се, такива хора, които споделят техните политически възгледи, това означава, че решаващата дума за посоката на вестника в крайна сметка е тяхна. Новият собственик на „Дейли Експрес“ и „Сънди Експрес“ Виктор Матюс се изказа по този въпрос съвсем недвусмислено:

„Редакторите — каза той — имат пълна свобода, докато са съгласни с набеязания от мен политически курс.“

Предшественикът на Матюс, лорд Бевербрук, казваше някога:

„Аз издавам вестник изключително за пропаганда и за нищо друго.“

Неговият конкурент лорд Томсън предпочете да наблегне на друго:

„Парите са ми нужни, за да купувам още повече вестници, а новите вестници са ми нужни, за да правя още повече пари.“

В откровенията на господарите на Флийт Стрийт едва ли има противоречие. Те по-скоро се допълват едно друго. Вестникарските

магнати са заинтересовани както от печеленето на пари, така и от пропагандирането на социалния строй, който им открива възможности за това.

Печатът стана голям бизнес. Жизнеспособността на този или онзи вестник се определя не от заслугите му пред обществото, не от популярността му сред читателите, а от материалните интереси, от баланса на загубата и печалбата на частната компания, която не се отчита никому, освен пред себе си.

На Флийт Стрийт съзнателно са създадени такива условия, та всеки печатен орган да може да съществува единствено с финансовата поддръжка на монополите. Тъй като продажната цена на британските вестници не покрива разходите по издаването им, те фактически се издържат от парите на доставчиците на реклами. По този начин към първата зависимост от собственика се прибавя и втората зависимост от онзи, който дава рекламите.

Теоретически никому не е забранено да започне издаването на вестник. Но плачевната съдба на вестник „Скотиш Дейли Нюз“ може да бъде нагледен пример, как това изглежда на практика. Той бе основан, след като колективът на един издаван в Глазгоу вестник отказа да се подчини на решението на собственика да го закрие. Журналистите и печатарите решили да образуват работнически кооператив, за да започнат издаването на нов вестник, който да се посвети преди всичко на проблемите на Шотландия.

Тружениците от Глазгоу посрещнаха първите стъпки на „Скотиш Дейли Нюз“ с ликуване. Но тъй необикновено родилия се вестник скоро попадна в менгемето на финансовите трудности — крупните фирми не искали да поместват в него реклами. И така, след като съществува само половин година, вестникът спря да излиза. Неговата съдба отново показва, какво струват приказките за „независимост на печата“ в условията на пълната власт на монополите.

На този фон издаването на вестник „Морнинг Стар“ представлява наистина героичен подвиг. Той с пълно право нарича себе си „единственият британски вестник, който принадлежи на читателите си“. Освен това бойната трибуна на британските комунисти „Морнинг Стар“ остава за цялото работническо и демократично движение в страната единственият всекидневник, който оперативно откликва на текущите политически, икономически и социални въпроси

от позицията на интересите на трудещите се. Но какви усилия струва това! Ако не беше самоотвержеността на ония, които почти безвъзмездно работят над всеки негов брой, ако не бяха пожертвованията, които вестникът е принуден постоянно да организира, за да върже двата края, гласът на „Морнинг Стар“ не би могъл да звучи при всички тия трудности.

„Онзи, който контролира главните позиции в икономиката и финансите на Британия, държи в ръцете си и контрола над средствата за масова информация: печат, телевизия, радио, книгоиздателства, кинематография. Трудещите се, членове на профсъюзите, не могат да очакват, че такова положение на нещата ще служи на техните интереси, още по-малко да съдействува за идването на власт на истински широкото демократично движение на народните маси. Ето защо средствата за масова информация в Британия са сто процента антисоциалистически и прокапиталистически“ — пише лорд Бригъншоу, в миналото печатар, който станал виден профсъюзен деец и дори бил удостоен с титлата пер.

Правото на собственост върху вестниците, телевизионните компании и радиостанциите, разбира се, е само видимият връх на айсберга, само част от скритите струни, с които клавиатурата на Флийт Стрийт е съединена с британския естаблишмънт. Но макар много други тайни пружини да са скрити за външния поглед, крайният резултат е на лице. Въпреки привидната дисхармония Флийт Стрийт представлява дружен оркестър, в който всеки изпълнява партията си и само понякога интерпретира по свой начин някой общ лайтмотив.

Когато живееш в Лондон и всеки ден четеш местните вестници, и гледаш телевизионните предавания, първо, те поразява колко е наситен с антисъветизъм потокът, изсипващ се върху обикновения англичанин по каналите на масовата информация, и, второ, как грижливо се координира тази непрестанна канонада от антисъветска кампания и как всяка е точно нагласена за определен момент.

А кой дирижира този оркестър? Кой и как привежда в движение механизма, предназначен да манипулира общественото мнение? Напразно ще търсите отговор в разговорите с ония, които управляват в Лондон печата и ефира. С вид на оскърбена невинност те ще се покажат учудени от самата постановка на въпроса и със снизходителен, назидателен тон ще се заемат да ви обясняват, че

британската преса затова се нарича свободна, защото всеки журналист е свободен да пише каквото му хрумне и че вестниците не искат и да знаят за някакви препоръки отвън.

Легендата за оркестър без диригент така умело се насажда в съзнанието на масите, че обикновеният британец често и вярва. Много рядко надпреварата за сензации хвърля светлина върху върха на айсберга, а по-голямата му част продължава да си остава невидима. Така стана например, когато вестниците „Гардиан“ и „Обзървър“ приповдигнаха завесата на тайната, която ограждаше дванадесететажната сграда на брега на Темза с невинния надпис на входа: „Информационно изследователски департамент“.

Оказа се, че в продължение на три десетилетия след войната антисъветската и антикомунистическата пропаганда на Британските острови не само е била планирана и координирана от един център, но и в значителната си част е била субсидирана от държавната хазна.

От тези публикации се вижда, че скоро след победата над хитлеровия фашизъм лейбъристкото правителство на Атли решило да разгърне пропагандно настъпление срещу СССР, за да „разсее илюзиите“ за съветския строй сред британската общественост и за да дискредитира социализма в развиващите се страни.

По предложение на тогавашния заместник-министър на външните работи Мехю през януари 1948 година за ръководене на антисъветска пропаганда бил създаден секретен отдел при Министерството на външните работи, на който дали названието „Информационно изследователски департамент“ (ИИД). Този щаб за идеологическа диверсия криел истинската си роля дори от собствените си клиенти. Цялата му дейност през тези тридесет години се заплащала от тайни фондове и Парламентът не знаел за нея.

Освен издаването на антисъветска и антикомунистическа литература департаментът снабдявал с пропагандни материали с определена насоченост тъй наречените съветолози. Тези разработки се разпращали на избран кръг лондонски журналисти (не до служебните им места, а на домашните адреси) уж за лична информация без право да се позовават на източника.

По своята насоченост, пише „Обзървър“, материалите на ИИД представляваха не черна, а сива пропаганда, тоест вместо на явна

клевета те са разчитали на подбора и съгъстяването на отделни неща, които да дадат изопачена представа за цялата картина.

Британската общественост узна за дейността на ИИД едва една година, след като тайното дете на „студената война“ престана да съществува в началния си вид. Би било наивно да се смята, че Информационно изследователският департамент, подложен на реорганизация в края на тридесетгодишното си съществуване, е бил единственият лост в този механизъм за въздействие върху умовете, каквито са в Британия средствата за масова информация. Сензационните факти за щаба за „пропагандно настъпление против СССР“, на които лондонският печат със задна дата даде гласност под формата на панихида за ИИД, са показателни сами по себе си. Те бяха косвено признаване на неоспоримата истина, че оркестровката на антисъветската кампания — изобщо манипулирането на общественото мнение — е органически присъща на тъй наречения свободен печат.

Ролята на средствата за масова информация в идеологическата обработка на обикновения гражданин грижливо се маскира. На Флийт Стрийт и изобщо във висшите лондонски кръгове избягват да говорят за идеология. Те се стремят да я представят като чуждоземно понятие, несвойствено на английската натура, идеологията поощрявала предвзетостта и пречела на обективността.

„В Англия не обичат идеологията — пише американският социолог Дейвид Колио в книгата «Бъдещето на Британия». — Поколения наред на англичаните са им внушавали, че политическият строй в тяхната страна се основава на здравия английски прагматизъм, превъзхождащ всичко, което имат нещастните обитатели на континента, затънали в търсене на рационална система и в опасните заблуди на философския идеализъм.“

Неправилно би било да отричаме склонността на англичаните да поставят практиката по-високо от теорията (за което става дума в предходните глави). Но може ли да се говори за отричане на идеологията, когато в страната активно и настойчиво се насажда определена система от възгледи?

Господстващите класи не искат открито да признаят, че тъкмо техните идеи денем и нощем се проповядват от печата и телевизията, църквата и училището; че толкова употребяваните на Флийт Стрийт понятия като британско съзнание, политическа култура, духовни

ценности, съвсем не са безкласови категории, а изразяват възгледите на управляващата върхушка. На бреговете на Темза признават, че идеологията е остро оръжие, но искат това оръжие да остане тайно, незабелязано от народа.

Британските вестници, като държавата, се придържат към класовите различия. Вие сте онова, което четете. По върховете четат „Таймс“ или — когато се склонни да мислят в социални категории — „Гардиан“. Буржоазията чете „Дейли Телеграф“, който като абонатите си, се занимава с наивно лицемерие, скривайки под сдържаната си външност интерес към пикантните дворцови подробности. Престолюдието купува или „Дейли Мирър“, или „Сън“ — нескопосано творение на австралиеца Рупърт Мърдок. Някъде по средата, покрай неясно очертаните брегове на дребната буржоазия дрейфуват „Дейли Мейл“ и „Дейли Експрес“ (най-наглият расистки вестник в Британия). Истински сериозната журналистка се появява само в неделя в „Обзървър“, „Сънди Таймс“ и понякога в „Сънди Телеграф“.

Разнокалибрената артилерия на Флийт Стрийт издава не толкова изстрели, колкото хленч. Тя не може да мери сили със засекретеното правителство. Там, където най-много е необходима проницателност, британските редактори са слепи. Те продължават да държат репортерите си там, където би трябвало да се намира властта — в Уестминстър, а не където тя действително се намира — в Уайтхол. Само няколко квартала по-далеч, но понякога равняващи се на хиляди мили.

Клайв Ървинг (Англия). „Истинският британец“,
1974 г.

Средствата за масова информация са съсредоточени в ръцете на хора, които споделят възгледите на управляващата класа. Поради това възможността на

британския печат да поставя под въпрос, да разобличава думите и делата на ония, които заемат ръководни постове, е по-ограничена, отколкото в Америка, и то не толкова от политическата и юридическата цензура, колкото от личната цензура, произтичаща от общността на възгледите и представите. Затова британският управляващ елит може да действа в условия на секретност, без да се страхува от неочаквана намеса, и като разменя информация само с другите избрани членове на тесен и доверен кръг.

Даниъл Сноумен (Англия). „Целуващите се братовчедки“ — Сравнително тълкуване на британската и американската култура, 1977 г.

Британският печат съдържа нещо от най-доброто и много от лошото, което се крие в журналистиката. Присъщата ѝ тенденция по-скоро да развлича, отколкото да просвещава, ще разочарова всекиго, който смята, че демокрацията може да функционира успешно само на основата на добре информирано обществено мнение.

Дру Мидълтън (САЩ). „Британците“, 1957 г.

Средният англичанин е така обработен идеологически, както никой друг на Запад. Но той се смята за най-свободният и независим човек на света. В това е неговата утеха и дълбокото му заблуждение.

Виктор Маевски (СССР). „Сражения на мирните дни“, 1972 г.

По пътя от Уиндзорския замък за двореца Хамптън Корт автобусите с екскурзианти обикновено се отбиват към Темза, за да могат чуждестранните туристи да видят поляната, където през 1215 година осемнадесетте барони са накарали крал Йоан да сложи печата си върху Великата харта на свободите — тази същата Магна карта, от която, както се казва в тукашния пътеводител, води началото си

британската демокрация. Екскурзководите няма да пропуснат да подчертаят, че именно от Магна карта, както дъбът от желяда, са израснали свободата на личността, неприкосновеността на частния живот, търпимостта към иначе мислещите.

Пред статуята на Карл I на Трафалгарския площад ще ви напомнят за поучителната съдба на този крал, който бил обезглавен задето въпреки Великата харта на свободите си позволявал своеволия с Парламента. На чужденците ще бъде разказано, че и самият Трафалгарски площад е олицетворение на британската демокрация, защото тук имат право да провеждат митингите си (след като са получили разрешение от полицията) представителите на всички политически течения.

Тук му е мястото да се запита екскурзвода с каква цел върху покривите на зданията, заобикалящи този „оазис на свободомислието“, полицията е монтирала телевизионни камери? И как да се съчетаят свободата на личността, неприкосновеността на частния живот и политическата търпимост с тайното следене, подслушването на телефонните разговори и съставянето на черни списъци на „неблагонадеждни елементи“, въз основа на които хората се подлагат на репресии не само в обществената, но и в трудовата им дейност?

Средният англичанин знае много повече за Магна карта, отколкото за мултикартотеката, в която за него е заведено досие, където неизвестни биографи тайно внасят факти за възгледите и поведението му. Наивната увереност на обикновения човек, че родината на парламентаризма не може да има нищо общо с полицейската държава, е сериозно завоевание на британските управляващи кръгове.

Разклоненият апарат за следене и потискане е грижливо скрит от странични погледи. Само понякога на повърхността му случайно ще изплуват отделни факти за дейността му. Ето няколко примера:

Между предприятията, влизащи в държавния металургичен концерн „Бритиш Стил“, има фирма, произвеждаща арматури, която е разположена в югоизточното предградие на Лондон, близо до Гринуич. Администрацията на фабриката уволнила шестима профсъюзни активисти. А когато колективът обявил протестна стачка, тя се опитала да закрие предприятието. За да не допуснат това, стачкуващите

окупирали фабриката. И тогава в ръцете на работниците попаднала секретната преписка, която собствениците не успели добре да скрият.

Тези документи свидетелствуват, че много работници са тайно следени, че частната служба за контраразузнаване, създадена от големия бизнес под етикета „Икономическа лига“, снабдява администрацията с данни за „неблагонадеждните лица“ и че уволнените активисти на местния трейдюнион са попаднали в тези черни списъци за участие в политически демонстрации и разпространение на агитационна литература.

Стачници от друг лондонски профсъюз открили секретно циркулярно писмо, адресирано до местните отделения на тяхната фирма. В него черно на бяло се казвало: „Преди да вземете на работа нов сътрудник, обадете се на телефон 681-73-46, поискайте код 555. След това съобщете пълното име на този, когото проверявате, адрес, дата на раждане и номер на удостоверението за държавна застраховка. Названието на нашата фирма не бива да се споменава. Настоящата инструкция е поверителна, молим да се пази на безопасно място.“

Вестник „Гардиан“ прибягнал до този номер, след като получил съгласието на осемте профсъюзни дейци — двама комунисти и шест лейбъристи. Петима души от осемте, в това число двамата членове на комунистическата партия, били в черните списъци.

А какво представлява „Икономическата лига“, представяща се за „организация за разпространяване на икономически знания с цел защита на частните предприятия“?

„Кръстоносен поход за капитализъм“ — тъй нарекли учредителите на „Икономическата лига“ своята рожба, която се появила на бял свят скоро след Октомврийската революция в Русия. В 1919 година адмирал Реджиналд Хол, бивш шеф на военноморското разузнаване (по онова време най-компетентният и влиятелен орган на британските специални служби), събрал в Лондон собствениците на най-големите предприятия. Притежателите на шахти, на металургични и машиностроителни заводи, на железници и корабостроителници с благословията на финансовите асове на Сити решили да създадат акционерно дружество с предназначението да „пресича намесата на политиката в промишлеността“.

Така се родило политическото контраразузнаване на големия бизнес, което съществува и до днес под фирмата „Икономическа лига“.

Хората, които я ръководят, съвсем не са второстепенни лица в британския делови свят. Достатъчно е да споменем, че съветът на лигата се състои от повече от четиридесет души, които заемат директорски постове в управлението на около 250 крупни фирми. Щатът, който се състои от повече от 150 постоянни сътрудници, се издържа от вноса на 4500 частни корпорации, които участвуват с дялов капитал в „Икономическата лига“. Като изучава печатните издания на трейдюнионите и демократическите организации, като изпраща агенти на събранията им и обобщава информацията, идваща от едрите собственици и десните профсъюзни босове, „Икономическата лига“ натрупва материали за „политически неблагонадеждните елементи“.

Както и други такива организации на големия бизнес, „Икономическата лига“ работи в тясно взаимодействие с органите на полицията. Английският гражданин, хипнотизиран от шумоленето на Магна карта, понякога трудно може да свърже в едно отделните разпокъсани доказателства за това, промъкващи се в печата.

Веднъж във вестниците се мярна едно съобщение, че службата на контраразузнаването „МИ-5“ със съдействието на специалния отдел при Скотланд Ярд редовно представя на правителството доклади за дейността на ръководителите на Британския конгрес на трейдюнионите.

По думите на депутата от Парламента Робин Кук в специалния отдел на Скотланд Ярд са направени досиета на повече от три милиона „политически неблагонадеждни лица“.

Подобни факти обясняват интереса на читателите към книгата на прогресивния журналист Тони Бъниан „Политическата полиция в Британия“. Вече самото ѝ заглавие развенчава идеала, по който векове наред замечтано са въздишали либералните интелегенти в Европа — образа на „люлката на демокрацията“, където на отвъдморските туристи показват кътчето на ораторите в Хайд Парк като поучителен пример за търпимост към свободомислието.

В книгата се привежда обширен фактически материал за ролята на полицията в политическия живот на Британия, за разширеното и сътрудничество с армията и разузнавателните служби. Авторът подчертава, че макар дейността на тези органи да се разглежда обикновено изолирано, те са взаимно свързани помежду си части на единен механизъм. Един от лостовете на този механизъм е

използуването на наказателното законодателство против политическата опозиция, различните методи на следене, включително и подслушването на телефонни разговори, отварянето на писма, използването на доносчици и провокатори.

Авторът подробно показва ролята на специалния отдел на Скотланд Ярд като политически орган на полицията, който осъществява постоянно наблюдение за състава и дейността на обществените организации и профсъюзите. Този отдел отбелязва имената на всички ония, които са подписали каквито и да било петиции до Парламента, които сътрудничат на левия печат и особено във вестник „Морнинг Стар“. Към средата на осемдесетте години, когато ще заработи с пълен капацитет полицейският компютърен център в Хендън (на север от Лондон), Скотланд Ярд ще може да води досиета за 36 милиона имена, тоест практически за цялото възрастно население на страната.

Британската държава, напомня Бъниан, отдавна прилага наказателното законодателство против политическата опозиция. Иначе мислещите може да бъдат обвинени в „подстрекателство към бунт“, в опит да се предизвика недоволство, да се внуши неприязън или неуважение към правителството или конституцията, в опит да се посее раздор и вражда между различните групи от поданиците на нейно величество или в „престъпно съглашение“ по закона от 1875 година (както бе постъпено със строителя Денис Уорън, който прекарал три години в затвора, заедно организирайки „летящи отреди“).

При случай на безредици, казва се в книгата, правителството може да въведе в действие закона от 1920 година „за извънредните пълномощия“. Той предвижда разделянето на страната на окръзи, цялата власт, на които ще бъде съсредоточена в една тройка, състояща се от граждански комисар, началник на полицията и командувачия войските. Създаденият в средата на седемдесетте години Комитет за национална безопасност (в който влизат представители на въоръжените сили, на разузнавателните служби, на полицията, на водещи държавни ведомства) се занимава с подготовката на автономни системи за енергоснабдяване, с планове за използване на войската за съдействие на полицията, а също и за предотвратяване парализирането на най-важните звена в промишлеността и транспорта в случай на обща стачка.

Тук е мястото да напомня за друга книга, много близка по тема на изследването на Тони Бъниан, макар и написана от диаметрално противоположна позиция — книгата на генерал Франк Китсън „Юмрук от петте пръста“. Участникът в наказателните операции в колониите разказва за опита си в Кения, Малая, Оман и Кипър, а в петия раздел на книгата, както палецът стяга в юмрук останалите четири пръста, обобщава възгледите си относно борбата „против подривната и въстаническата дейност“.

В тази борба според Китсън е по-добре да знаеш малко за мнозина, отколкото много за малцина. Благодарение на съвременната компютърна техника натрупването на най-обикновени факти позволява да се съди за поведението на стотици хиляди хора.

„За да проведе успешно дадена кампания против въстаниците правителството трябва преди всичко да създаде здрава основа за нея — заключава генералът. Под това трябва да се разбира механизъм за ръководене на такава кампания на всички равнища: средства, които да не дават възможност на въстаниците да спечелят борбата за съзнанието на хората, ефективен разузнавателен апарат и накрая — съдебна система отговаряща на нуждите на момента.“

Колкото да е парадоксално, същата оценка може изцяло да се отнесе и към книгата на генерал Китсън. И двете (в единия случай по волята, а в другия против волята на автора) нанасят удар на покритата с позлатата на традицията и с праха на вековете либерална фасада на Великобритания. Те доказват, че в родината на Магна карта се създават мултикартотеки и че целият полицейски арсенал, който довчера се е използвал само на „изток от Суец“, утре, ако стане нужда, може да се приложи на бреговете на Темза.

И тъй, всеки лост в британската система за управление има определена роля. За въздействие върху убежденията, за да не позволи на иначе мислещите да „спечелят играта за съзнанието на хората“, съществува Флийт Стрийт. А за ония, на които не им действа умело оркестрираната хипноза на средствата за масова информация, са приготвени средствата на принудата в лицето на Скотланд Ярд, с неговите разузнавателни и наказателни служби.

ИЗКЛЮЧЕНИЕ ОТ ПРАВИЛАТА

Мирис на сено и на водорасли. Мучене на крави я крясъци на чайки. Тесни, криволичещи, необичайно пусти пътища. Вместо замърсяващите въздуха камиони — само талиги с бидони за мляко и стада добитък. И всеки срещнат приветливо ти маха с каскета си. Чувствуващ, че в тези места е радостно събитие да се срещне човек.

Западният край на Европа се среща тук с Атлантика. Това е Ирландия. След Англия тук се чувствуващ в съвсем друг свят, тук дори и времето тече иначе. За разлика от умереността и подредеността на английската природа, тук всичко наоколо е извън мярката и в същото време е запазило в себе си някаква предисторическа първичност.

Ако не се смятат морето и небето, в портрета на Ирландия преобладават два цвята: свежата трева и голия камък. Дори оградите от сив камък, разделящи пасбищата по склоновете изглеждат така неподправено древни, като развалини на средновековни крепости и стражеви кули.

Ирландската природа удивлява с това, че и до днес изглежда така недокосната и необитаема, както в онези далечни времена, когато последователите на свети Патрик строили манастири и издигали по хълмовете каменни келтски кръстове.

В тази обезлюденост, както и в това, че само в отделни селища по Атлантическото крайбрежие е запазил корените си местният език, се отразява трагичната съдба на ирландския народ.

Ирландия била не само близък съсед на Англия, но и сериозен съперник. В навечерието на промишлената революция, когато населението на Великобритания било 13 милиона, в Ирландия то приближавало 10 милиона.

На човек просто не му се побира в главата, как само за два века това съотношение е могло така поразително да се промени — 56 милиона в Съединеното кралство и само 3 милиона в Ирландската република. Дори ако прибавим към него 1,5 милиона жители на Северна Ирландия, ще се получи, че ако населението на

Великобритания се е увеличило четири пъти, на Зеления остров за същото време то е намаляло повече от два пъти. Може би само населението на Конго е понесло толкова тежки щети от колониалното робство, отбелязва прогресивната публицистка Бетя Синклер. Ако не е била драконовската политика на заробване, населението на Ирландия по нейните думи би било днес 34 милиона души, а може би и повече, като се има предвид високата раждаемост в тази страна.

За пътуването си из Зеления остров избрах същия маршрут, за който разказва Енгелс в писмото си до Маркс от 1856 година:

„Нашето пътешествие из Ирландия започна от Дъблин, откъдето тръгнахме за Холуей, намиращ се на западното крайбрежие, след това отидохме двайсет мили на север във вътрешността на страната, после в Лимерик, после надолу по Шанон в Тарберт, Трейли, Киларни и обратно в Дъблин. Общо в цялата страна пропътувахме около 450–500 английски мили и по този начин видяхме около две трети от цялата страна... Ирландия може да се смята за първата английска колония, и то колония, която поради близостта си до метрополията още се управлява по съвсем стария метод, и още тук се вижда, че тъй наречената свобода на английските граждани се гради върху потискането на колониите.“

Цялата история на англо-ирландските отношения потвърждава тези думи на Енгелс. За отбелязване е, че началото на отвъдморските завоевания на бъдещата Британска империя било поставено точно по времето, когато ватиканският престол се заемал от първия и единствен през цялата история папа англичанин Адриан IV. Именно с негова благословия Хенрих II Плантагенет въоръжил в 1171 година 400 кораба и нахлул на Зеления остров.

Папата не виждал грях в това, че мечовете на рицарите кръстоносци сразявали християни. В Западна Европа само ирландската католическа църква била по това време независима от Рим. Тъй че не било трудно да се намери повод за пускане на кръв.

По нареждане на Адриан IV и Хенрих II богословът Хиралдус Камбренис изкалъпил „История на завоюването на Ирландия“. Той представя населението ѝ като диваци и езичници, които само се преструват на християни, като коварни и невежи хора, необуздани и суеверни. Това съчинение, станало през последните векове нещо като индулгенция за палачите на Ирландия, създадо стереотип от предубеждения, които са нужни на колонизаторите, за да оправдаят действията си. Стереотипът се оказал универсален. Той еднакво добре служел и на завоевателите католици, позоваващи се на волята на папата, и на ония войнстващи протестанти, които във всяко изказване против английското иго виждат „дългата ръка на Рим“.

С превръщането на Ирландия в първа британска колония стереотипът от предубеждения по отношение ирландците става зародишът на имперската идеология. Именно отгук има началото си представата за колониалните народи като същества от друг сорт; именно от този стереотип впоследствие изниква идеята, че „десетте заповеди не важат на изток от Суец“.

В наши дни лондонските либерали с погнуса се разграничават от южноафриканските расисти. А всъщност именно системата на апартейд е било най-често прилаганото оръжие на завоевателите още през първите векове на господството им в Ирландия. Лентата на източното крайбрежие с граница Дъблин и днес забележимо се различава от останалите части на острова, напомняща с целия си облик английско графство. Тази и до днес зрима географска граница съвпада с веригата от крепости и стражеви кули, които първите английски заселници започнали да издигат за защита още по времето на Хенрих II. С тази ограда (пейл — оградено пространство) се очертавала забранената за ирландците зона. „Отвъд оградата“ ирландците можели само да работят, но не и да живеят. Те нямали право да говорят на родния си език и да носят националния си костюм. Най-строго се забранявали смесени бракове между ирландци и англичани. Тъй нареченият „Статут на Килкени“ узаконил юридически апартейда във всичките му типични форми. „Всички английски подлости водят началото си от ирландския Пейл.“ — пише Енгелс на Маркс в 1869 година.

Именно на ирландска земя аграрният термин „плантация“ за пръв път придобива нов, социално-икономически смисъл, като става

символ на колониално робство. След неуспеха на едно от поредните въстания по времето на Елизабет I земите на североизточното графство били провъзгласени за собственост на британската корона и продадени на англо-шотландските колониалисти.

Масовото прогонване на коренното население от най-плодородните земи на Североизтока, започнало в името на британската корона, с още по-голяма жестокост било продължено от противника на монархията — Кромуел. Неговата политика спрямо ирландците се свеждала до думите „При дяволите в пъкъла или в Конът!“ Тази западна провинция с безплодни каменисти хълмове, обърнати към Атлантика, трябвало да стане за изгнаниците или гето на глад, или канал за още по-далече — за чужбина.

Заселването на англичани и шотландци на ирландска земя ставало точно по същите методи, по които се създавали първите тютюневи и памучни плантации в Америка. В Лондон не обичат да си спомнят, че английските търговци на роби (чиито печалби до голяма степен помогнали на Британия да стане владетелка на моретата и работилница на света) започнали да доставят жива стока на плантаторите в Новия свят не от Африка, а от Ирландия.

Оттук били откарани в Западна Индия повече от 100 хиляди мъже, жени и деца. Този факт символично изразява крайната цел на британската политика в Ирландия — да пороби завоювания остров, да превърне жителите му в роби.

Секирата на прословутите „наказателни закони“ подсякла корените на ирландската икономика, разорила земеделците, скотовъдците, занаятчиите и търговците. Ирландските селяни били лишени не само от земя, но въобще от правото да купуват земя и дори да я вземат под аренда за по-продължителен срок. Не знаейки кога ще ги изгонят от участъка, те губели интерес към повишаване на плодородието. На ирландските занаятчии се забранявало да имат повече от двама калфи и имуществото им да се предава по наследство.

Тази същата Англия, която е прието да се смята за вечния поборник за свобода на мореплаването, безцеремонно откъснала Ирландия от икономическите ѝ връзки с външния свят. Независимо от наличието на много удобни пристанища за търгуване с Европа Америка, прекият стокообмен със задграничните страни и особено

износът на ирландска вълна за континента били забранени заради интересите на английските търговци.

Тази същата Англия, която се гордееа с ненакърнимостта на гражданските свободи, с търпимост към иначе мислещите, не позволявала на жителите на завоювания остров да говорят ирландски език, да учат децата си на родния език. За главата на тайно обучаващ учител през XVII век се заплащало възнаграждение като за убит вълк.

„Наказателните закони“ имали за цел да обезкървят страната, да лишат коренното население не само от политически права, но и от достъп към знания и към каквато и да било професионална кариера. Чак до времето на „еманципацията“ на католиците през XIX век ирландецът не можел да стане нито учител, нито лекар нито юрист, нито чиновник. Оставало му само да бъде временен арендатор на късче земя, дребен занаятчия или... емигрант в чужбина.

Емиграцията станала за векове кървящата рана на Ирландия. Истински масов характер тя придобива по време на големия глад от 1845–1847 година. След като от Новия свят на Британските острови били внесени картофите, те станали единственото спасение на много челядните ирландски селяни. Нито овесът, нито ечемикът можели да изхранят дребните арендатори, прогонени от плодородните земи на предните към каменистите хълмове в западната част на острова. Затова лошата картофена реколта, сполетяла Ирландия три години подред, станала наистина национална трагедия. Като последица от бедствието населението на острова намаляло наполовина, от 8 на 4 милиона души. В същото време, въпреки че цели селища умирали от глад, износът на зърно и добитък за Англия не спирал — земевладелците искали полагащата им се рента. Потокът на бежанци отвъд океана достигнал четвърт милион души на година, макар че смъртта от изтощение и епидемии покосявала хиляди хора още в корабите, които били наречени „плаващи ковчези“.

Последиците от големия глад са оставили следи и до днес. Ирландия е единствената страна в Европа, чието население от XIX век насам не се е увеличило, а е намаляло. До големия глад по-голямата част от населението на острова говорело на ирландски. Въпреки репресиите на колонизаторите родната реч си оставала за тях средство за устно общуване. Към 1900 година броят на говорещите ирландски

език намалял на 600 хиляди, а днес представлява по-малко от една трета от тази цифра.

Езикът, задушен от поробителите, не се възражда и след като ирландците получават независимост. Макар че преподаването му е въведено в училищата, разговорно го ползват само в отделни селища покрай Атлантическото крайбрежие, главно в провинция Конът, която по волята на Кромвел трябвало да стане зона на сегрегация, ирландско гето.

Тъкмо тази западна част на острова най-силно е обезкървена от емигрирането, между многото други белези от трагичното минало тя и до днес си остава за ирландците най-болезнената незарастваща рана.

Именно за този опустошен край разказва Енгелс в писмото до Маркс, което цитирахме по-горе: „Характерни за страната са развалините — най-старите са от V и VI век, най-новите от XIX век, с всичките им преходни степени. Най-старите са изключително църкви; от 1100 г. — църкви и замъци, от 1800 г. — селски къщи.“

В целия запад и особено в окръг Холуей страната е покрита с тези разрушения от селски къщи, напуснати в по-голямата си част едва в 1846 година. Никога не съм мислил, че гладът може да бъде тъй реално осезаем. Опустели са цели села...

Когато минавате по маршрута на Енгелс повече от едно столетие по-късно, на всяка крачка се убеждавате, че сивите камъни от развалините, както преди, остават пак така характерна черта от портрета на Ирландия, както и зелените ѝ ливади. Тази обезлюденост ви навява нещо зловещо, сякаш вървите в стари селски гробища или по бойно поле. Тук-там сред глоговите храсти и избуялата трева се показват каменни зидове от изоставени човешки гнезда. Отдавна са изгнили и сламата по покривите, и гредите. Но правоъгълниците на стените като преди се издигат над зеленината, сякаш паметници на изчезналите обитатели... „Десетина разрушени къщи, десетина заключени домове, 5–6 кръчми — ето какво представлява ирландското село“ — казва с горчива ирония народът.

„Англия векове наред е държала в робство Ирландия, докарвала е ирландските селяни до нечуваните мъки на глада и измирането от глад, прогонвала ги от земята им, принуждавала ги е по стотици хиляди и милиони да напуснат родината и да се изселват в Америка... Ирландия умираше и оставала неразвита, полудива, чисто земеделска страна,

страна на бедни селяни: арендатори“ — писа Ленин в статията „Английските либерали и Ирландия“.

Препрочитам тези редове тук, пред обезлюдените простори на Холуей и се удивлявам на тяхната изчерпателност.

Историята на завоюването и поробването на Ирландия безогледно помита либералните идеали, с които добронамерена Англия е свикнала да се гордее като със свой принос за цивилизацията. За да се намери оправдание за тази въпиеща несъвместимост, ето вече осем века се използва онзи същият стереотип от предубеждения спрямо ирландците, който бил създаден още по времето на Хенрих II Плантагенет.

В читалнята на Британския музей можете да намерите списания и подвързани течения от вестници, ползувани вероятно от Маркс, Енгелс и Ленин, които много са се занимавали с ирландския въпрос. Ако се вярва на тези вестникарски статии, ирландците са не само единствените виновници за бедността си, но и не страдат от нея.

„Живели в нищета поколения наред, ирландците са станали до голяма степен нечувствителни към нея.“ — твърди „Таймс“ от 8 декември 1843 година. Дори през годините на големия глад в лондонските салони не вярвали, че стотици хиляди семейства наистина са застрашени от гладна смърт — твърде много било говорено, че ирландците са бедни, защото са мързеливи.

На законопослушния обикновен англичанин ден след ден внушавали, че на ирландците органически е присъща склонност към насилие, че уж всеки ирландец е потенциален правонарушител. А присъщото на ирландците презрение към законите е наследено от вековното колониално иго, когато законите олицетворявали за тях тиранията.

„Ирландците ненавиждат нашия процъфтяващ остров. Те ненавиждат нашия ред, нашата цивилизованост, нашата предприемчивост, нашата свобода, нашата религия. Този див, безразсъден, непонятен, празен и суеверен народ не може да изпитва симпатии към английския характер“ — е писал в „Таймс“ от 18 април 1836 година, бъдещият английски министър-председател Бенджамин Дизраели.

Разбира се, в Лондон, включително и в Камарата на общините, винаги са се намирали хора, които виждали истинските причини за

нещастията на Ирландия под британско иго и говорели открито за това. Но самотните им гласове не са могли да повлияят на политиката, нито дори на предубеденото обществено мнение.

За ирландците се ковели все нови и нови вериги. Но първата британска колония винаги си оставала размирнен остров, чийто народ така и не могъл да бъде покорен напълно.

Всичко, което излиза вън от рамките на конституцията изглежда на англичаните неправомерно. Пълномощията, които законите ни дават, обикновено са били достатъчни, за да се справим с която и да било извънредна ситуация. И може би ще бъде жестоко и несправедливо да препоръчваме в отношенията с ирландците онова, което бихме сметнали неприемливо за самите нас. Но нека се ръководим от обстоятелствата. Щом престъпленията не са на англичани и щом английските средства за пресичането им не помагат, защо да не приложим други, неанглийски средства там, където не успяваме да контролираме насилието?

Вестник „Таймс“ (Англия), 2 декември 1846 г.

Ние държим ирландците в мрак и невежество, а после се учудваме как могат да са толкова суеверни; обричаме ги на бедност и несгоди, а после се чудим откъде идва склонността им към смутове и безредици; връзваме им ръцете и ги лишаваме от възможността да предприемат някаква дейност, а после се чудим защо са мързеливи и празноскитаци.

Томас Камбъл (Англия). „Философски изследвания на Южна Ирландия“, 1778 г.

Пристигам от Ирландия, милорди,
за да ви съобщя: метежниците са въстанали
и са вдигнали оръжие срещу англичаните.

Тези думи произнася пратеникът в трагедията на Шекспир „Хенрих VI“.

Едва ли в цялото творчество на английския драматург ще се намери реплика, която толкова често да е придобивала злободневно политическо звучене от английските театрални подиуми. Националноосвободителната борба е приемала една или друга форма, но никога не е стихвала.

Ирландия е нагледен пример за урок по преподаване на империалистическата политика „разделяй и владей“. Когато под ударите на националноосвободителната борба английското господство се разклатило, в 1921 година Лондон разделил Ирландия, правейки сметка потомците на англо-шотландските преселници, представляващи на острова малцинство, да се окажат болшинство в откъснатата от него част.

В резултат на разделянето около три милиона души станали граждани на независимата Ирландска република, а 1,5 милиона останали поданици на Съединеното кралство. Тази вероломна маневра не само разцепила страната на две, но станала причина за изостряне на враждата между общините в северната ѝ част.

„Северна Ирландия наброява около милион и половина жители. По-голямата част от тях са потомци на англо-шотландските колониалисти, заселили се там в началото на XVII век. Те по традиция са юнионисти, тоест привърженици на запазването унията с Великобритания. По правило те принадлежат към протестантската религия. Малцинството, около половин милион, са ирландци по произход, католици по вероизповедание и най-често републиканци по политически възгледи, тоест в една или друга степен привърженици на присъединяването към Ирландската република.“

Колко много неща не са доизказани в тази официална историческа справка! Именно за да осигурят за протестантската община двойно числено превъзходство, под властта на британската корона била оставена не цялата североизточна провинция Олстър, а само шест нейни графства от деветте. На брега на Темза се страхували, че ако изцяло откъснат Ълстър, числеността на двете общини може след време да се изравни, поради многодетността на ирландските семейства.

При разговор често наричат Северна Ирландия Ълстър, макар че това е неточно и географски, и политически. С понятието Ълстър ще си послужи по-скоро юнионистът, докато републиканецът ще предпочете да каже „шестте графства“, давайки по този начин да се разбере, че не признава разделянето на Ирландия.

Когато на лондонския политик се наложи да разтълкува сложността на северноирландския проблем пред чуждестранен журналист, той поучително вдига пръст:

Преди всичко не бива да се забравя, че Ълстър не е Родезия, където правата на болшинството са били узурпирани от малцинството. Щом протестантите в Северна Ирландия са повече от католиците, на тях се полага да държат кормилото на властта. Друга работа е, ако те в нещо са злоупотребили с болшинството си. За това трябва да отговаря Белфаст, а не Лондон. Нашата цел е да прекратим кръвопролитията, да постигнем справедливо разпределение на властта между общините. Затова именно в Ълстър има британски войски...

Тъжни скелети на разрушени къщи, които отдавна вече не се ремонтират. Заковани витрини. Бетонни стълбове преграждат пътищата. Като в зает от противника град се движат патрули парашутисти. Едни дебнат покрай стените със заредени автомати. Други ги прикриват от защитени места и правят къси прибежки. А посред улицата, сякаш не ги забелязват, жени с пазарски чанти са се спрели на приказка, носят се шумни детски тайфи. Такъв се представя пред очите ви Белфаст. Сякаш някой кинооператор е заснел на една и съща лента и фронта, и тила. На завоя на улицата избухва взрив, понасят се санитарните коли: По установения ред димящите развалини са оградени с оранжева лента. И животът тръгва отново. Живот на границата със смъртта.

Къде е началото и къде е краят на тази необявена война? Не е възможно религиозният фанатизъм до такава степен да разпалва враждата между общините, не е възможно в наши дни католици и протестанти да стрелят един в друг само заради спора им за кръстния знак или кого да приемат за глава на църквата — римския пипа или английската кралица?

Обгорелите тухлени стени на Белфаст целите са изписани с лозунги на враждуващите терористически групи. Протестантите заплашват със смърт католиците, католиците — протестантите. Затова

като целебен балсам върху стара рана действуват позивите, които пъстрейт тук-там: „Граждански права, а не гражданска война!“ Това е гласът на Асоциацията за борба за граждански права в Северна Ирландия.

В позивите се казва: „Ние осъждаме насилието на полувоенните организации на двете общини и насилието на британските сили за безопасност, защото смятаме, че най-важното от всички граждански права е правото на живот.“

Днешният етап от трагичните събития в Северна Ирландия започна на 5 октомври 1968 година, когато кралската полиция на Ълстър жестоко се разправи с мирното шествие в Дери. А какво искаха участниците в тази първа масова изява на борците за граждански права?

Местните избори да се проведат по принципа един човек — един глас.

Да се сложи край на машинациите при разделянето на избирателните окръзи.

Да се приемат закони срещу дискриминацията при приемане на работа и разпределяне на жилищата.

Да се отмени законът от 1922 година за извънредните пълномощия и да се разпусне военизираната полиция — „специалните сили-Б“.

Въздишайки по злочестата съдба на Северна Ирландия, английският либерал няма да пропусне да се повайка, че движението за граждански права само било наляло масло в огъня, предизвикало било този порочен кръг на насилието, който никой не може да разкъса. Не е ли уместно да се замислим — а какво е породило движението за граждански права на територия, която от 1921 година се смята за съставна част на Съединеното кралство?

Лондонските политици обичат да застават в позата на противници на насилието и произвола, на радетели за свобода и справедливост в целия свят. А как не са забелязали, че стотици хиляди техни съотечественици са подложени на дискриминация, че са оцетени гражданските им права? Как е могло на територията на страна, която с готовност представя себе си за образец на демокрацията, да възникне искането — „Един човек — един глас“?

Да, под сянката на британската корона, в автономната провинция Северна Ирландия до втората половина на XX век просъществува имущественият ценз, който лишаваше от участие в гласуване една четвърт от избирателите (в по-голямата си част католици), като се даваха по няколко гласа на едрите собственици на недвижими имоти и капитали (по правило протестанти).

Дори в онези градове и графства, където преобладава католическо население, в местните органи на властта то често се оказва малцинство. Красноречив пример за това е град Дери, който е разделен на избирателни окръзи по такъв начин, че 20 хиляди католици могат да прокарат в градския съвет само 8 депутати, а 10 хиляди протестанти — 16.

През цялата история на съществуване на автономната провинция половинмилионната католическа (тоест ирландска) община ни веднъж не е била представена в местните органи на властта пропорционално на частта ѝ в един и половина милионното население на Северна Ирландия.

Самовъзхваляващата се английска демокрация никога не се е разпростирала над Ирландия — вито до, нито след разделянето ѝ. Мълчаливо се приемало, че в Ълстър няма нужда да си създават труд с показните атрибути на парламентаризма, с външната видимост на свободната борба на политическите сили, че за разправа с иначе мислещите там подходат по-примитивни средства.

От времето на разделянето на Ирландия управлението на Севера винаги се е опирало на репресивни закони. През август 1969 година започнаха интерниранията, тоест произволни арести и вкарване в затвор и концлагер без съд. Но тези мерки не само още повече нажежиха обстановката, но предизвикаха и международен скандал. На съдебния процес в Страсбург Великобритания беше призната за виновна в нарушаване на Европейската конвенция за правата на човека, забраняваща мъченията, нечовешкото и унижително отношение към затворниците.

Ълстърският цирей се откри пред очите на световната общественост с цялата си непривлекателност. Той напомни, че под носа на радетелите за свобода на бреговете на Темза, не някъде другаде, а в Съединеното кралство повече от половин век съществува колониален режим с присъщите му методи на потискане.

Но британската общественост е разтревожена и от друго — Северна Ирландия става опитно поле за изпробване на нови средства и методи за репресии, за да бъдат прилагани после в цялата страна.

С виеща полицейска сирена и със сини светлини по улиците на Белфаст профучава военен бронетранспортър. Символичен щрих в портрета на Северна Ирландия! Британската армия не само набира тук нов опит. Тя усвоява новата си роля или по-точно казано, старата роля при нови условия.

Намесата на военните в гражданските работи отдавна е била разпространена практика в колониите. Но именно в Северна Ирландия британската армия за пръв път поема функциите на жандарм в условията на европейска страна, на територията на Съединеното кралство.

Лондонската телевизия излъчи веднъж репортаж за занятията във военната академия Сандхърст, посветени на използването на войските „за поддържане на вътрешната безопасност“. На учебното поле беше направен макет на град, в който са настъпили безредици. Тълпа бунтовници, чиято роля се изпълняваше от курсанти, хвърляха камъни и строяха барикади.

Но никакво възпроизвеждане не може да се сравни с реалната действителност на такъв полигон, какъвто е Северна Ирландия, където новите средства и методи за потушаване „нелегалната и въстаническа дейност“ могат да се изработват в истинска бойна обстановка, по същество в условията на гражданска война.

Някога в армиите на някои държави се държеше на маневрите да се дава по един боен патрон на хиляда халосни, за да бъдат накарани войниците да се отнасят сериозно към ученията. В „автономната провинция“ това не се налага. Звуковите ефекти тук са по-малко, отколкото на маневрите. Затова пък всеки изстрел или взрив е предназначен да носи смърт. Неслучайно всички бойни части минават „школата на Ълстър“.

Успоредно с това се разработват нови видове военна техника, предназначена специално за различните стадии на борба против „нелегалната и въстаническа дейност“. Именно в Северна Ирландия са изпитани при бойни условия повече от триста технически нововъведения в постоянно обогатяващия се арсенал за репресии.

Накрая, освен ролята на полигон за обучение на войски и изпитване на наказателна техника Северна Ирландия служи и за

лаборатория за репресивни закони. Под предлог за борба с тероризма армията, полицията и съдилищата са създали цял комплекс от сурови репресивни мерки, които дават на управляващите кръгове нови възможности за потискане на политическата опозиция. „Законът за предотвратяване на тероризма“, който действа на цялата територия на Съединеното кралство, разрешава да се държи седем дни под арест всеки заподозрян.

Именно в Северна Ирландия е сложено началото на нови методи за съдебно разследване — на закрити заседания, без съдебни заседатели, без изслушване на свидетелите по обвинението в присъствие на подсъдимия.

Преди повече от век, в 1870 година, Маркс в едно от писмата си предупреждава, че ирландският конфликт дава на британското правителство повод да държи армия, която при необходимост може да бъде използвана против английските работници, след като е минала военна подготовка в Ирландия.

Тези пророчески думи са съзвучни с тревогите на демократичната общественост днес, която се страхува, че днешният ден на Белфаст може да бъде утрешният на Бирмингам; че жандармските функции на армията в северноирландската столица ще се окажат репетиция за наказателни операции в общобритански мащаб.

Та нали именно стереотипът от предубеждения спрямо ирландците роди имперската идеология, схващането, че спрямо народите от колониите не могат да се прилагат общоприетите морални норми. Не бива да се учудваме, че принципите на джентълменско поведение, външни атрибути на либерализъм, престават да действуват и по отношение на британските трудещи се винаги, когато се окаже застрашено класовото господство на управниците им.

Понякога ви се струва, че любимото занимание на англичаните е да виждат сламката в чуждото око, без да забелязват гредата в своето. Те са изпълнени с твърде добродетелното негодувание по повод на това, че в Америка продължава да съществува робството (макар че тъкмо те са го насадили там), и в същото време им е съвсем

лесно да не забелязват робството на стотици милиони индийци. Те четат на другите нравоучения за добродетелите и за дълга на миролюбието, но без колебание пускат от синджира военните си кучета, където се появят някакви спънки за техните сукна и басми.

Уилям Уер (САЩ). „Скици на европейските столици“, 1851 г.

Британците искрено осъждат робството в другите части на света, но остават слепи за съществуването му в собствения им заден двор. Страданията на алжирските фелахи, на полските ратаи или на жертвите от еврейските погроми в Русия са будили съчувствие у британците, но те са оставали сравнително равнодушни към стонове на ирландците. Революциите в Гърция, Полша, Унгария, Италия са получавали тяхната поддръжка и са разпалвали въображението им, но въстанията на ирландците са предизвиквали само неразбиране и гняв.

Ричард Лъбоу (САЩ). „Бяла Британия и черна Ирландия“, 1976 г.

Да пишеш книга за Англия и англичаните, без да посветиш глава за Ирландия, значи да пропуснеш цял етап в английската социална и политическа история, който хвърля обилна светлина върху английския характер.

Пълна невъзприемчивост, пълна слепота за всички други качества, освен за собствените, студена неотстъпчивост и пълна неспособност да промениш методите си или да се приспособиш към друг темперамент — всичко това се хвърля в очи при отношенията между Англия и Ирландия.

Най-учудващото в англо-ирландските отношения е, че англичаните ги възприемат като нещо естествено. Нима ние не сме най-богобоязливият, най-справедливият, най-християнският народ? — питат се те. А щом е така,

възможно ли е ние да убиваме, да грабим, да обричаме на глад и изгнание нашия брат ирландец?

Явно нищо не може да прикрие чертите на британския характер, проявяващ се в отношенията с Ирландия: преклонение пред успеха и господството и студено безразличие към всичко, което представлява пречка за постигането им.

Прайс Колиър (САЩ). „Англия и англичаните от американска гледна точка“, 1912 г.

„РАЗЕДИНЕНОТО КРАЛСТВО“

„Англия — впечатления и размисли“ е написано като подзаглавие на тази книга. Може би е време да предупредим читателя, че населението на страната, за която става дума, влага в тези понятия малко по-друг смисъл.

Ако на първите страници на лондонските вестници ви се мернат заглавията: „Англия се изтръгва напред“, „Съперниците на Англия останаха назад“, „Англия отново побеждава“, не бива да мислите, че родината на промишлената революция си е възвърнала загубеното положение на „работилница на света“. Може да не се съмнявате, че в подобни случаи става дума или за футбол (ако е зима), или за крикет (ако е лято). Думата Англия в тази страна най-често се употребява в спортен контекст.

В нашите представи думите Англия, Великобритания, Съединено кралство се различават само по това, че първата се употребява най-често, а последната е най-официална. Ние сме свикнали да наричаме жителите на Съединеното кралство англичани, както сме свикнали да наричаме жителите на Съединените щати американци.

Но след като сте живели известно време в Лондон и особено ако сте били в Единбург, Кардиф или Белфаст, започвате да разбирате, че всяко от трите понятия има свой смисъл, съвсем неравнозначен на другите два, свои географски, икономически и накрая статистически рамки.

Да речем, че някаква кореспонденция от Лондон започва с фразата: „Според наскоро публикувани официални данни равнището на безработицата в Съединеното кралство е достигнало 6 процента от работната сила.“

„Какво търси тук «кралство» — ще се намръщи дежурният редактор, готвещ материала за набор. — Не е ли по-просто да се каже Англия?“

Но ако се направи такава поправка, ще стане непонятна следващата фраза: „както личи от същата сводна на Министерството на

заетостта на работната сила, аналогичният показател за Великобритания представлява 5, а за Англия 4 процента“. За лондончани такава градация е съвсем обикновена и ясна. Великобритания означава Съединеното кралство без Северна Ирландия (където процентът на безработните по правило е най-висок); Англия означава Великобритания без Шотландия и Уелс (тоест югоизточната част на страната, където проблемът за заетостта на работната сила стои най-остро).

Имах случай да изпитам върху себе си всички тези нюанси. Заминавах от Москва като кореспондент на „Правда“ в Англия. В Лондон колегите веднага ме предупредиха, че такъв документ няма да важи навсякъде. Ако го представя, да речем, в Единбург, може да последва саркастичен въпрос:

— Кореспондент на „Правда“ в Англия? Тогава какво правите в Шотландия?

За да се осигуря за такива случаи, реших да си поръчам визитна картичка като кореспондент на „Правда“ във Великобритания.

— Нима нямате намерение да ходите в Северна Ирландия? — попитаха ме в пресцентъра.

— Разбира се, че имам!

— Тогава — поправиха ме отново — представете се като кореспондент на „Правда“ в Съединеното кралство.

Навикът да се говори за Англия и англичаните, като се има пред вид Британия и британците, не е само наш. В която и да е чужда столица за лондончанина е много по-трудно, отколкото за парижанина или вашингтонеца да намери в телефонния справочник номера на своето консулство. Той дори не знае на коя буква да търси собствената си страна — дали на А — като Англия, дали на В — като Великобритания или на С — като Съединено кралство. Навикът произволно да се смесват понятията „британски“ и „английски“ е може би толкова разпространен извън пределите на мрачния Албион, колкото е присъща на западния печат практиката да бърка думите „съветски“ и „руски“. Изразът „Английски парламент“ също така дразни ухото на шотландеца, както нас ни дразнят разсъжденията за „руските петилетки“. Когато футболният отбор на „Арарат“ игра в Шотландия, в един от местните вестници се появи заглавието „Руснаците ни вкараха два гола“. По този повод капитанът на отбора с

право отбеляза: „Не руснаците, а арменците ви вкараха два гола... — и дипломатично добави: Руснаците можеха да ви вкарат и повече, а може би и по-малко.“

Казано накратко, да се наричат безразборно всички поданици на Съединеното кралство англичани, значи да се допуска същата неточност както, когато се наричат руснаци узбеките, грузинците или естонците.

Макар положението на Великобритания като островна страна да е определило своеобразието на историческото ѝ развитие, в него са замесени много народи.

„Все по-трудно става да срещнеш англичанин в центъра на Лондон, а пък върху страниците на историята, сред имената на кралете, винаги е било трудно — шегува се френският хуморист Пиер Данинос, Пантагенетите — припомня той, са били французи, Тюдорите — уелсци, а Стюартите — шотландци...“

За коренни жители на Британските острови е прието да се смятат келтите. Някога един техен клон се заселил в Ирландия и Шотландия, а друг — в Корнуол и Уелс.

Келтското начало се проявява в мечтателността и мистицизма на ирландците, в музикалността на жителите на Уелс, който е мястото на народните празници на песента; проявява се в поетическото въображение на жителите на Корнуол, с тяхното суеверие и легенди. Може да се смята, че най-силно изразени келтски черти има в натурата на ирландеца, с богатата ѝ фантазия и пренебрежението към логиката, с артистичната и надареност и недостатъчния делови инстинкт, с фанатизма и неспособността ѝ за компромиси.

Келтско начало се крие и в английския характер, пораждайки някои като че ли несвойствени нему черти. Например склонността да се поставя интуицията по-високо от разума, умишлено да се скрива с мъглицата на неопределеността ясна граница между съзнателното и несъзнателното. Представата за англичаните само като хора разсъдъчни, прозаични, хладни, е непълна и немирна дори само за това, че във всеки от тях се крие нещо от келта.

След келтите бреговете на мрачния Албион са залети от нова вълна завоеватели. Това са римляните. Но те се държали настрана от местното население, като изисквали от него само безпрекословно подчинение. Изглежда затова римското господство не е оставило след

себе си забележими следи. Върху келтската основа легнала не римската, а англосаксонската надстройка.

След като римските легиони си отишли, племена от германски и датски произход започнали да нападат английското крайбрежие — англи, сакси, юти. Те постепенно завладели югоизточната страна на острова, като изтласкали келтите по височините.

Най-активни заселници на отвоюваната земя били саксите. Те били земеделски народ. Като противоположност на фантазьорите и мечтателите келти те се отличавали с трезв и практичен ум. Именно от селската натура на саксите английският характер е наследил склонността към всичко естествено, просто, непретенциозно в противовес на всичко изкуствено, показно, неестествено; прозаичната деловитост, поставяща материалната страна на живота по-високо от духовните ценности; привързаността към традицията и недоверието към всичко необичайно, особено ако е чуждестранно; привързаността към домашното огнище като символ на личната независимост.

Докато англи, саксии юти продължавали да изтласкват келтите на север и на запад, по източното крайбрежие се появила нова вълна завоеватели — скандинавските викинги. Тези професионални мореходци внесли в английския характер още една съществена черта — страстта към приключения. Англичанинът обича земята — селския покой, зелените ливади, разделени с жив плет, мирно пасящите стада. Но в душата на този домолюбив селски жител има един прозорец, отворен към морето. Англичанинът винаги чувства неговия мамещ зов, романтичното влечение към далечните брегове зад хоризонта. Цялата история на Англия, нейната търговия, политика, изкуство са просмукани от морето, осолени са с неговата сол.

Най-сетне последната вълна завоеватели, стигнали английските брегове, били норманите. Вилхелм Завоевател поделил страната между бароните си и създал аристокрация на базата на едрото земевладение. Рицарският кодекс на честта и владението на земи станали отличителните белези на управляващия елит.

Норманите били за строга феодална йерархия. Те били хора на действието, които презират показния екстаз и смятат за една от главните добродетели способността да владееш чувствата си. Описаната в романа на Уолтър Скот „Айвънхоу“ борба между норманското и саксонското течение в английския обществен живот

продължила в последните векове с променлив успех. Вземало връх ту норманското течение, основано върху идеалите на феодалното рицарство и аристократичния либерализъм, ту саксонското течение с неговата селска практичност, ограничена праволинейност и строг морал.

Именно саксонските черти са въплътени в образа на Джон Бул — разсъдлив и деловит, примитивен и прозаичен. И все пак Джон Бул олицетворява само една черта от английския характер — макар че е по-забележима от другите.

За да се разбере английският характер, необходимо е преди всичко да се имат предвид първоначалните му съставни части: келтска, саксонска и норманска. Това е единственият път за разбирането на безкрайните противоречия, които се срещат на всяка крачка, за да разберем как е възможно тази страна да бъде едновременно толкова аристократична и толкова демократична: защо Джон Бул най-високо от всичко цени джентълмена; как съществуват едно до друго средновековното рицарство и търговския дух, как английският еснаф се уравнисява с английския мечтател, а бакалина със завоевателя; как романтизмът на Байрон и фанатичният гений на Търнър са могли да израснат на толкова прозаична почва; как могат да се погаждат привързаността към традициите и практическата сметка — казано накратко, как тази нация, толкова трудна за разбиране, тъй пълна с противоречия и сложности, е станала такава, каквато я виждаме днес.

Паул Кохен — Портхайм (Австрия). „Англия — непознатият остров“, 1930 г.

Всяка вълна от завоеватели е вложила свой капитал в английската банка. И всички са се смесили. Но нито една не се загубила. Нито една не се предала безусловно. Всички те са останали живи до ден-днешен, съществувайки взаимно и борейки се една с друга. Ето

защо английската натура е така пълна с противоречиви импулси — присъщи са ѝ практичност и мечтателност, любов към комфорта и любов към приключенията, страстност и свян.

Англия вижда лицето си в Шекспир, защото нейният прославен син до съвършенство възплъщава в себе си характерните ѝ черти — англосаксонската практичност и келтската мечтателност, пиратската храброст на викингите и дисциплината на норманите.

Никос Казандзакис (Гърция). „Англия“, 1965 г.

При целия си консерватизъм и флегматичност англичаните са най-авантюристичният народ. Коя страна може да се похвали с такова съзвездие от първооткриватели, мореплаватели и пътешественици? От времето на Дрейк англичаните са прокарвали пътища в непознатото, пренасяйки във всички кътчета на земята своя начин на живот, дори своя следобеден чай, защото бидейки възприемчиви в голямото, те правят малко отстъпки в дребните неща.

Въпреки че англичаните са се прославили като изследователи и колонизатори и въпреки че са разпространили английския език и английското право по целия свят, те самите са най-провинциалният народ.

Хенри Стил Комаджер (САЩ). „Британия през очите на американците“, 1974 г.

Смята се, че за пръв път думата британец е употребена от Шекспир в трагедията му „Крал Лир“. Тази творба била създадена скоро след знаменателното за англичани и шотландци събитие — обединяването на двата престола.

През март 1603 година кралският пратеник сър Робърт Кери изминал, като сменял конете, 400-те мили от Лондон до Единбург за 62 часа. Този конен маратон бил извършен, за да се извести на Яков VI, че след смъртта на бездетната Елизабет, той наследява английския

престол. Шотландецът от династията на Стюартите бил наречен крал на Великобритания Яков I.

Едно столетие по-късно — през 1707 година — при кралица Ана станало обединяването на парламентите на двете страни. Нов държавен флаг на Великобритания станал „Юнион Джак“, който обединил английския флаг със свети Георги (бяло платно, пресечено от червен кръст) и шотландския флаг със свети Андрей (синьо платно, пресечено по диагонал с бял кръст).

Актът за унията през 1707 година зачерта почти деветвековната история на Шотландия като независима държава. Обаче, както не пропускат да отбележат това в Единбург, Шотландия не била завоювана. Тя запазила своята църква и своя сборник от закони, и съдебната си система.

Тъй че терминът английско право е точен, докато вместо „английска външна политика“ е по-правилно да се каже „британска“; неслучайно В. И. Ленин употребява в съчиненията си термина „британски империализъм“.

Шотландия си е запазила до днес и правото да пуска свои парични знаци, които са в обръщение и на север от границите ѝ наред с фунта и пенса, има и свои пощенски марки.

Този типичен за Лондон компромис представлявал безопасен отдушник за националното самолюбие до неотдавнашното непредвидено избухване на страстите. По случай двадесет и пет години от управлението на Елизабет II била замислена юбилейна серия марки. Но шотландците решително се противопоставили името на монарха да бъде придружено с римската цифра II — „Елизабет от времето на Шекспир е била кралица само на англичаните и затова днешната кралица не можело да бъде за шотландците Елизабет II.“ За да се предотврати нежелателното нажежаване на страстите, спорната цифра била снета от кралския вензел на територията на Шотландия.

Последната прожекция в лондонските кинотеатри, последното предаване по телевизията и радиото всеки ден неизменно завършват с държавния химн „Боже, пази кралицата“. В четвъртия му куплет, който днес деликатно се пропуска, става дума за усмиряването на непокорните шотландци. (Химнът е съчиняван в разгара, на борбата против якобитите — поборници за независимост.) А преди затварянето

на всяка шотландска, кръчма, по традиция зазвучава народна песен, зовяща на бой против английските завоеватели.

Международната вражда не е нещо ново на Британските острови. Достатъчно е да си спомним за Северна Ирландия. Но през последно време като все по-сериозен проблем за Лондон се прибавя непрестанно засилващият се шотландски и уелски национализъм. Днес хамлетовският въпрос „Велика Британия или Малка Англия!“ изразява не само загубата на отвъдморските владения, но и изострянето на националистическите дори сепаратистки тенденции в самата бивша метрополия. Загубил империята, Лондон днес с тревога оглежда кралството.

В щабквартирата на Шотландската национална партия в Единбург са накачени плакати, изобразяващи магарешки бодил. Ще припомним, че както розата е национална емблема на англичаните, така шотландците имат за своя емблема магарешкия бодил.

Много са причините за засилването на шотландския национализъм — казват в щаба на тази партия — но главната е упадъкът на британския империализъм. Едно е да бъдеш доведенник на империята, която владее една четвърт от света, и друго е да си доведенник на „болния човек в Европа“. Дошло е време да си спомним, че актът за уния през 1707 година беше нещо като брак по сметка. Шотландия искаше да получи достъп до отвъдморските владения на Англия. Имперските хоризонти наистина откриха на шотландците нови простори, за да приложат силите и способностите си. Но империята изчезна и те отново се почувствуваха не британци, а шотландци. Още повече че за магарешкия бодил днес се полагат много по-малко грижи, отколкото за розата...

По площ Шотландия представлява две трети от Англия. А по население малко повече от една десета. При това 95 процента от жителите — почти пет милиона — са съсредоточени в Низините, тоест в югоизточната половина на Шотландия и само четвърт милион се падат на северозападната ѝ половина, която наричат Височините.

Между Височините и Низините винаги е съществувал очебиен — не само географски контраст. Планинците, тези бедуини на Шотландия, скотовъдци и войни, са свикнали да гледат отвисоко на по-заможните обитатели на долините — земеделци, занаятчии, търговци. Именно Височините с клановото си устройство били средище на

шотландския национален дух, именно те са били крепост на якобитите и тъкмо те най-много пострадали от наказателните походи на англичаните, особено от жестоката разправа, която устроил над непокорните кланове херцог Камберлендски. Но дори тогава, в XVIII век тук било съсредоточено 25 процента от населението на Шотландия. Днес е останало само 5 процента.

Подобно обезлюдената западна част на Ирландия, пустеещите шотландски Височини напомнят за участието на народите, станали първи жертви на английската експанзия. Както в ирландската провинция Конът, последните корени на местния език, на който говорят всичко на всичко 70 хиляди шотландци, са запазени само тук.

Населението на днешна Шотландия е съсредоточено главно в Глазгоу и по долината на река Клайд. Там, както в граничните с нея райони на Северна Англия, при находищата на антрацит и желязна руда, до морските заливи, удобни за изграждане на корабостроителници, са се родили традиционните отрасли на британската индустрия — въглищната промишленост, черната металургия, корабостроителството. Но именно тези отрасли преживяват в следвоенните години най-голям упадък, тъй като собствениците им не желаят да влагат средства за модернизирването им.

Развитието на новите перспективни отрасли явно е насочено към югоизточната част на страната, към Лондон. А на Шотландия е отредена участието на периферия, която особено болезнено чувства прекалената си зависимост от шахтите, доменните пещи и корабостроителниците. В долината на Клайд се намират 115 от 120-те официално регистрирани в Британия „зони на упадък“. По критично състояние на жилищния фонд или по-просто казано, по броя на съборетините, Глазгоу няма равен на себе си град в Западна Европа.

Средният доход на семейство в Шотландия е почти с една трета по-нисък, отколкото в Югоизточна Англия. Жизненото равнище на един милион души, тоест на всеки пети жител плътно се допира до официалната граница на бедността. През годините след войната в чужбина са емигрирали още един милион шотландци. Извън границите на родината живеят повече от 20 милиона шотландци.

Всички тези социално-икономически трудности на Шотландия, като се прибавят към тях общите за цяла Британия последици от

разпадането на колониалната империя, отдавна вече подклаждат националистическите чувства, пораждат разсъжденията, че властите в Лондон са твърде далече от шотландските проблеми и само шотландците са способни да намерят разрешението им.

Но когато разговорите за някаква самостоятелност стигали до коридорите на властта в Лондон, там само скептично свивали устни:

„Но с какво мислят да преживяват без нас тези шотландци? С износа на уиски?“

И ето че седемдесетте години изведнъж вляха в шотландския национализъм нова струя — започна извличането на нефт от Северно море. При това по-голямата част от местонаходищата в британския сектор се оказват именно край бреговете на Шотландия. От само себе си се разбира, че „потокът от черно злато“ породи в Лондон и Единбург съвсем различни планове и намерения.

„Преди англичаните ни убеждаваха, че сме много бедни, за да бъдем независими. А сега се оказа, че сме много богати за това“ — иронично забелязват шотландските националисти.

В лозунгите си за „черното злато“ тяхната партия явно залага на користолюбието на дребната буржоазия — „По-добре богата Шотландия, отколкото бедна Британия!“, „Ако нефтът обещава нещо за 56 милиона британци, значи, той може да даде десет пъти повече на 5 милиона шотландци!“

Изказвайки се за независимост на Шотландия, националистите имат пред вид създаването на конфедерация на британските държави, подобно на Северния съюз, който обединява скандинавските страни. Тогава шотландците ще си останат британци, така както норвежците се смятат за скандинавци. Така „туидската завеса“, както печатът кръсти амбициите на шотландските сепаратисти, става все по-тревожещо видение на британския политически хоризонт.

Надписи „Англичани, вървете си у вас!“ може да се видят и в Уелс. Но там националистическото настроение има не толкова политическа, колкото културна окраска. То се проявява по-специално като движение за разпространение на езика (на който говорят 600 000 от 2 800 000 жители), за запазване на народните песни и другите форми на самобитната национална култура.

Уелс бил присъединен към Англия още през средните векове. За да закрепят властта си над завоювания планински край, английските

крале издигнали там много замъци. Но местните вождове не преставали да проявяват непокорството си. И през 1281 година, както разказва преданието, Едуард I решил да ги надхитри. „Ако положите клетва за вярност на английската корона — казал той — обещавам ви, че ще ви управлява човек, който се е родил на земята на Уелс и не знае ни дума английски.“ И когато местните вождове с клетва признали властта на Англия, Едуард I им показал току-що родения свой младенец в Орловата кула на замъка Карнарвон. Оттогава наследникът на британския престол по традиция носи титлата Уелски принц.

Някога Уелс бил британският Рур. На първо място в неговата индустрия са стоманата и въглищата. Но днес тези отрасли са в упадък, който, както в Шотландия, се отразява много болезнено. Уелс е богат на води, с които снабдява главните градове и промишлените центрове на Англия. Но макар че местните националисти се стремят да видят в това някаква аналогия с шотландския нефт, в Уелс просто няма икономическа почва за сепаратизъм.

За да се потушат националистическите и особено сепаратистките тенденции, се предвиждаше да се даде на Шотландия и Уелс по-голямо самоуправление, да се създаде там нещо като местни парламенти — изборни асамблеи — в Шотландия от 150 депутати, а в Уелс от 70 депутати. С това се целеше да се предаде на тези асамблеи ръководенето на местните органи на властта, на въпросите за здравеопазването, народното образование, жилищното строителство, местния транспорт, а също и да им се разреши да разпределят както намерят за добре средствата, които им се отделят от държавния бюджет.

При това Уестминстър би си запазил изцяло върховната законодателна власт. Парламентът в Лондон би имал пълен контрол върху въпросите на отбраната, външните работи, финансовата и икономическа политика, следователно и върху доходите от нефта от Северно море, които постъпват в британската хазна.

Може ли разширяването на местната автономия да обезвреди нажежените националистически страсти? Или напротив — изборната асамблея би станала желана трибуна за сепаратистите, би им позволила да си приписват всеки успех, а всеки неуспех да обясняват с недостатъчност на дадените им права и да искат те да бъдат разширени?

Всички тези въпроси останаха без отговор, тъй като идеята за самоуправление бе отложена от консерваторите за неопределено време. Освен това по-голямата част от населението на Шотландия не е склонно да се откъсне от Англия.

„Ние сме за самоуправление, но сме против сепаратизма“ — заявява Шотландският конгрес на трейдънионите. — На интересите на трудещите се — както шотландци, така и англичани, отговаря сплотеността на британското работническо движение, а не заменянето на класовото единство с национална вражда.

„Разединеното кралство“ — засега това е само едно хапливо заглавие, което пътува по страниците на вестници и списания — от френския „Нувел обсерватор“ в американския „Тайм“, а оттам в британския „Сънди Телеграф“. Но в същото време то напомня за проблема — политически, социален, емоционален — който не бива да се пренебрегва.

И тъй, да не забравяме, че на Британските острови живеят не един, а четири народа, че освен англичани там има шотландци, ирландци и уелси, чието национално самосъзнание е особено изострено. Затова, когато сте в родината на Робърт Бърнс, не го наричайте свой любим английски поет или когато сте се спуснали в някоя шахта на Южен Уелс, не казвайте, че се радвате от срещата си с английските миньори...

Англия, Шотландия и Ирландия се обединяват, за да държат в подчинение колониите. Англия и Шотландия се обединяват, за да държат в подчинение Ирландия. Англия се обединява, за да държи в подчинение Шотландия. В самата Англия върхушката на обществото се обединява, за да държи в подчинение нисшите слоеве.

Ралф Емерсон (САЩ). „Английските черти“, 1856 г.

Понякога на англичаните им е трудно да разберат защо народите на Шотландия и Уелс не искат да се помирят с положението си на бедни роднини, макар че ги признават за членове на семейството. За обикновения

англичанин Британия е Англия. Той се озадачава, когато му казват, че „Юнион Джак“ е британски, а не английски флаг, затова едва ли е уместно английските запалянковци да го размахват, когато отборът на Англия играе против Шотландия или Уелс. Той, разбира се, знае, че Шотландия и Уелс съществуват. Но за него те са само нещо като отънъци от общия колорит на английския живот.

Даниел Дженкинс (Англия). „Британците“, 1978 г.

Когато хората казват Англия, имат предвид ту Великобритания, ту Съединеното кралство, ту Британските острови, но рядко истинската Англия.

Джордж Микеш (Англия). „Как да бъдеш чужденец?“, 1946 г.

ЦВЕТНОКОЖИ СРЕД БЕЛИ

Филмът е направен така, че още с първите кадри да внуши тревога. Човешките тълпи, сгъстени от телеобектива, създават усещане за крайна пренаселеност.

„Това е Бредфорд, английски град. Но тук има улици, където почти няма да срещнете бели лица“ — съобщава гласът зад кадъра.

После камерата за дълго се спира на замърсените със смет задни дворове на стари постройки.

„Така изглеждат районите с азиатско население. Тези хора са нечистоплътни. Живеят почти по десет души в стая. Всички имат куп деца. А колко ще станат след десет години при такава раждаемост?“

На екрана се появява негодуващото лице на жена. „Докато нашите момчета се изпращат да проливат кръвта си в Северна Ирландия, самата Англия е подложена на агресия...“

И отново масова сцена: невъзмутими и безпристрастни полицаи придружават улично шествие с плакати „Да запазим Британия бяла!“

Под този лозунг преминава в Англия политическата кампания, от чието име беше създаден споменатият филм. На бреговете на Темза заговориха сериозно за расовия проблем.

До неотдавна само десните екстремисти от „Националния фронт“ и такъв гнусен поборник за расова чистота, като Инок Пауъл се решаваха открито да плашат обикновените граждани с нашествие на „цветните орди“ на Британските острови.

Според неговите думи, да се наблюдава притокът на цветни имигранти на Британските острови, е все едно да гледаш нация, която издига собствената си надгробна могила. Английските градове, предупреждава Пауъл, са застрашени от перспективата да се изпълнят на една трета с цветнокожо население. Расовите конфликти в тях са неизбежни, те могат да бъдат пресечени само след като се репатрира цветнокожото население.

Расистките призови на Пауъл не останаха без отклик. Към лозунга „Да запазим Британия бяла!“ се отнасят напълно благосклонно

и почтените консервативни кръгове, смятащи се за защитници на политическите традиции в страната. Водачката на торите Маргарет Тачър публично призова да се спре имиграцията, тъй като в страната уж „расте тревога, че Англия може да се окаже наводнена от хора с чужда култура“. Дори онези либерални джентълмени, които са шокирани от откровено фашистката програма на „Националния фронт“, твърдят, че забраняването на уличните демонстрации на расистите би означавало да се накърнят демократичните свободи. Провокационните шествия на хулиганстващите от „Националния фронт“ из районите с цветнокожо население неведнъж са завършвали с улични побоища.

И така, освен кървищата северноирландска рана страната става и арена на расови конфликти. Как и защо се случи това?

Както много други недъзи на съвременна Британия, расовият проблем до голяма степен е свързан с имперското минало. След Втората световна война и разпадането на империята английските едри собственици, свикнали да трупат печалби за сметка на евтината работна сила отвъд морето, започнали да привличат от бившите колонии хора, които срещу нищожно заплащане да вършат в Англия черната работа.

Първата вълна от цветнокожи имигранти включвала западноиндийски негри от Ямайка, Тринидад, Гаяна, потомци на чернокожите африканци, които английските търговци на роби продали някога на плантаторите в Новия свят. В Британия днес има около шестстотин хиляди от тези преселници от страните от Карибския басейн.

Изострянето на религиозната вражда в бивша Британска Индия и особено болезненото разделяне на Бенгалия и Пенджаб дадоха тласък на втората вълна от имигранти. Тези преселници от Индия, Пакистан и Бангладеш представляват най-значителната прослойка от цветнокожо население в Британия — повече от милион. И накрая, третата вълна (около двеста хиляди души) представляват търговците и чиновниците от индийски произход от някогашните британски колонии в Африка.

„Законът за британско гражданство“ от 1948 година даваше право за безпрепятствено влизане в Англия на всеки от 950-те милиона някогашни поданици на британската корона. Но веднага щом следвоенният бум започна да спада и заедно с това намаля търсенето

на работна ръка, широко разтворените в начало врати започнаха бързо да се затварят. От 1962 година за родените в бившите колонии, притежаващи британски паспорти, се въведоха ограничения, които „Законът за имигрантите от Общността“, действащ от 1971 година, направи още по-сурови.

В основата на този закон лежи понятието патриалност, свързано с наличието на предци. Днес право на жителство в Англия има онзи, който се е родил или е получил британско гражданство в тази страна, или пък този, на когото поне един от родителите или един от родителите на родителите му са се родили там или са получили гражданство.

Тази нарочно заплетена формулировка крие в себе си расистки смисъл. Тя прегражда пътя на цветнокожите притежатели на британски паспорти (когато са получили гражданство не в метрополията, а в колониите), като оставя отворена врата за белите преселници от Канада или Австралия и главно от Южна Африка, ако това се наложи поради подема на освободителната борба. А почти всеки бял жител на Зимбабве или ЮАР има или баща, или дядо преселници от Англия...

За да не бъдат обвинени в расизъм, лондонските либерали дори измислиха и пуснаха в ход специален термин — Нова общност. Така се наричат бившите британски колонии с цветнокожо население, за разлика от „белите“ доминиони — Канада, Австралия, Нова Зеландия, Южна Африка. Докато понятието патриалност практически освобождава родените в тези страни от имиграционните бариери, правото на влизане в страната за лицата от Новата общност е ограничено от ежегодна квота от 5 хиляди души. Освен това такава, право получават само членовете на семействата на имигрантите, заселили се в Британия, преди да влезе в сила законът от 1971 година. Но и те понякога са принудени с години да чакат възможността да отидат при близките си.

Седмичникът „Трибюн“ отбелязва, че пълномощията, които са дадени на полицията и имиграционните чиновници по закона от 1971 година — арест без издадена заповед, лишаване от свобода за неопределено време и интерниране без право на обжалване — представляват сериозно накърняване на гражданските свободи.

Много хиляди хора ги е сполетяла съдбата да останат невинни затворници в лагера „Хармъндсуърт“ — центъра за арести при лондонското летище Хийтроу. За разиграващите се там човешки трагедии разказа веднъж вестник „Гардиан“. „Докато ни убеждават, че разведряването трябва преди всичко да означава свобода на избора на местоживеене, казва се в репортажа, в Хийтроу, на британска земя, думите «свобода на избора на местоживеене» звучат като жестока шега.“ „Как да съчетаем, пита «Гардиан», всичко това с представите за търпимостта на англичаните, за това, че те са лишени от расови предразсъдъци, с традицията им да дават подслон на изгнаниците, за това, че англичаните се чувствуват задължени към ония, които те някога са завладявали, ограбвали, потискали, към ония, за чиято сметка тлъстееше империята?“

Какво представлява в действителност прослойката от цветнокожи преселници, заради които, както твърдят расистите, за коренящите англичани не достигат работни места, жилища, училища и болници? По официални данни в Британия живеят милион и осемстотин хиляди преселници от Новата общност. При това осемстотин хиляди от тях са се родили на Британските острови и следователно трябва да се смятат не за преселници, а за национално малцинство. С тях не бялото население представлява само три и нещо процента от общия брой на жителите.

А при това по данни от официалното демографско проучване през миналото десетилетие (от средата на 60-те до средата на 70-те години) от Британия са емигрирали 2 милиона и 600 хиляди души, от които 913 хиляди в Австралия и Нова Зеландия, 390 хиляди в Канада, 327 хиляди в европейските страни на Общия пазар, 254 хиляди в САЩ, 167 хиляди в Африка, 91 хиляди в Азия и 81 хиляди в Западна Индия. (Последните три цифри съдържат значителен брой граждани от афро-азиатски произход, които са решили да се върнат в родината си, след като дълги години са живели в Англия.) За същите десет години в Британия са имигрирали 2 милиона и сто хиляди души, в това число 282 хиляди от Индия, Пакистан и Бангладеш, 256 хиляди от африканските страни на Общността, 86 хиляди от Западна Индия, а останалите две трети са от Австралия, Канада, САЩ, Европа.

Приведените цифри показват, първо, че броят на британците, преселващи се в други страни, винаги превишава броя на влизащите в

страната и, второ, че по-голямата част от имигрантите съвсем не са цветнокожи, а бели. Следователно приказките за нахлуване на „безброй тъмнокожи орди на пренаселените острови“ са чиста спекулация.

Накрая, макар че цветнокожото население води съществуване някъде в задния двор на обществото, не бива да забравяме неговия трудов принос в живота на страната. Прибирането на сметта, товаро-разтоварните работи, общественият транспорт, работата при конвейерите в автомобилните заводи в Средна Англия, в цеховете на текстилните и хранителни предприятия в Ланкашър и Йоркшир, най-тежкият, най-монотонният труд или трудът в тъй наречените несоциални часове, тоест вечерно време, нощем, в неделни дни, най-често е участ на цветнокожите ръце.

Не някой друг, а точно Инок Пауъл, когато през 60-те години беше министър на здравеопазването, привличаше лекари от Индия и Пакистан, медицински сестри, от Западна Индия и казваше за тях, че те са „съществено и ценно попълнение на болничния персонал, който помага да се поддържа марката на британската медицина“.

И ето че същият Пауъл се бори, щото децата на имигрантите, родени в Англия, да имат статут различен от този на коренното население. В такъв случай, иронизира го вестник „Дейли Мирър“, английският престол може да се окаже без наследник, защото ще трябва Уелският принц да бъде обявен за син на имигрант от гръцки произход...

Впрочем по своята същност расовият проблем с неговото болезнено острие засяга не принцовете, а бедняците. Когато пътувате из Лондон, всеки път ви прави силно впечатление как границите на гетата на цветнокожите съвпадат със зоните на безработицата и мизерията. Колко много си приличат Брикстън или Люшъм на южния бряг на Темза с нюйоркския Харлем не само по тъмнокожите лица, но и по белезите на упадък, безизходност, а също и по тягостно тревожната атмосфера като пред буря.

Поколение след поколение цветнокожата младеж се върти в омагьосан кръг. Немотията не ѝ дава възможност да получи образование, да се квалифицира. А за трудещите се със слаба квалификация е най-трудно да си намерят работа, те най-лесно стават жертва при уволнения. Немотията неумолимо ги тегли към социалното

дъно, затова зоните на „харлемизация“ са между най-болезнените язви на британското общество.

Винаги, когато капиталистическата система преживява криза, се правят опити да се отвлече вниманието на народа от истинските причини, търсят се изкупителни жертви — това са или евреите, или ирландците, или някой друг, пише вестник „Морнинг Стар“. Ако не бяха цветнокожите, за да ги изкарат виновни за увеличаването на безработицата, щяха да искат да се отмени равното право на труд за жените...

Циничните сметки на ония, които залагат на националната вражда, са да заблудят стигналия до отчаяние жител от бедните квартали и да насочат гнева му в лъжлива посока, да превърнат потенциалните огнища на социални конфликти в огнища на расови стълкновения.

Отново изникват пред очите ми кадрите от телевизионния филм, създаден от инициаторите на кампанията „Да запазим Британия бяла!“ Солидна жена разсъждава пред камерата:

„Аз например предпочитам бекона пред салама. Защо трябва да обичам цветнокожите като белите? Аз съм англичанка и повече ми харесват англичаните. На какво основание искат да ме лишат от правото да избирам?“

И тъй, свободата на ненавистта също се отнася към ония свободи, с които се гордее родината на парламентаризма. Роденият в Индия професор Бхику Парек убедително посочи в изказването си по лондонската телевизия корените на подобна идеология.

Една нация, отбелязва той, не може да господствува над друга, без да е нужно да убеждава себе си, че има право на това, че е надарена с качества, които липсват у другите. Британците винаги са правили точна разлика между себе си и подчинените им народи. Те са си приписвали качества, които жителите на колонните не притежават, и са обявявали, че са свободни от ония качества, които те притежават в излишък. Да речем, туземците са емоционални като жените и децата, а британците противоположно на тях са изпълнени със самообладание. Докато туземците са експанзивни, британците, напротив, са хладнокръвни. Ако туземците притежават стадно чувство и са привикнали да се осланят един на друг, то британците предпочитат да стоят на собствените си нозе.

От подобни представи, изработили се в хода на колониалните завоевания, продължава професор Бхику Парек, се е получил някакъв еталон, по който британците оценявали себе си и другите. Тъй като такъв стандарт произтича от собствения им начин на мислене и начин на живот, британците естествено смятат себе си най-близко до него и затова се поставят на върха на човешката пирамида. Европейците отвъд Ламанш, между които също има градация, се оказаха едно стъпало по-ниско от англичаните. На по-долното стъпало са поставени азиатците, а най-долу от всички — африканците.

Расизмът, развил се през колониалната ера, подчертава Бхику Парек, не изчезва, когато бившите поданици на колоните започват да се заселват на Британските острови. Наистина, тук те рядко се сблъскват с най-непривлекателните форми на расизъм, които колониалните собственици прилагали спрямо техните предци. Лондон винаги е прокарвал точна граница между вътрешната и колониалната политика. Тази разлика съществува и до днес. Законите, приети от Британския парламент, избягват открития расизъм, а мръсната работа по провеждането на расистката имиграционна политика е възложена на службите за визи в британските представителства в чужбина.

Такива са възгледите на професора индиец, който чете лекции в един от британските университети. Много английски телевизионни зрители явно са съгласни с неговите изводи, но и мнозина мислят иначе. Пословицата „Гуземците са от татък Кале“ е колкото стара, толкова и устойчива.

На англичаните е присъщ снобизмът в най-дълбоката му същност, той ги кара искрено да мислят, че съществува поне един слой по-ниско от тях, поне една група, която може да се смята за по-ниско стояща.

Тази група, намираща се по-долу от социалните низини, трябва да се състои от някакви парии. В продължение на векове снобизмът на англичанина от социалните низини се е поддържал и подхранвал от факта, че навсякъде по света, навсякъде в прославената империя хората са прегъвали пред него колене като пред бял, а след

това навеждали глава като пред англичанин. За някого той бил по-високостоящ. И бил доволен от себе си.

Когато империята рухнала, социалните низини с неудоволствие почувствували, че са се оказали на самото дъно. И тъкмо тогава започват да пристигат стотици и хиляди хора, на които те могат да гледат отвисоко в собствената си страна. Тези хора се залавят за най-непривлекателната работа. Заселват се в най-лошите жилища. Дори цветът на кожата им е друг, така че никой, наистина никой не може да сбърка англичанина от низините с някого от тях. Всички те без разлика срещат отношение по традиция предназначено за парии. Те са лениви, нечистоплътни, дръзки (тоест държат се така, сякаш не съществуват други класи).

Така империята прави на метрополията своята последна, най-голяма услуга: от Тринидад и Барбадоса, от Индия и от Африка тя изпраща своите синове да спасяват английската класова система.

Дейвид Фрост и Антъни Джей (Англия). „На Англия — с любов“, 1967 г.

Малцина от нас ги обичат, малцина ги мразят, но почти всеки иска да ги няма тук и дава това да се разбере, служейки си с коректната индиферентност, чийто секрет е познат само на англичаните.

Колин Макинис (Англия). „Полуанглийска Англия“, 1961 г.

ЗАДИМЕНИЯТ СЕВЕР

От трите главни пътища, излизащи от Лондон, най-къс е този, който води на юг, а най-дълъг — който води на север.

На юг от столицата няма кой знае колко места, където може да се отиде. Там се намира само Дувър с фериботите за континента. А пътят на север е повече от хиляда километра. Разбира се, за американския Далечен запад или за съветския Далечен изток това не е голямо разстояние. Да прекара зад волана от ранна утрин до късна вечер, за англичанина това значи да отиде едва ли не на края на света.

Впрочем въпросът не е в разстоянията. И не само и това, че Северната магистрала отива отвъд границата (под това понятие англичанинът винаги разбира само река Туид, историческата граница между Англия и Шотландия).

Въпросът е преди всичко там, че най-дългият път и страната пресича още една граница, която никъде не е означена официално, но се усеща реално, граница не толкова географска или административна, колкото социално-икономическа. Този вододел разчленява Англия на два полюса: Север и Юг.

За англичаните Северът е край на „черните дяволски мелници“. Той е гората от заводски комини и осажденият като торфените брикети пояс на притиснатите от нуждата работнически жилища. Това са текстилните фабрики и въглищните грамади, стоманолеярните цехове и корабостроителниците. Това е Манчестър и Нюкасъл, Ланкашър и Йоркшир — индустриалното сърце на Англия, където названията на градовете и графствата напомнят за някогашната слава на „промишлената работилница на света“.

„Където са саждите, там са и парите“ — казвали някога собствениците на „черните дяволски мелници“. Но макар че Северът от стари времена е бил главният създател на материалните ценности, Югът винаги си е оставал средище на богатството и властта. В това се корени взаимната им неприязън.

В английските кръчми се развличат с анекдоти за ирландците. В столичните клубове най-чест герой на тези анекдоти е жителят на Ливърпул или Манчестър. В очите на лондонския сноб човек с ланкашърско или йоркширско произношение, каквото и положение и състояние да има, си остава човек от простолюдиеото. (И тъй като практически в Англия не съществува селячество, къде другаде може да се намира простият народ, ако не в задимения Север!) А Югът е могъл да се перчи с големите градове, да величае селския живот, виждайки в него поезията на човешкото съществуване, да превъзнася любителското отношение към работата, до голяма степен, благодарение на това че Северът е вършел черната работа вместо него!

На ония, които ги гледат отвисоко, северняците отвръщат по същия начин. За тях е характерно изострено чувство за трудова гордост и презрително отношение към ония, които нищо сами не създават, а спекулират с плодовете на чуждия труд. У тях са на почит силните мазолести ръце със следи от сажди и машинно масло, а като най-достойна работа за мъжа се смята тежката индустрия.

Нюкасл например се слави с машиностроенето и корабостроенето. Една американска фирма построила там парфюмерийна фабрика. При набирането на женска работна ръка нямали затруднение. Но се оказало трудно да намерят хора за уж най-разпространената в града професия — монтьори на станове. Дори при повишена заплата били малко желаещите да се занимават с такава „несериозна работа“, за която ще се срамуват да кажат на приятели и познати...

Северът с право се смята за родина на промишлената революция. Нейна люлка бил Манчестър. Защо тъкмо този мрачен град, където, както казват жителите му, „навън е винаги ноември“, станал световен център на текстилното производство? Причините са няколко. Тук е парната машина на Уат. Тук са и предшествениците на железопътните линии — плитководните канали, по които било удобно и евтино да се докарва от Ливърпул американския памук, а от Йоркшир — каменните въглища. И най-сетне — тук вечно ръми, дъждът превърнал Манчестър в град на ревматици, но и помогнал да се прослави като индустриален град. Защото благодарение на постоянната влага нишката се пресуква в предачните цехове по-здрава и по-тънка. Тъй че

под манчестърския дъжд комините на текстилните фабрики никнели като гъби.

Такъв бил Манчестър, когато го видял за пръв път през 1842 година двадесет и две годишният Фридрих Енгелс: Синът на немския текстилен фабрикант бил изпратен отвъд Ламанш, за да добие опит за търговска дейност във фирмата на баща си. Но Фридрих имал други стремежи. Той вече участвувал във философската дискусия на страниците на „Рейнски вестник“, срещал се с неговия редактор — Карл Маркс. Но възможността да отиде в Манчестър привличала и вълнувала младия Енгелс. Този град бил първото в света средище на едро капиталистическо производство, където пролетариатът вече излизал на арената на класовата борба. (Тъкмо в 1842 година Манчестър станал център на общата стачка на текстилните работници в Ланкашър).

Фабриката „Виктория Милс“, където Енгелс трябвало да набере опит, съществува и днес, тя произвежда платно за книговезки нужди. Младият немец се запознал там с деветнадесетгодишната ирландка — предачката Мери Бърнс. Те бързо намерили общ език. Не само защото мекото ирландско произношение на момичето било много по понятно за чужденеца, отколкото местният ланкашърски диалект. Мери му станала най-добрият придружител в работническите покрайнини на Манчестър, безценен помощник при изследванията му.

Мери работела в предачния цех заедно с петнадесетгодишната си сестра по 12 часа на ден (за 10 шилинга, тоест за половин лира стерлинг на седмица), освен това ѝ били нужни цели три часа, за да отиде във фабриката и да се върне вкъщи на Котън Стрийт, 18. Енгелс винаги се учудвал, как девойката имала след това сили да го води из манчестърските бордеи и да посещава работническите кръжоци, да слуша неделните лекции в „Дома за знания“ — една от първите в града библиотеки за трудещите се.

Предачката от „Виктория Милс“ била не само незаменим придружител. Със своя живот тя била нагледен пример за степента на експлоатацията, на която бил подложен пролетариатът и за необратимия процес на пробуждането на политическото му съзнание. Нейната съдба станала органична частица от събрания в Манчестър материал, въз основа на който Енгелс отправил своя обвинителен акт срещу капитализма:

„... Онова, което най-силно предизвиква нашето отвращение и негодувание, всичко това се намира тук — в най-новите си форми, родено от промишлената епоха. Онези няколкостотин жилища, които са принадлежали на стария Манчестър, отдавна са изоставени от първоначалните си обитатели; само промишлеността е могла да подгони тук тълпите от работници, които днес намират подслон в тях; само промишлеността е могла да застрои всяко ъгълче между тези стари къщи, за да настани масите от хора, които е привлякла от земеделските области и от Ирландия; само промишлеността позволява на собствениците на тези обори да ги дават под наем за жилища на хора срещу високо заплащане, да експлоатират бедността на работниците, да разрушават здравето на хиляди хора, за да могат те да забогатяват... Всичко това е направила промишлеността, която не би могла да съществува без тези работници, без тяхната бедност и робство.“

Първата книга на Енгелс — „Положението на работническата класа в Англия“, излязла през 1845 година, предопределила по-нататъшния път на автора й. А Мери Бърнс до края на дните си останала негов верен другар.

Манчестър бил престрояван повече, от които да било друг град в Англия. Затова местата, свързани с пребиваването на Енгелс, почти не са се запазили. Срещу очната болница, на стената на едно от студентските общежития се вижда синя, кръгла мемориална дъска. „Фридрих Енгелс (1820–1895), социолог, философ, писател. Живял в дом №6 на Торнклиф Гроув, който се издигал на това място.“ Недалеч оттук някъде се намирал „Албърт Клъб“, където Енгелс пишел писмата си до Маркс в Лондон. Запазила се е само пощенската кутия, в която в продължение на двадесет години пуцал адресираните до приятеля си писма.

Но трябва ли да съжаляваме за заличените външни следи от пребиваването на Енгелс, когато се е запазило главното — самият Манчестър с неговите сажди и влага, с мизерията и безизходицата —

Манчестър, който му послужил като нагледен пример за античовешката природа на капитализма.

„... От моста се виждат купчини смет, нечистотии, кал и развалини в дворовете на левия, висок бряг; къщите се издигат една над друга и понеже склонът е стръмен, вижда се по част от всяка къща; всички са одимени, негодни, стари, с изпочупени стъкла и разбити черчевета; зад тях се издигат старите фабрични сгради, прилични на казарми.“

Това описание, направено през четиридесетте години на миналия век, може да се отнесе и към днешния Манчестър, особено що се отнася до уличката Котън Стрийт, на която някога са живеели сестрите Бърнс. По дължината на пълния с тиня канал се е проточила безкрайна редица от изоставени цехове, мъртви комини, черни от сажди тухлени бордеи с избити прозорци и заковани врати. Като че ли всичко тук е изоставено и чака да го съборят. Но когато се вгледаш по-добре, с почуда установяваш, че мъртвите къщи са обитавани. Тук-там се забелязват човешки фигури. В движенията им се чувствува вялост и вцепенение на хора, изморени от напразни очаквания. Хлътнали страни, поглед, замъглен от мисълта за безизходност, плещи, превити от бремето на негодите.

Безработни, разбира се, могат да се срещнат не само в Манчестър. Но на Север, където старите традиционни индустриални отрасли са най-много, където трудът представлява особена морална ценност, безработицата се преживява по-болезнено, отколкото където и да било другаде.

„... Върху лявата страна на Медлок е разположен Хюлм, който фактически представлява от начало до край работнически квартал... В по-гъсто застроената част къщите са по-лоши, почти да се срутят, в по-малко населената, постройките са по-нови... но повечето са

потънали в кал. И там, и тук къщите са построени върху влажна местност, и там, и тук са заселени и избите...“

Енгелс е писал тези редове само на една миля оттук, в „Албърт Клъб“ — разказва ми Питър Томсън, един от основателите на Центъра за защита на правата на жителите на Хюлм. Властите на Манчестър днес се гордеят, че в нашия град е направено много повече за разчистване на бордеите, отколкото навсякъде другаде в Англия. Бордеите на Хюлм първи били съборени и на тяхно място издигнали многоетажни жилищни сгради. И тогава — продължава Питър Томсън — станало нещо, напомнящо страшна приказка, кошмарен сън. Трагедията на Хюлм не отишла в миналото, а сякаш се възродила в нов образ и с нова острота. Тя показала, че булдозерите могат да изравнят със земята копторите от XIX век, но са безсилни да отстранят социалните проблеми, описани от Енгелс в книгата „Положението на работническата класа в Англия“.

В края на шейсетте години Хюлм беше построен отново. Отдалече изглежда като съвременен жилищен масив, нещо съвсем различно от бордеите. Но първото впечатление е измамно.

Хюлм е останал същият, какъвто е бил — клоака на Манчестър, негово социално дъно. Когато се наемат на работа, хората от този район избягват да посочат къде живеят. Всеки, който може да се измъкне от Хюлм, прави това при първа възможност. Остават само ония, които нямат друг изход. И в многоетажните сгради, построени на мястото на копторите, неотклонно расте концентрацията на „семейства с проблеми“, утаява се човешки шлак от ненаситната пещ на капиталистическия град.

Впрочем тук няма никаква мистика. На новия Хюлм му било писано, както се казва, да стане социално гето. Той е изграден с едностайни жилища. С други думи — за най-бедните семейства. Тук настанявали обитателите на бордеите, които били сринати след построяването на Хюлм. Както вече казахме, хората не се настанявали тук по собствено желание. Освен това жилищата, оказали се последно убежище на „хората с проблеми“, са построени по тъй наречената палубна система. Обитателите влизат в жилищата си не от вътрешни коридори, а от „палубите“, които като балкони опасват външните

стени. Това значи, че всеки минава под прозорците на другите обитатели и всяка житейска драма болезнено засяга всички.

Преди да бъдат сринати бордеите, хората пак живеели на тясно пред очите на всички останали. Но тогава те били обединени от общинни, родствени връзки. Съседите били свикнали да влачат окаяния си живот рамо до рамо, синовете живеели по-близо до бащите си. При преселването всички тези връзки се прекъснали, в трагедията на Хюлм навлязла още една беда — отчуждението. Показаха ми един жилищен блок, в който повече от четиридесет процента от населяващите го са самотни майки и самотни пенсионери, а около шейсет процента получават помощ по бедност.

С петнайсет хилядното си население Хюлм заема първо място в Манчестър по престъпност и алкохолизъм. Сред обитателите на Хюлм има 7 пъти повече самоубийства и 47 пъти повече жертви от сбивания с хладно оръжие, отколкото се падат на хиляда жители в цялата страна.

Някога в Хюлм в малка ремонтна работилница започнали работа двама щастливи съдружници — Ролс и Ройс, впоследствие създатели на световноизвестната автомобилна фирма. Децата тук ходят на училище по улици, носещи техните имена. Това, изглежда, трябва да им внушава вяра в чудото, в щастливия лотариен билет, който съдбата може някога да им поднесе.

Общообразователното училище в Хюлм е от най-обикновените, типично за работническите покрайнини. Ожулени стени, препълнени класни стаи, с много тъмнокожи сред учащите се и преподавателите. То е неоченимо като обект за изучаване системата на образованието, а всъщност на класовата система в Англия. Тук се учат 1700 деца. Но през цялото време на съществуването му до днес във висши учебни заведения не е постъпил ни един от възпитаниците му. Нима от хилядите деца, идващи тук по улиците „Ролс“ и „Ройс“, на истина не е имало нито едно, което да отговаря на прословутия „критерий за надареност“?

Това е може би един от най-потресаващите факти в Хюлм. Отлагащите се тук страдания, бедност и несгоди, сякаш като генетичен код се предават на следващите поколения и предварително ги обричат със съдбата на пари на обществото.

Моите придружители ми подаряват на раздяла брошура, издадена от Центъра за защита на правата на жителите на Хюлм. На

корицата и е написано: „Няма нужда да ходите в такива отдалечени места, като Южна Африка, за да видите какво представляват хората от второ качество. Вътрешните райони на британските градове (в Манчестър — Хюлм, в Глазгоу — Истърхаус, в Ливърпул — Нидерли, а в Лондон тези места са много) представляват кошмарни струпвания на бедстващи семейства. Хюлм в Манчестър притежава всички социологически характеристики на южноафриканските бантустанни, тоест на резервати на отритнатите.“

Да, когато човек е в Манчестър, често си спомня за автора на книгата „Положението на работническата класа в Англия“. Разбира се, не само задименият Север е пример за живота и борбата на пролетариата. Новите отрасли на индустрията са насочени и към Средна Англия и Голям Лондон. Но корените на социалнополитическите проблеми, които характеризират днешния ден на британските трудещи се, се наблюдават в оголения си вид на Север. Тъкмо някогашната люлка на промишления пролетариат страда най-много от западането на производството и социалните последици от това. Там, където има по-голяма безработица, там и класовите схватки са по-ожесточени.

Стачните борби в страната по своя характер отразяват две съществени особености на британското работническо движение — старите му традиции и неговата масовост. Профсъюзите водят началото си от миналия век: и обединяват в редовете си повече от половината наемни работници — 12 милиона от всичко 23 милиона. По процент на организираност на работническата класа Британия изпреварва другите капиталистически страни, специално САЩ и Япония.

Старите традиции са източник на сила за британското работническо движение, но в същото време се оказват и негова слаба страна. По-специално това се отнася до остарялата организационна структура на профсъюзите, която често разединява колектива на предприятието на изолирани отряди.

Въпросът не е само в това, че ако, да речем, измежду петстотин съществуващи в страната профсъюзи около половината наброяват по-малко от хиляда души и представляват останки от занаятчийските цехове и гилдия (например 875 кройчи на филцови шапки или 114 майстори на медни тръби за военните оркестри). С течение на времето

се менят формите и методите на труд, и усложняват първоначалното разграничение на професиите, следователно и на профсъюзите.

Вместо да се отдадат изцяло на борбата между труда и капитала три хиляди свободни профсъюзни работници и двеста хиляди цехови отговорници са принудени да отделят немалко време и сили за тъй наречената демокрация, тоест на споровете към коя професия, а значи и към кой профсъюз следва да се отнесе изпълнението на една или друга трудова операция. Да речем, ако на английски гражданин се е повредил бойлерът, извиканият въкъщи майстор ще провери тръбите, крановете и горелките, но няма да има право да съедини прекъснатите електрически проводници на ключа, тъй като според споразумението с Профсъюза на обслужващите парните котли това може да се направи само от член на Профсъюза на електрическите работници. Колективът на всеки британски металургичен завод е разделен на десетки профсъюзи, което не само пречи да се маневрира с работната сила, когато се модернизира производството, но и отслабва общия натиск на трудещите се върху позициите на капитала.

Принципът „разделяй и владей“ отдавна е служел на управляващите класи във Великобритания не само и отвъдморските владения. Той се прилага и към народите от колониите, и към пролетариата от метрополията. Свръхпечалбите на империята са позволявали най-квалифицираната част от британските трудещи се да бъде омиротворявана с подаяния, да се формира от тях работническа аристокрация, склонна към съглашателство.

Но днес тази традиционна политика е в задънена улица. От една страна, собствениците на предприятие нямат с какво да се „откупят“ от работническите искания, а от друга — работническата класа, осъзнала силата на единството си и на пролетарската солидарност, е станала много по-бойка.

С това се обяснява изострянето на класовата борба между труда и капитала и истеричните крясъци, че британското работническо движение било попаднало в ръцете на „комунистически подстрекатели“, а политическият живот на страната — под „прекалено голямото влияние на работническото движение“; оттук и апелите „да се обуздаят непокорните профсъюзи“, които непрестанно се чуват в Камарата на общините от скамейките на Консервативната партия.

През първата половина на 70-те години консервативното правителство на Едуард Хийт се опита да парализира стачното движение с помощта на Закона за отношенията в промишлеността. Той забраняваше стачките, обявени по инициатива на работниците без разрешението на профсъюзните босове. Така попаднаха в Пентънвилския затвор петима лондонски докери. Но разправата с „Пентънвилската петорка“ предизвика бурни негодувания в страната. Разрази се политическа криза, която завърши с падането на кабинета на Хийт.

Когато в навечерието на 80-те години торите се върнаха на власт, отново се заеха с този въпрос. Законопроектът за заетостта на работната сила, внесен в Парламента от Маргарет Тачър, има за цел да подреже крилете на работническото движение. Консерваторите искат да лишат работниците от най-сигурното им оръжие — силата на работническото единство, класовата солидарност. Целта им е да противопоставят личността на колектива, да създадат юридическа основа за репресии спрямо стачкуващите.

Предвижда се например да се забрани участието в демонстрации за ония, които не работят в дадено предприятие. От което следва, че такива действени форми на борба, като масовите демонстрации на солидарност, когато на помощ на миньорите идват железничарите, а на металурзите — машиностроителите, се обявяват за незаконни. Това дава право на властите да привличат към съдебна отговорност профсъюзните активисти, да оказват чрез искове и глоби финансов натиск над профсъюзите, тоест да се пренесе борбата между труда и капитала в съдебната сфера, където се намират твърде много притежатели на старите училищни вратовръзки, възпитаници на „Оксфорд“ и „Кеймбридж“, тоест където позициите на управляващата класа са най-силни. Но никакви законодателни мерки не могат да предотвратят изострянето на борбата между труда и капитала. Трудовите конфликти, станали особено остри в индустриалните центрове, нагледно потвърждават това.

Задименият Север ни дава ключа на разбиране на трудова Англия, защото обвинителният акт, който Енгелс представя на капитализма, имайки за пример Манчестър от 40-те години на миналия век, запазва силата си и до днес, и докато съществува системата на капиталистическата експлоатация.

ГРАД-ПРИТЧА

Ако приемем, че Англия започва от Лондон, още по-правилно ще бъде да се смята, че Лондон започва от Лондонския мост. Градът израснал около първия мост на Темза, който бил построен още за римските колесници.

Преди идването на легионите на Юлий Цезар по бреговете на Темза живеели келтски племена. Те се занимавали с риболов, а във вековните дъбови гори поставяли капани за горски дивеч. Точно там, където по-късно израснала британската столица, широко се разлива Темза. Обикновената селска рекичка, лъкатушеца покрай горички и ливади, образува пълноводно, достигано от морските приливи устие, напомнящо Рейн или Шелда в долното им течение.

Това място привлякло римляните като пресечна точка на водния път от изток на запад, към вътрешността на страната, с главния път, който те започнали да строят от юг, от Дувър в северна посока към Йорк. Тук, преди устието на реката, където над Темза можело да се прокара мост и същевременно недалеч от излаза към морето бил построен градът.

Самолетът пресича върволицата облаци и под крилото му се виждат сребреещите криволици на реката, виеща се по застроеното пространство. Виждат се средновековните стени на Тауър, величественият купол на катедралата Свети Павел, готическите очертания на Уестминстърския дворец с циферблата на Големия Бен на кулата му. А наоколо, докъдето погледът стига, се е разпрострял безкрайният град.

Трудно е човек да си представи, че само преди три и половина столетия, по времето на Шекспир, новодошлият без усилия е могъл да обиколи столицата, за да ѝ се полюбува от всички страни. Тогава Лондон е представлявал по територия онази квадратна миля, която днес се нарича лондонско Сити. Построената още от римляните през първия век от нашата ера стена с шест врати дълго време оставала естествената граница на града. А потомъкът на римския мост —

средновековният мост с къщи, дюкяни и копия с набучени на тях глави на получените смъртно наказание е бил свидетел на превръщането на Лондон в голям център на търговия с вълна, в хранилище на натрупвания, благодарение на които по-късно Англия станала родина на промишлената революция.

Квадратната миля при Лондонския мост станала нещо като исторически резерват, който е запазил до наши дни много черти на средновековния град държава. Привилегиите, дадени на Сити още от Вилхелм Завоевател и закрепени от Великата харта на свободите, се пазят педантично до ден-днешен. На държавни церемонии британската столица се представлява не от главата на Съвета на Голям Лондон, а от лорд-мера на Сити, който и до днес е запазил правата на средновековен барон.

Лондонската организация на Лейбъристката партия поставила веднъж въпроса, че положението на държава в държава, с което Сити се ползува от XI век, отдавна е станало анахронизъм и вреди на британската столица. Тя предложила да се премахне корпорацията Сити, която има отделен бюджет и дори своя полиция, и функциите и да се предадат на Съвета на Голям Лондон. Посегателствата върху вековните традиции срещнали бурни възражения — какво ще стане със старейшините и шерифите, с ежегодните банкети в Гилд Хол и церемониалните функции на лорд-мера на Сити при кралския двор?

Впрочем едва ли тъкмо това е разтревожило най-много магнатите на Сити. На тази квадратна миля, където са съсредоточени банките, фондовите и стоковите борси, параходните кантори и застрахователните компании — с една дума, в това средоточие на финансова мощ размерите на данъците са много по-ниски, отколкото в съседните райони на Лондон. Ето защо „подкопаването на стените на Сити“ беше обречено на неуспех. Могъщите обитатели на тази квадратна миля държат на средновековните привилегии не само заради правото на лорд-мера да връчва на кралицата символичния, украсен с бисери меч, преди тя да престъпи границата на Сити, не заради церемонията, въведена, за да се покаже, че златото на банкерите капитулира пред властта на кралския меч.

Докато Сити е станало историческото ядро на британската столица, то за истински Лондон е прието да се смята някогашното лондонско графство. То заема територия 300 квадратни километра и

административно се разделя на Сити и 28 столични окръга. А наоколо върху пет пъти по-голяма площ (тоест върху 1500 квадратни километра) се простира външният пръстен на Голям Лондон.

Този град е необозрим. Въображението наистина не може да го обхване не само защото е безграничен, но и защото е „безскелетен“. При своите необхватни размери Лондон е лишен от каквато и да било определена градоустройствена структура. Бихме могли да го сравним с голяма молекула на сложно органично съединение — трудно е да се установи кое е центърът или оста, трудно е да се открие някаква логика или закономерност в тези свързани в едно цяло многобройни съставни части.

Седеммилионният Лондон по площ превишава два пъти Ню Йорк и почти три пъти Токио, макар че по население е по-малък и от двата града. При това характерното за него е, че е застроен не само разхвърляно, но и аморфно. На Лондон е чужда радиално пръстеновидната планировка на Париж или пък линейната планировка на Ню Йорк. Неговата хаотичност се отличава от хаотичността на Токио. Той е град-съзвездие, образувал се от срастванията на множество отделни населени места, които не са успели да се слоят напълно в едно цяло. Това е град-архипелаг, всяка негови съставна част в много отношения живее самостоятелен живот, оставайки си остров всред острови.

Докато Париж прави впечатление с размаха на градостроителния замисъл, с хармонията на архитектурните ансамбли, Лондон може да се нарече красив град само в смисъла, в който може да бъде красиво лицето на старец от портрет на Рембранд. Естественият ретуш на вековете, патината на времето, легнала върху паметниците на миналото — ето с какво вълнуват каменните сгради на британската столица.

Изразителна и тържествена е черно-бялата графичност на старите лондонски фасади. Те сякаш са ретуширани от вечната борба между саждите и дъжда. Десетилетия наред хилядите камини са почерняли тези камъни, а дъждовната вода, където е могла, измивала от тях саждите. Така самото време като четката на художник засилвало релефността на архитектурните детайли, като почерняло всяка вдлъбнатина и избелвало всяка изпъкналост.

В мъгливо зимно утро, когато оголените корони на дървета са сякаш излети от чугун, като дантелените решетки на парковете, Лондон е тъй графичен, като че ли е създаден за рисунка с въглен. Ярки петна в черно-бялата му гама са само червените двуетажни автобуси, червените пощенски кутии и телефонните будки, и може би часовите пред Бъкингамския дворец, чиято униформа съчетава трите основни цвята в портрета на Лондон — черните калпаци от меча кожа, белите портупей и червените мундири.

За Лондон са издадени безброй пътеводители, в които се изброяват забележителностите му, анализират се особеностите на творческия почерк на такива негови архитекти, като Кристофър Рен, Джон Неш, Инигоу Джоунс. Но историята на британската столица не познава градостроител, който да е внесъл в нейния облик някакви кардинални промени.

През всички векове Лондон е познавал само един главен архитект — Времето. Може би в търпимостта към следите на времето се крие своеобразната му прелест.

Лондон в много отношения олицетворява такава черта от характера на англичаните, като нежеланието да се откажат от нещо приятно, установено от удобствата, с които са свикнали и дори от неудобствата. Лондон се е оформил още по времето на конните екипажи и не е пожелал да се подложи на хирургическа операция, когато се появили автомобилите. Като е запазил в облика си напластени много епохи, градът на Темза на някои места напомня тясна квартира, претъпкана със стари мебели.

Когато човек се запознава с Лондон, трябва преди всичко да отхвърли обичайната представа за столичен град като подредена сбирка от архитектурни забележителности. Отрицателното отношение към препланиранията тук също е обвързано с традициите.

През 1666 година в града избухнал голям пожар. Изгорели 13200 къщи и 87 църкви. Историческият център на града — днешното Сити — се превърнал в огромно пепелище. Стихийното бедствие откривало рядка възможност да се направи нов план и столицата да се построи отново.

Тъкмо известно време преди пожара архитектът Кристофър Рен бил в Париж и се запознал с ветрилообразното планиране на улиците, любувал се на равномерното парцелиране на Версайския парк.

Буквално за броени дни Рен създал смел, логично обоснован план за генерална реконструкция на изгорелия град. На мястото на средновековния лабиринт от тесни, заплетени улици начертал прави магистралаи, които тръгвали радиално от петте площада. Той предлагал пристаните, складовете, корабостроителниците, стоковите борси да се изнесат извън градските стени. Всичко това придавало на Лондон чертите на удобен, съвременен град. Но собствениците на земените участъци ревностно отстоявали правото си да строят върху старите основи и затова улиците на Сити и днес са също така тесни и заплетени, каквито са били преди пожара.

Понякога човек си мисли, че дърветата в Лондон живеят по-нашироко, отколкото къщите. И може би тъкмо това свещено право на частната собственост, което попречило на Рен да осъществи замисъла си, в един-единствен случай било от полза за лондончани.

В самия център на необозримата британска столица като голямо зелено петно от 400 хектара площ се простира веригата на кралските паркове — Хайд Парк, Грийн Парк, Сейнт Джеймс Парк. Повече от четири века територията на Хайд Парк е принадлежала на Уестминстърското абатство. Монасите ловели риба в езерото, а по ливадите пасели стада. Когато Хенрих VIII скъсал отношенията си с римокатолическата църква и обявил, че конфискува манастирските владения, Хайд Парк станал земя на краля, където ходели на лов. Благодарение на това че хората от двореца се развличали там с лов със соколи и кучета, посред столичния град се запазил непокътнат огромен зелен масив, истинска благодат за бъдещите поколения лондончани.

Скоро след като Карл I бил обезглавен и Англия за няколко години станала република, правителството на Кромвел решило да продаде кралските паркове на частни собственици. През 1652 година Хайд Парк бил продаден на търг на три части. Притежателят на едната от тях — богат корабостроител, веднага въвел входна такса за всеки пешеходец, ездач и екипаж. Това, разбира се, предизвикало голямо недоволство сред лондончани. Затуй след като била възстановена монархията, един от първите актове на Парламента след връщането на Карл II на престола било отменянето на сделката за продажбата на Хайд Парк, а също и на входната такса.

Повечето от зелените масиви, с които Лондон с право се слави, са не изкуствено оформени, а пейзажни паркове, където можеш да

скиташ по полянките, да се печеш, да риташ футбол — с една дума, да се чувствуваш всред простора на селската природа. Както при хаотичните лондонски строежи и тук се е отразила присъщата на англичанина представа, че градът трябва да расте по същите закони, по които расте гората.

Лондон представлява град-съзвездие, град-архипелаг не само поради традиционното неприемане на препланиранията. Тук се е проявила една от най-характерните черти на британската столица — високата степен на социална разединеност, на класова сегрегация. Седем милионният гигант ви удивлява с отчуждеността на съставните си части, всяка от които прилича на изолиран остров. Не става дума просто за контрастите между бедността и богатството (има доста градове, където те се чувствуват много по-рязко), а за точните, почти осезаеми социални прегради, разчленяващи Лондон. Той всичко побира, този огромен град, но не обединява. В него живеят отделен живот различни векове и антагонистични класи.

Само в Лондон може напълно да се оцени реализмът на Чарлс Дикенс, дори онези страници, които на читателя чужденец се струват сантиментални. Малцина от съвременните на Дикенс писатели са се осмелявали да ходят в бордеите на Ийст Енд, където по това време имало 300 хиляди гладуващи, 30 хиляди бездомни и повече от 50 хиляди души, водещи мизерно съществуване в описаните от него работнически жилища.

Но тогава, преди един век, това било клоаката на града, който нямал друг равен на себе си нито по население (3,5 милиона), нито по богатство; това било утайката в гигантски котел, в който се стичали златоносни струи от цялата империя.

Оттогава много вода е изтекла под Лондонския мост. Светът стана друг, друг стана и градът на Темза. Но бедността не е изчезнала. Тя само е променила облика си. Грижите, които притискат лондонското семейство, днес може да не приличат на мизерията по времето на Дикенс. Но пукнатината между бедността и богатството не е намаляла, а се е увеличила, разширили са се и границите на онази зона на безизходица и отчаяние, каквато е представлявал за съвременниците на Дикенс Ийст Енд.

Загубената роля на световно пристанище, задълбочаваща се от общия упадък на британската индустрия, е направила социалните

контрасти на Лондон по-остри и болезнени.

Чак до първите години след войната Темза си оставаше аортата на Лондон, стожер на неговата икономика. С разпадането на империята британската столица постепенно загуби положението си на главен пропускателен пункт в световната търговия. Потокът на традиционните товари започна да намалява. А когато започнаха да се развиват търговските връзки със страните от Общия пазар, предпочетени бяха новите пристанища, които израснаха по източното и южното крайбрежие.

Кардиналните промени в начините на товарно-разтоварните работи и преди всичко преминаването към системата на контейнерите направиха по-изгодно местата за акостиране да се съоръжават наново, отколкото да се преустройват старите пристанища. Тилбъри, израснал при самото устие на Темза, отне от Лондон значителна част от товарния поток. Вследствие на всичко това лондонското пристанище бе обречено на загиване.

В средата на 50-те години то имаше 35 хиляди докери, 25 години по-късно те останаха 7 хиляди и само съпротивата на профсъюзите попречи на по-нататъшните уволнения. Администрацията престана да наема нова работна сила и разчита на естественото ѝ намаляване — средната възраст на лондонските докери приближава 50 години.

Към ексцентричните английски хобита принадлежи и „индустриалната археология“. Любителите ентусиасти, които са въздигнали тази страст до наука, издирват ръчно отварящи се шлюзи над изоставени канали, старинни водни кули, обръщателни кръгове и семафори при отдавна затворените железопътни линии и се борят те да получат статута на исторически паметници.

Но защо да търсим толкова далече, когато съвсем наблизо се намира не паметник, а най-голямото в Западна Европа индустриално гробище. Това е Докланд — районът на доковете, който се е проточил покрай Темза на изток от Лондонския мост и стига почти до Тилбъри. Това безкрайно гробище от захвърлени полуразрушени магазини, докове, цехове, скели и пристани се простира върху 2000 хектара, тоест върху площ, пет пъти по-голяма от кралските паркове в Лондон.

Британия винаги се е славела с първооткривателите си, които покорявали пустини, прекарвали през тях пътища, за да пробудят за живот безлюдни места. При всички избори в съвета на Голям Лондон

различните политически партии се състезават с предложения, как да съживят пустинята Докланд. Някога се е казвало, че пътят към ада е постлан с добри намерения. Макар районът на доковете по всички признаци да е пълна противоположност на рая, и до днес не са прокарани пътища за там, тоест удобен обществен транспорт.

Цялата промишленост на столицата до голяма степен споделя печалната участ на лондонското пристанище. Освен Докланд, южният бряг на Темза, където се намират Саутуърк, Люшъм, Гринуич, също представлява гъсто натрупване на експонати за любителите на „индустриалната археология“. В радиус 35 километра от центъра на Лондон всеки пети заводски блок или цех са изоставени в запустение. За петнадесет години, от началото на шестдесетте до средата на седемдесетте години, броят на работните места в промишленото производство на Лондон е намаляло до 600 хиляди, тоест повече от една трета.

Горчивият парадокс е в това, че освен обективните причини западането на промишлеността на Лондон беше ускорено от съзнателната политика на правителството и местните власти. След войната те проведоха редица мерки, за да ограничат създаването на нови производствени мощности в градската част и за да насърчат с пониски данъци и други облекчения пренасянето на промишлените предприятия от столицата в другите райони на страната.

За определен етап тази политика беше оправдана — намали се замърсяването на околната среда. Въздухът над Лондон стана по-чист, водата в Темза също. Но към средата на седемдесетте години се наложи да се бие отбой и да се мисли вече не за това, как да се предотврати голямата концентрация на индустрия в Лондон, а как да се спре изтичането на работна сила от столицата.

Последиците от следвоенната политика започнаха да се проявяват в най-неподходящ момент — когато Лондон започна все повече да страда от болестта, присъща в наше време на повечето големи градове в капиталистическия свят.

Традиционният контраст между пролетарските покрайнини и буржоазния център сега като че ли се обърна наопаки. От една страна, пръстенът на богатите предградия все повече се разширява, поради влошаването на условията за живот в града, и хората от най-заможните слоеве предпочитат да се заселват там, а от друга страна, във

вътрешните, близки до центъра райони, се наблюдава икономически упадък и социална деградация.

Този „ефект на геврека“, както го нарекоха американците, постепенно довежда до болезнени и необратими последици. Изселването на най-заможните граждани, а след тях и на много търговски и обслужващи предприятия намалява данъчните постъпления в бюджета на близките до центъра райони. А разходите за социални нужди там се увеличават, тъй като става все по-голяма прослойката на безимотните, на хората без квалификация, на нетрудоспособните и старите хора. Местните власти са принудени да увеличават данъците, а това от своя страна кара останалите собственици да се преселват в други места и засилва безработицата.

Проблемът за нарастването на града, неподдаващо се на контролиране, над който ние дълго си блъскахме главите, се реши от само себе си — казват в съвета на Голям Лондон. Но вместо него с по-голяма острота застана другият проблем — за неподдаващия се на контрол упадък...

Заболяването на британската столица в много отношения напомня инфаркт. В сърцето на града умират участъци от жива плът. Населението на Лондон отдавна вече не расте — то всяка година намалява със 100 хиляди души. В предвоенните години градът на Темза наброяваше 8 милиона и 600 хиляди души. Това беше световен рекорд, надминат по-късно от Ню Йорк и Токио. В средата на седемдесетте години броят на жителите на Лондон намаля на 7 милиона. Особено осезателно — с повече от една четвърт — намаля населението във вътрешните градски райони, някогашното Лондонско графство (от 3 милиона и 300 хиляди на 2 милиона и 400 хиляди). В училищата там сега постъпват два пъти по-малко първокласници, отколкото през 1970 година. Както показват допитванията до общественото мнение, повече от половината от жителите на Голям Лондон (и три четвърти от жителите във вътрешните му райони) желаят да напуснат столицата. Ежегодно 360 хиляди лондончани напускат града и на тяхно място се заселват 250 хиляди новодошли, които по правило са от по-слабо заможните слоеве.

„Лондон е дар за Темза“ — казвали в миналото за града около моста. Трябва да се признае, че в ония времена, когато над британската корона слънцето никога не залязвало, този град бил наистина щедър

дар. Червенобузите джентълмени в клубовете обичали да повтарят крилатата фраза на доктор Самюъл Джонсън:

„Ако ви е омръзнал Лондон, значи и животът ви е омръзнал...“

Лондонският мост, построен в първата половина на XIX век на мястото на онзи от средните векове, е видял как са плавали по Темза и са влизали в сейфовете на Сити богатствата от всички краища на най-голямата колониална империя. Когато Англия била работилницата на света и владетелка на моретата, не малка част от индустрията ѝ и специално корабостроенето били разположени на бреговете на Темза, а облагането на стоките, минаващи през лондонското пристанище, било сериозен източник на доходи за хазната, важен допълнителен фактор за процъфтяването на британската икономика.

Но ето че империята вече не съществува. Промислеността на работилницата на света е в упадък. Дори старият Лондонски мост — немият свидетел на по-добрите времена, е нарязан на части и продаден в Америка. Потокът от банкови чиновници, минаващи всяка сутрин по новия мост, напомня, че Сити още е запазил значението си на световен финансов център. Но това е последната крепост на някогашното величие. Онова, което в миналото е помагало за разцвета на града, сега се обръща против него. И жителите на британската столица с горчива ирония перифразират афоризма на доктор Джонсън:

„Ако ви е омръзнал животът, значи ви е опротивяло да бъдете лондончанин.“

Изпратете в Лондон философ, а не поет. Изпратете философа и го поставете на Чийпсайд, той ще научи тук повече неща, отколкото от всички книги от последния Лайпцигски панаир. Докато тези човешки вълни бушуват около му, в него ще се вълнува океан от нови мисли. Вечният дух, който витае тук ще го озари, ще му се

разкрийт най-скритите тайни на обществения ред, ръката му ще се намира върху пулса на света, защото ако Лондон е дясната ръка на света, подвижна и силна, то улицата, водеща от борсата към Даунинг Стрийт, може да се смята за нейна артерия.

Но не изпращайте в Лондон поет. Мрачната сериозност, угнетяващото еднообразие, механичният ритъм на движението, оскъдната радост на този вечно забързан Лондон потискат въображението и късат сърцето ви на части.

Хайнрих Хайне (Германия). „Автобиография“, 1888 г.

Страшно в източен Лондон не е онова, което може да се види и помирише, а това, че то е толкова безкрайно и безнадеждно много. Другаде бедността и грозотата се срещат като бунци в някоя мръсна уличка между две къщи, като цирей или гнусни отпадъци, а тук миля след миля се редят черни къщи, безотрадни улици, еврейски дюкянчета, сюриси деца, много кръчми и нощни приюти...

В такава потресаващо количество тези бараки вече не са човешки жилища, а приличат на геологически формации, с тази черна магма, изригваща от фабриките, или с утайката от търговията, плаваща недалеч оттук в бели параходи.

Карел Чапек (Чехословакия). „Писма от Англия“,
1924 г.

Този град се е родил от блата, мъгли и вода. Преживял е набези и завоевания. Всяко от тях е оставяло следите си, без да изличи напълно следите на другите. Тези белези от толкова много и тъй различни векове, никой, от които не може да се посочи като надделяващ, са се преплели като нишки в сложната тъкан на града. Тук не може да се върви крачка по крачка през столетията. Тези

столетия са се съединили в един широк и дълбок пласт — самия Лондон.

Можете да усетите неговата старинност, навъсеност, сериозния му тежък ритъм, забавената и грамадна сила, криеща се в полутоновете му, редът, мъдростта и безразсъдството му, обикновеността и романтичността му, великолепие то и достойнството му, постигнатото необяснимо съчетание на земя и вода, на традиции и съвременност, на обичаи и авантюри, на опит и мечти, на индивидуализъм и търпимост.

Одет Кюн (Франция). „Аз откривам англичаните“,
1934 г.

Когато някое американско селище се превърне в град, това събитие се отбелязва с построяване на небостъргач. Не е нужно да доказваме, че небостъргачът, икономически оправдан в тесния Манхатън, изглежда смешен в девствените простори на Тексас. Въпреки това стоманената кула е, тъй да се каже, еталон, стил на градския живот в Америка. Естествената, обичайна и позната представа за града е свързана у американците с вертикали — колкото сградата е по-висока, толкова по-голям и по-важен е градът. Американецът не се чувства уютно там, където няма асансьори.

А погледнете Лондон. Той не е вертикален, тоест за американския гражданин той е плосък и унил. Не е геометрично планиран, няма булеварди, начертани с линияка. Недоизказаността на този град не е онзи стил, който ни вдъхва уважение от пръв поглед. Докато не обикнах Лондон, тази недоизказаност ми се струваше някакъв парадокс.

Рут Макини (САЩ). „Ето такава е Англия“, 1961 г.

Кому не е известно, че Венеция е приказка за влюбените или за англосаксонците, че Виена е томче

новели, непретенциозни и старомодни, че Париж е сложен и заплетен като класически роман, по тесните му улици се точи безспир паяжината на користолюбие, ревността и скъперничеството... А какво да кажем за Лондон, който е толкова голям, че на човек не му достига един ден, за да премине от единия до другия му край, който е толкова могъщ, че в диханието му се вслушват Париж и Берлин, който има традиции и паметници, има Макдоналд, златните джунгли на Сити; и който при всичко това е прост като новородено или като изкуфял старец; какво да кажем за това средоточие на повече от седем милиона души и чието съдържание може да се помести в една странична. Той не е роман, не е трактат, не е фейлетон, той е най-остарелият и в същото време най-постоянният от всички литературни жанрове. Това не е град, а притча...

Лондон е удивителен град, онзи, който е минал веднъж по крайбрежните му улици, никога няма да забрави чувството на уплаха и отчужденост. Откъде се е взел този град-титан на острова на хмела и калуната, настрани от живота, сред влага и вечна печал? Как е властвувал и потискал? Как е загубил сигурността си, потръпнал и се смутил... Как живее, запазил още перуките, огньовете на Пикадили, велико държавността на дипломатическите синоти, пурите, успяващ още да обърква картите, да блъфира, усмихвайки се, но вече изморяващ се от неочакваността на всяко развиделяване?

Иля Еренбург (СССР). „Англия“, 1930 г.

ЧАСОВНИК БЕЗ СТРЕЛКИ

„Наследници на общество, което твърде много е вложило в империята, хора, обкръжени от овехтелите остатъци на топящо се наследство, те не са могли в момент на криза да се откажат от спомените за миналото и да изменят на стария си начин на живот. Докато лицето на Европа се менеше по-бързо от всякога, на страната, която някога беше водеща европейска държава, ѝ липсваше най-необходимото качество — готовност за промени.“

Известният на съветския читател публицист Антъни Сампсън е взел тези думи от книгата на Джордж Елиът „Имперска Испания“ за мота на своя труд „Новата анатомия на Британия“.

Статистиката неумолимо доказва, че отслабването на позициите на Англия в света съвсем не е спряло със загубването на империята. През всички следвоенни години по темпове на развитие Англия изостава от своите западноевропейски съперници повече от два пъти. Нейният дял в промишленото производство и износа на капиталистическия свят непрестанно намалява. През петдесетте години жизненото равнище във Великобритания беше най-високото в Западна Европа, като се изключи Швеция. Днес по този показател тя влиза едва във втората десетка.

С други думи Англия беше принудена не само да отстъпва заедно с другите колониални държави под натиска на националноосвободителното движение, но и да дава път на капиталистическите си съперници, да води борба против тях от непрестанно отслабващи позиции.

Когато американското списание „Юнайтед Стейтс Нюз енд Уърлд Рипорт“ първо нарече Англия „болният човек в Европа“, пресата на Британските острови реагира с раздразнение и обида. Но понятието „английска болест“, с което преди означавали рахита, постепенно влезе в употреба за означаване на социално-икономическо заболяване.

Споровете за вирусите на „английската болест“ станаха модерна тема на бреговете на Темза. Вестник „Сънди Телеграф“ например ѝ посвети серия статии, които след това излязоха в отделна книга под заглавие: „Какво всъщност се случи с Британия?“

Авторът на първата статия, историкът Корели Барнет смята, че „английската болест“ не е последица от следвоенните години. Според него тази болест започва да се развива още през втората половина на миналия век, след като Англия загуби положението си на работилница на света (но продължаваше да смята, че завинаги е запазила преимуществата, които веднъж е придобила като родина на промишлената революция).

Привидната непоклатимост на този световен промишлен монопол, отбелязва английският историк, породила надменност и безгрижие. Викторианското схващане, че най-доброто училище е практиката, че всяка работа се научава най-добре на работното място — било то в директорския кабинет или пред машината, беше причината да не се дооцени научно-техническото образование, което се развиваше в страните на континента.

Публичните училища „Оксфорд“ и „Кеймбридж“ виждаха своята цел не в подготовката на квалифицирани, целенасочени ръководители на промишлеността, а във възпитаването на джентълмени, предназначени да управляват империята. Тези училища, подчертава Корели Барнет, възпитаваха управляваща класа, която се гордеше с „джентълменското си презрение към професионализма“. По върховете на обществото цяло столетие преобладаваше неприязън към индустриалната кариера и пренебрежение към научно-техническия прогрес.

В началото на нашето столетие историкът Рамзи Нюир изчисли, че по броя на хората, завършващи университет, пропорционално на населението си, Англия е след всички страни на Европа, с изключение на Турция. Докладът на ЮНЕСКО, публикуван половин век по-късно, показва, че положението малко се е изменило. По посочения показател Англия се намира в опашката на европейските държави, по-напред е само от Ирландия, Турция и Норвегия.

До неотдавна на университетската диплома в Англия се гледаше като на излишен лукс. Да не говорим за бедните класи, за които тя беше неосъществима мечта. Дори много представители на английската

буржоазия, особено дребните индустриалци се отнасяха към висшето образование не само скептично, но и враждебно, смятайки, че университетът е празно губене на време.

Навикът да се гледат накриво специалистите с дипломи е всаден преди всичко в коридорите на властта. Днешният държавен механизъм на Британия е изграден по времето, когато негова основна дейност е била управлението на империята. Но настъпи време, когато консерватизмът на административната върхушка, целият ѝ начин на мислене, обърнат повече към миналото, отколкото към бъдещето, стана пречка за приспособяване към новите условия, в които се оказа Британия, след като загуби колониалните си владения.

Неспособността на държавния апарат да се приспособи към новите изисквания толкова разтревожи управляващите класи, че бе решено отново да се проучи въпросът за реформа в администрацията. В края на шестдесетте години комисия под председателството на лорд Фултън оповести предложенията си.

„Докладът на Фултън“ започва с формулировка, от която елитът на Уайтхол и днес го побиват тръпки. „Управляващият апарат, подчертаваше се в него, все още се опира предимно на философията на любителството. Тази концепция днес има пагубни последици. Култът на любителя е остарял на всички равнища и навсякъде в управляващия апарат.“

Авторът на доклада изказва мнение, че животът е доказал органическите недостатъци на държавния апарат, преди всичко на култа към ръководителя джентълмен, тоест към просветения дилетант с класическо образование, достъпно само за ограничен социален слой. Една от радикалните препоръки на доклада беше предложението до ключовите постове да се открие достъп на специалисти професионалисти, които са по-добре подготвени да решават съвременните икономически и технологически проблеми.

Обаче нещата не отидоха по-далеч от добрите намерения. Десет години по-късно един от авторите на доклада, Краудър Хант констатира: „Управляващият апарат изпълни само онези препоръки от доклада на Фултън, които му допадаха и увеличаваха властта му, а отклони осъществяването на онези идеи, които биха му придали по-голям професионализъм и биха го накарали по-често да се отчита пред Парламента и обществеността.“

„Докладът на Фултън“ препоръчваше например да се намали големият брой на хората с хуманитарно образование, заемащи ръководни длъжности. Но ако сравним данните на статистиката от края на шейсетте години с тия от края на седемдесетте, ще се убедим, че делът на випускниците на „Оксфорд“ и „Кеймбридж“, които са слушали там лекции по история, философия и право, заемащи държавни служби, се е увеличил от 62 на 63 процента. Администраторът с общо образование (тоест пак този джентълмен дилетант) има пет пъти повече шансове да стигне до поста помощник на постоянния секретар, отколкото ученият, и осем пъти повече отколкото инженерът или икономистът.

За отбелязване е, че в това вижда причината за „английската болест“ и видният деец на Лейбъристка партия Харолд Ласки. В своя памфлет „Защо е опасно да бъдеш джентълмен?“ за недъзите на Британия днес той обвинява преди всичко управляващия елит, с неговия любителски стил на ръководене.

В продължение на цяло столетие след промишлената революция, пише Ласки, никой не оспорваше водещото положение на Англия в световната търговия. Тогава пред държавата не стояха за решаване сериозни икономически или външнополитически проблеми, които да изискват особена далновидност или квалифициран анализ. Страната можеше тогава да си позволи да има „правителство от джентълмени“, да повери кормилото на властта на просветени дилетанти.

Не е трудно да се проследи, че много слаби страни на английските индустриалци са пряко свързани с характерните черти или по-точно казано, с предразсъдъците на джентълмена. Това са консерватизмът и инертността, навикът да се гледа на инженерите отвисоко, да не се дооценява научно-техническият прогрес.

Британският капитализъм като че ли е програмиран за империя и когато я загуби, оказа се, че той не е в състояние да се приспособи към новите условия. Системата на възпроизводство на управляващия елит влезе в противоречие с нуждите на живота. Просветеният дилетант не само е изживял времето си в Уайтхол, но още по-малко е подходящ за ролята на съвременен ръководител. Научно-техническата революция неизмеримо усложни управлението на икономиката. Но в директорските съвети на английските фирми има много по-малко хора с дипломи на инженери, отколкото в американските, японските или

западногерманските компании. И ако на британските делови среди понякога им липсва чувство за новото, това е проява пак на тази липса на професионализъм, на любителски подход към работата, който има дълбоки корени.

След Втората световна война, когато автомобилните заводи на западноевропейските конкуренти бяха разрушени, Британия зае първо място на световния пазар за леки коли и мотоциклети. През 1950 година тя изнасяше повече автомобили, отколкото САЩ. Но вместо да се опитат да запазят позициите си по пътя на създаването например на по-крупни и конкурентоспособни концерни английските фирми си въобразиха, че са монополни законодатели на модата и продължиха да се ориентират към „престижни“ и спортни модели отпреди военните години.

В резултат на това Британия вече не е начело на листата на главните износители на леки коли, а на едно от последните.

А конкурентите ѝ в САЩ, ФРГ, Япония, Франция, Италия, владеят не по-малко от половината от автомобилния пазар в самата Англия.

Още по-очевиден пример е нефтът в Северно море. За британските индустриалци той им дойде като подарък от съдбата. Разработването на северно морските нефтени находища е грандиозна техническа задача. То ще им донесе много поръчки, които ще стимулират модернизиранието на такива традиционни отрасли, като металургията, машиностроенето, корабостроенето.

А как британската индустрия използва този чудесен шанс? За съжаление съвсем не по най-добрия начин. Две трети или половината от поръчките за експлоатацията на нефта в британския сектор в Северно море бяха възложени на чужди фирми.

В тази пасивност и мудност ясно пролича един от характерните симптоми на „английската болест“ — нежеланието на индустриалците да поемат и най-малкия риск, да се отбият от утъпкания път. Нищо, че добивът на нефт от морското дъно обещава да бъде перспективен отрасъл, по-спокойно е все пак да вложиш капиталите си в нещо по-традиционно.

Гарантираните пазари за пласмент в отвъдморските владения са лишили британската промишленост от гъвкавост, от стимул за обновяване, за усъвършенствуване на структурата ѝ. Наблягало се е на

традиционните отрасли, произвеждащи стоки за колониите. Огромните натрупвания отивали не за модернизирание на производствената база, а в сферата на финансовите и търговски спекулации. По доходи от тъй наречения невидим експорт, тоест от най-различните банкови, застрахователни и други посреднически операции Британия надминава всички капиталистически страни, с изключение на САЩ.

Когато в навечерието на 80-те години дойде на власт консервативното правителство на Маргарет Тачър, то обяви своя рецепта за лекуване на „английската болест“. Да се наблегне на личната изгода в противовес на обществените интереси — това е според торите пътят за излекуване на британската икономика от хроничното малокръвие.

Това старо заболяване, по мнението на консерваторите, се е задълбочило от такива мерки на лейбъристките правителства след войната, като национализацията на редица ключови отрасли в промишлеността, създаването на държавна система на здравеопазването, на социалното осигуряване, на образованието. Всичко това било непосилно бреме за хазната, задушило частната инициатива и ускорило общия упадък на британската индустрия.

Отказ от каквото и да било държавно регулиране на икономиката, ето в какво торите виждат целебната панацея. Те смятат, че всякакви форми на намеса в стопанския живот сковават частната инициатива. Държавата няма право да пречи на ония, които забогатяват, а на ония, които се разоряват, не е длъжна да се притичва на помощ.

Тези идеи определиха и курса на правителството на Маргарет Тачър — да се стимулира частната индустрия, като се намалят данъците върху доходите, да се закрийт като „нерентабилни“ редица държавни предприятия, да се денационализират, тоест да се предадат в ръцете на частни собственици цели отрасли от промишлеността, да се намалят разходите за образование, за здравеопазване, за социално осигуряване, за обществено жилищно строителство, да се ограничат по законодателен път правата на профсъюзите.

Целта на консерваторите е да дадат широк простор на частната индустрия, да освободят стихията на пазара от всичко онова, което би пречило на боговете по-бързо да забогатеят (а следователно на бедните по-бързо да обедняват). Под формата на връщане към „класическите

догми на капитализма“ практически е взет курс на лишаване британските трудещи се дори от онези малки социални завоевания, които те капка по капка са постигали в хода на дългогодишна борба.

Но опитът да се съживи икономиката с проповед на личния интерес, да се стимулира частната индустрия за сметка на обществените нужди не успя. Чудото на изцелението не настъпи. По своята същност стратегията на торите има за цел да разчисти място за силните, да действува за разораването и унищожаването на слабите. Но британската икономика се оказа прекалено слаба за подобни средства и методи на лечение.

Докато торите разсъждават върху денационализацията, сериозните икономисти се тревожат от друга дума със същата наставка — деиндустриализация, тоест от непоправимото западане на промишлената база. Дори във финансовите кръгове на Сити бърчат вежди — предписаното на обезкървената британска икономика биле не се ли оказа по-скоро отрова, отколкото панацея? Разумно ли е функциите на държавата да се свеждат до ролята на нощна стража, която тя изпълняваше по времето на кралица Виктория? Защото някогашната работилница на света е принудена днес дори на английския пазар да отстъпва позиции на чужди конкуренти. Тъкмо те най-много печелят от „свободата на пазарната стихия“. Именно тази прословута свобода развреди старата рана — изтичането на капитали въвн от страната.

Английските индустриалци отдавна предпочитат да влагат парите си не на Британските острови, а в някогашните колонии. Отстъпила на Япония, ФРГ, Франция почти по всички икономически показатели, Англия е далеч пред тях по размера на капиталите, вложени извън границите на страната.

Със същата инерция от времето на империята се отличава и политиката на официалните кръгове. През годините след войната те не само не насърчаваха вложенията в родната индустрия, обезкървена от изтичането на капитали зад граница, а по-скоро пазеха отвъдморските интереси на Сити, готови бяха на всички жертви за спасяването на лирата стерлинг.

От друга страна, именно печалбите от капиталовложенията зад граница породиха стремежа да се защищават отвъдморските интереси с въоръжена сила, тоест способствуваха за запазването на имперските

амбиции във военнополитическата област. Дори след като намали военното си присъствие „на изток от Суец“, Лондон все още поддържа зад пределите на Британските острови значително количество въоръжени сили и изразходва за военни цели по-голям процент от общия си национален продукт, отколкото която и да било от европейските членки на НАТО.

На бреговете на Темза висшите управляващи кръгове продължават да хранят илюзията, че Британия може да запази миналото си величие само като бъде ядрена държава, свързана със „специални взаимоотношения“ със Съединените щати на антисъветска основа.

В края на 40-те години на летищата на Източна Англия, откъдето до неотдавна съюзната авиация нанасяше ударите си по Хитлеровия райх, се появиха американските бомбардировачи „Б-29“, същите, които превърнаха в пепел Хирошима и Нагасаки. По онова време само те носеха на борда си атомно оръжие, в числото на монополните му притежатели се готвеше скоро да се присъедини и Лондон. Но преди да стане това, монополът на Запада рухна и здравомислещите англичани с право нарекоха основаващия се на него военнополитически курс „доктрина на ядрено самоубийство“.

В лондонските коридори на властта обичат да повтарят думите на лорд Палмерстън: „Ние нямаме нито вечни съюзници, нито постоянни противници — имаме само вечни интереси.“ Не ще и дума, бидейки работилница на света и най-голяма колониална империя, Британия наистина е могла да си позволи да води „политика на блестяща изолация“ и в пълна степен да извлича полза от свободните си ръце в политическата игра, от особеното си географско положение.

В наше време обаче размерите и положението на Англия върху географската карта изискват ново тълкуване на тази фраза. „Вечните интереси“ на британския народ днес се състоят в това, как да се избегне ракетноядрената война, как да се спаси страната от участието ѝ на добра мишена в подобен конфликт. Следвоенният опит учи, че връщането към имперските амбиции, макар и от платформата на различните вашингтонски „доктрини“, в крайна сметка винаги е довеждало до политически, морални, пък и до икономически загуби. Колкото по-скоро Лондон се откаже от ролята на пригласящ в дуета с Вашингтон и възприеме самостоятелна, позитивна роля в

разведряването, толкова по-голям ще бъде международният авторитет на Англия, толкова по-ефективно ще решава тя своите наистина сложни вътрешни проблеми.

Останалите в наследство от миналото имперски похвати като наочници ограничават политическия, икономическия и социалния кръгзор на управляващите класи във Великобритания. Върху корицата на книгата на английския публицист Клайв Ървинг „Истинският британец“ е нарисувана ръка на джентълмен, извадил от жилетката на костюма джобния си часовник, който няма стрелки. Изгубеното чувство за време — това според мнозина трезвомислещи лондончани е причината да се породи прословутата „английска болест“.

СЪБИРАЕМИТЕ И ОБЩИЯТ СБОР

Но какво всъщност знаем ние със сигурност за Англия, как си представяме лицето ѝ, сякаш напълно открито за чуждия поглед?

Струва ми се, че няма по-загадъчна маска от това открито лице. И че днес за журналиста международник няма по-интересна задача от разгадаването на загадката Англия, така да я разгадае, че да можем да си представим бъдещето ѝ...

Цитирах тези думи на Мариета Шагинян в първата глава от впечатленията и размислите си. Започвайки да пиша последната глава, иска ми се отново да се върна към тях.

Не ще и дума, че за англичаните знаем много повече, отколкото да речем, за японците. Не бива да се забравя за общите корени на европейската цивилизация — античната гръко-римска основа и християнския морал. И че нашите народи много отдавна са познавали културното си наследство и преди всичко литературата, която в художествени образи разкрива чертите на националния характер.

Но колкото по-дълго живеете сред англичаните, толкова повече се убеждавате, че наистина този народ може да се опознае (а следователно да се почувствува и своеобразието на човешките взаимоотношения и обществените процеси в тази страна) само след като сте си изяснили националната му психология. За това е нужно да се ориентирате в спецификата на английския характер, особено в ония негови черти, които управляващите класи съзнателно, с користни цели са насаждали под формата на обичаи, традиции, морални норми и правила на поведение.

Имал съм случаи често да бъда в контакт с англичани в Китай и Япония, в някогашните им колонии на изток от Суец. Но след като

живях четири години в Лондон, дойдох до извода, че англичаните може истински да се опознаят само в Англия.

В предходните страници стана дума, че в градинката пред своя прозорец англичанинът става различен от това, което е сред уличното множество. Тази съпоставка е оправдана и в по-широк смисъл. Много от привлекателните страни в природата на англичаните се проявяват само когато са в родината си (те като че ли са предназначени за вътрешна употреба и не се експортират вън от страната), докато отрицателните им черти, предназначени сякаш не за „своите“, а за „чуждите“, най-добре се виждат зад граница.

Струва ми се, че подобна двойственост също има обяснението си в представата, че „туземците са от татък Кале“. Когато е сред съотечественици, англичанинът може да вдигне забралото. Той не се съмнява, че всички край него познават правилата на играта и ще ги спазват. Но когато се намира в непознато обкръжение, сред непознати и непонятни чужденци, англичанинът сякаш се разгъва в боен ред и реагира грубо на всичко необичайно. И тази напрегната отбранителна поза често дава повод да съдим отрицателно за него.

„Надути англичани“ — често произнасяна фраза, която отдавна е станала стереотип. А в действителност много по-уместно е, може би, да се говори не за надутост, а за педантичност. Тя, има навярно предпоставката си в насадената у англичаните представа за плътните стени, които трябва да ограждат от чужди погледи неприкосновеното царство на частния живот.

Тази педантичност поражда засиления страх от намеса в личния живот на другите, прави англичаните затворени и необщителни, особено с непознати хора.

Когато се сблъсквате с тази черта, в началото се дразните, че тя прави процеса на проникването в британската действителност дълъг и мъчителен. По-късно се убеждавате, че освен че са сдържани, англичаните са любезни и доброжелателни в отношенията си, без да се натрапват наистина. И накрая идвате до най-важното заключение — този саможив англичанин, до когото уж не можете да припарите, всъщност не е толкова трудно да бъде „отворен“ с помощта на един обикновен и сигурен шперц. Като се обърнете към него за помощ или, макар косвено покажете, че ви е нужна.

Опитът ви да започнете разговор с непознати хора във влака Лондон-Единбург най-често ще се окаже безплоден (особено ако по навик започнете с въпроса за къде и с каква цел пътуват, имат ли деца и каква заплата получават).

Практиката обаче показва, че не е чак толкова трудно да се разбие ледът на отчуждението. Необходимо е преди всичко да заявите своята безпомощност, нещо като даване на сигнал за бедствие, на който английският характер не може да не отвърне.

„Моля да ме извините, но аз съм чужденец и трудно се оправям в британските работи. Бихте ли ми обяснили защо в Шотландия заговориха за отделяне от Англия и доколко са сериозни тези настроения?“

След такова обръщение ще чуete от мълчаливите си спътници не само някаква реплика, а двучасова лекция. При това тя ще се отличава с достоверност на фактите и сериозност на аргументите, с непреднамерено, добре претеглено излагане на различните възгледи по дадения проблем.

„Аз съм чужденец. Бихте ли ми помогнали...“

С тези думи можете да спрете на улицата първия срещнат и бъдете уверен, че той ще направи за вас всичко, което е по силите му. По същия начин можете да предизвикате дискусия по каквато и да било тема с човека, седнал до вас в пивницата.

Но трябва да имате предвид, че при цялата си любезност и доброжелателност, готовност да помогнат, да съчувствуват, да ви спасят от беда, англичаните остават непоколебими във всичко, което се отнася до съблюдаването на някакви правила, а още повече закони. Тук няма място за снизхождение нито към самите себе си, нито към другите. Колкото и чуждестранният турист да се опитва да умилостиви контролъора в лондонското метро, колкото и да повтаря, че в неговата страна не е нужно билетът да се пази до края на пътуването, тъй като проверката се прави само при входа, няма да го пуснат да излезе, докато не си заплати отново пътуването, и всякакви молби да се направи изключение, да се прояви снизходителност поради незнание, ще бъдат без резултат.

Това, разбира се, не омаловажава казаното. Съчетанието между педантичност и отзивчивост искам да отнеса към привлекателните черти на англичаните.

Пак тук бих искал да причисля уравнивостта и сговорчивостта. Във всекидневието те умело избягват остри стълкновения, пригаждат се и се приспособяват един към друг, отзивчиви са, проявяват сдържаност и търпимост. Те са в състояние да запазят самообладание в спора, да останат обективни към себе си и към другите, признавайки, че тъй като всяка истина има много страни, съжденията за нея могат да бъдат най-различни.

Пестеливостта е качество, което англичаните проявяват както към парите, така и към думите и емоциите. Те не само предпочитат недомлъвката пред преувеличението, но се отнасят отрицателно към открития израз на чувствата — било то любов или ненавист, възторг или гняв.

За вродената не любов към показността говори и страхът от намесата в чуждия личен живот. На съпругата може да са съвсем непознати близките приятели на съпруга ѝ от училището или университета, от спортния клуб или от военната служба. Дори самото понятие „приятел“ тук има своеобразно тълкуване, по-близо до онова, което ние подразбираме в думата „познат“. Хората ги сближава определен кръг общи интереси. А личният живот най-често остава извън гранитите на този кръг.

Англичанинът е любезен, човечен, сдържан, честен. Той притежава чувство за дълг и обществен ред и е готов на жертви за тях.

Но трябва да зачитате неговите темпове. Ако не го притеснявате, ако намерите необходимия подход, като апелирате към доброто му желание, а не към емоциите му, ако му поднасяте факти, които той може бавно и старателно да обмисля, вместо изведнъж да го обсипете с водопад от разпалени идеи, ще почувствувате, че разсъдливостта е негово значително достойнство — той вече е готов да ви обърне внимание, не само за да ви разбере, но и за да ви се притече на помощ. Дълбоко вроденият инстинкт му повелява, като взема, също така и да дава, живеейки, да позволява и на другите да живеят. Той притежава вродено чувство за справедливост (жалко,

че толкова рядко го проявява в управлението на колониите си).

Одет Кюн (Франция). „Аз откривам англичаните“,
1934 г.

Прословутата им любов към животните противоречи на влечението им към кървавите спорове. Прословутият им обществен дух противоречи на безразличния им индивидуализъм. Вродената им отзивчивост противоречи на златното правило да не се месиш в чужди работи. От една страна, ексцентричността при тях е на почит, от друга, всичко необичайно или непознато среща съпротива, опасение, презрение. Либерализмът и консерватизмът в еднаква степен се смятат за техни национални черти — също като отвратата от установеностите и пристрастието им към опашките.

Страната, която е създала най-добрите стилове в жилищната архитектура, е известна с невъобразимата мизерия на бордеите си. Страната, която е известна с отвратителното си време, си остава предубедена противница на такива нововъведения, като двойните прозорци или централното отопление.

Едит Симон (Англия). „Английският влог в цивилизацията“, 1972 г.

За себе си и за положението си англичанинът говори със скромност, но за своята страна той говори с гордост и дори с ентузиазъм. Това високо мнение на англичаните за своята нация обяснява защо те така упорито държат на старите си обичаи и навици. Именно затова в най-студено време англичанинът ще трепери край камината си, която поглъща грамада въглища, изпълва стаята с дим и сажди, и няма да възприеме по-удобните видове отопление, които се използват в другите страни.

Фридрих Вендерборн (Германия). „Пътешествие в Англия“, 1791 г.

Когато сте в Лондон, често ви учудва как англичаните преправят старите къщи. От първоначалната постройка не остава буквално нищо, освен фасадата. Но тази фасада с неимоверни усилия и допълнителни разходи грижливо се запазва такава, каквато е, макар сградата да се изгражда отново от основата до покрива.

В това е същността на английския подход към живота. Вместо да разруши из основи старото и на негово място да изгради нещо напълно ново, англичанинът по правило се старае многократно да престроява, подновява, приспособява към новите условия вече съществуващото. Всяка стара къща тук пази следите от много престроявания, които не правят разпределението ѝ по-разумно и удобно.

Същият метод беше в основата на възстановяването на британската икономика след Втората световна война — възвръщаха към живот разрушени предприятия, възраждаха старата индустриална структура, вместо да създават нови перспективни отрасли, както направи например Япония. Реформата на английското народно образование след войната нямаше за цел да замени явно отживялата система, а беше насочена само към частичното ѝ подобряване.

Когато англичанинът казва за къщата си: „Нищо че е неудобна, затова пък е стара“, в тези думи няма и сянка на ирония, каквато ние влагаме в шеговития каламбур: „По-добре да си богат и здрав, отколкото беден и болен.“ Понятието „стар“ се възприема като достойнство, което може да компенсира другите недостатъци. Когато кажете за някоя фирма, че е най-старата в бранша, означава, че ѝ правите най-голям комплимент. Нелепият навик, причина за куп неудобства, остава непоклатим само защото съществува от незапомнени времена.

Англичанинът често пъти се примирява с дразнещите го житейски неуредици именно защото те носят със себе си наследството на миналото, нещо изконно английско, а щом е така, щещ, не щещ, трябва да го уважаващ.

При англичаните дори думата „консерватор“ заедно с негативния смисъл има и позитивен смисъл — тя означава не само противник на

промените, но и човек, който консервира, тоест пази наследството от миналото. Сред безкрайното множество различни доброволни дружества с най-голямо уважение се ползват дружествата на борците за запазване на нещо или на противниците на разрушаването на нещо. Те са се появили много преди да стане модерен и актуален проблемът за защита на околната среда. Дори бидейки родина на промишлената революция, Англия все пак до голяма степен съумя да запази природата си от отрицателните последици от индустриализацията, което следвоенна Япония например не успя да направи.

Английският консерватизъм расте върху почвата на уважението към традицията. Именно тя скрепява брака между настоящето и миналото, той е присъщ на английския начин на живот. Къде още съществува такава слабост към старината — към вековните дървета и креслата на дядовците, към старинните церемонии и костюми? Стражата в Тауър и днес е облечена така, както по времето на Тюдорите, студентите и професорите в „Оксфорд“ и „Кеймбридж“ са облечени в мантии, които са се носили през XVII век, а съдиите и адвокатите носят перуки, както е било през XVIII век.

Често пъти някакъв случаен епизод послужва за начало на грижливо пазена традиция. Веднъж на Елизабет I ѝ представили списък на кандидатите за шерифи. Тъй като кралицата не искала да остави плетивото си, за да вземе перото, тя просто боднала с куката срещу няколко имена. Оттогава назначаването на шерифи става по такъв начин.

Англия е родина на пощенската кола, на пощенската кутия и пощенската марка. Следователно и днешният пощенски раздавач е нейно изобретение. Но той изглежда по-различно, отколкото бихме очаквали да го видим, знаейки стиховете на Маршак. Той ходи не с чанта, а с голям чувал на гръб.

Забележителна подробност! Тя ни подсказва, че в Англия може навсякъде да срещнеш старинни предмети и явления дори там, където тя има честта да бъде новатор и първооткривател. Другите страни, които са приели и усъвършенствували английската пощенска служба, отдавна са снабдили пощенските раздавачи с по-удобните чанти. А тук, при първоизточника, тъй да се каже, заради традицията се е запазил чувалът от зебло.

Английският морал не просто култивира привързаност към старината. Той проповядва, че миналото трябва да служи като справочна книга, по която да се ориентираме в настоящето. Когато се сблъскат с нещо необичайно и непознато, англичаните инстинктивно потърсват прецедент, за да си изяснят как са постъпвали в подобни случаи някога. Ако новото ги смущава, примерът от миналото им дава опора. Затова може да се каже, че търсенето на прецеденти е разпространен национален спорт.

Когато живеете в Лондон, ви прави впечатление една интересна склонност на англичаните — да ходят на концертите на ветерани на театъра, за да аплодират на артисти, отдавна слезли от зенита на славата си. Тези поклонници на бивши знаменитости съвсем не са лишени от художествен вкус. Те много добре съзнават, че избледнелият талант на любимците им отстъпва на блясъка на току-що изгредите звезди. Но аплодисментите им са искрени, защото изразяват присъщото на англичаните чувство на привързаност, вярност към нещо установено и затова трайно.

Когато някое ново светило на тениса излиза в Уимбълдън срещу прославен в миналото играч, чиито сили, уви, от няколко години вече западат, не се съмнявайте, че симпатиите на зрителите ще бъдат на страната на ветерана. Това е може би единственият случай, когато можете да срещнете тук предвзетост в спорта.

Англичаните уважават възрастта, включително и възрастта на собствените си чувства. Убежденията им узряват бавно. Но когато вече са се оформили, не е лесно да бъдат разклатени и още по-трудно е да се променят със сила. Привързаност към традициите на страната, любов към семейните реликви, недоверие към промените, освен ако се извършват постепенно и незабелязано — във всичко това се проявява консервативният дух, свойствен на английския характер.

Обикновеният англичанин е за промени към по-добро. Но в същото време той интуитивно следва думите на съотечественика си Бейкън, който учи, че Времето е най-добрият реформатор. Пред рискованите скокове той предпочита внимателното придвижване напред стъпка по стъпка, като задължително се запазва вече постигнатото. Инерцията от миналите по-добри времена се проявява в неговото спокойствие и мудност, в неспособността му да взема бързи

решения, в самоуверената му нелюбознателност и навика да се оглежда за прецедент.

Англичаните изпитват недоверие към крайностите. Още миналия век се е казвало, че консерваторите им са либерални, а либералите консервативни. Според думите на немския социолог Оскар Шмиц англичаните предпочитат винаги средното положение, следователно посредствеността.

Дали изкуството на компромиса, открай време свойствено на британските управляващи кръгове, не израства на тази почва? Именно това търсене на примиряващото, на осъществимото, на удобното, тази мъглявост на мисленето, която позволява да пренебрегнеш принципи и логика и да се придържаш едновременно към две противоположни мнения, са създали на Англия славата на „коварния Албион“ и тъй често са били повод да бъде обвинявана в лицемерие.

Тази черта на английския характер има много корени. Освен възпитаната у народа склонност към компромиси, тя поощрява двойствеността в живота на англичаните. Култът към старината, стремежът да се запази миналото в настоящето смесва сенки и реалност, благоприятствува самоизмамата. „Чужденецът трудно може да разбере — казва писателят Харолд Никълсън — че нашето лицемерие идва не от помисъл да излъжем другите, а от силното желание да успокоим самите себе си.“

В много отношения консерватизмът на англичаните се слива с практичността. Те не се доверяват на акробатиката на ума, предпочитат да стоят твърдо върху почвата на здравия смисъл. Повече ги привличат не абстрактните идеи, а утилитарната страна на нещата, не теоретичното обобщение, а ръководството за действие, което да води до конкретни резултати.

Но все пак чак толкова ли са разсъдливи англичаните? И тъй ли неотстъпно тържествува в техния мироглед здравият смисъл? Според Джон Б. Пристли същността на английския характер, ръководната нишка в лабиринта му, ключът за разгадаването му се крие в това, че бариерата между съзнателното и несъзнателното в него не е ясно означена. Те отричат всемогъществото на логиката и деспотичната власт на разума. Те смятат, че разумът не бива да доминира винаги и във всичко, че има някаква смътно съществуваща граница, където той трябва да даде път на интуицията.

Подозрително настроен към новостите и отбягващ крайностите, английският характер е склонен да изчаква и без бързане да търси компромис между съмнението и вярата.

Англичаните предпочитат истината с „отворен край“, тоест недоизреченото, недоизразеното, което оставя простор за догадката. Смесването на съзнателното и несъзнателното, предпочитането на инстинктивното и интуитивното често са причина за самоизмама и отгук — за лицемерието им.

Какво ръководи англичаните? Безспорно не разумът, рядко емоциите, користолюбието едва ли. Ако кажем, че англичанинът се управлява от обичаи, ще изникне въпросът: Как може тогава Англия да бъде страна на индивидуализма, ексцентричността, ереста, на хумора и приумиците?

Англичанинът се ръководи от вътрешната си атмосфера, от състоянието на душата си. Когато пие чай или бира и разпалва лулата си; когато се разполага в някое удобно място в градината си или до камината; когато, измит и сресан, пее в църква, без да се замисли дали вярва поне на една дума от тези псалми: когато слуша сантиментални песни, които никак не го трогват, но и не го дразнят; когато решава кой е най-добрият му приятел и кой е любимият му поет; когато избира политическа партия или годеница; когато е на лов или крачи по полето, англичанинът винаги се ръководи не от някакъв точен довод на разума си, не от някаква цел, от някакъв външен факт, а винаги от атмосферата на вътрешния си мир.

Джордж Сантаяна (САЩ). „Монолози в Англия“,
1922 г.

Другите европейски земи приличат на правилни градини, в които се виждат изравнени дървета, прави пътечки и всичко е еднообразно; а англичаните в нравствен

смисъл растат като дивите дъбове, по волята на съдбата, и уж всички са от един род, а пък са различни...

Н. М. Карамзин (Русия). „Писма на руския пътешественик“, 1790 г.

Английската душа може да се оприличи не на градина, в която природата е подчинена на геометрията, нито на девствена гора, а на парк, където природата запазва правата си дотолкова, доколкото това е съвместимо с удобствата на човека, по своята същност тя е също такъв компромис между естественото и изкуственото, както английския парк.

Паул Кохен (Австрия). — „Англия — непознатият остров“, 1930 г.

Едно от най-известните публични училища в Англия поканило веднъж за катедрата по френски език професор от Париж. Дали му много хубава вила със старинен парк, гордост на много поколения предишни обитатели. Всъщност този парк бил така умело проектиран, че изглеждало, че няма никакъв план. Един природен кът, обработен тъй изкусно, че сякаш изобщо не бил обработван.

На французина обаче тази „занемареност“ никак не му харесала. Наел градинари и започнал да изкоренява вековните дървета, да прокарва пътеки, да сади цветни лехи, да подстригва храстите — с една дума, да прави геометрично разчертана френска градина. Цялото училище — преподаватели и питомци — наблюдавали безмълвно това преустройство. Но парижанинът чувствувал, че у околните нараства някаква необяснима враждебност. Когато най-сетне с не малко усилия узнал причината за това отчуждение, бил много учуден: „Но нали аз исках паркът да стане по-хубав!“

Лайтмотив на популярната в Лондон книга на Ричард Фабер „Французите и англичаните“ е мисълта, че много от различията между тези два народа се коренят в отношението им към природата. Докато френският градинар и френският готвач демонстрират властта си над нея, англичаните, напротив, предпочитат естественото пред

изкуственото. В този контраст между англичани и французи не може да не се забележи еднаквост в главната черта, която разделя японци и китайци. За разлика от континенталните си съседи двата островни народа в своето светоотношение поставят природата по-високо от изкуството. Японският и английският градинар виждат задачата си не в натрапването своята воля на природата, а само в подчертаването на естествената и красота. Японският и английският готвач се стараят да извлекат натуралния вкус на продукта, за разлика от изобретателността и изтънчеността на майсторите на френската и китайската кухня. Уважение към материала, към онова, което природата е създала, е обща черта на приложните изкуства на двата островни народа.

В хаотичността на Лондон и Токио, съпоставена с ясният план на Париж и Пекин, се съдържа общият подход към живота, свойствен на двата островни народа — разбирането, че човек трябва колкото може по-малко да се намесва в естествения ход на нещата. Според схващанията на англичаните и японците градът трябва да расте така, както расте гората. Следователно и ролята на градостроителя не бива да превишава ролята на градинаря в английския парк или в японската градина. Неговата работа, е само леко да поправя и облагородява онова, което се е създало само по себе си, а не да нахълтва с плановете си в разрасналата се тъкан на града.

Тази обща черта е характерна за много страни от живота на двата островни народа — дори за подхода им към възпитаването на децата. Родителите англичани се стараят колкото може по-малко да възпират детето, да не се намесват без нужда в поведението му, да не пречат, а да помагат на формирането на индивидуалността му. Те се отнасят към децата си така, както японският дърворезбар се отнася към материала.

Англичани и японци. Като че ли е трудно да си представим два народа по-малко приличащи си един на друг! Англичаните величават индивидуализма, японците го отъждествяват с егоизма. Английският бит закриля личния живот, японският бит изключва възможността той да съществува. Но тези противоположности, колкото да е странно, се събират в нещо общо. Както вече казахме, двата народа поставят естественото по-високо от изкуственото. Но този генерален принцип на подхода им към живота не се простира върху сферата на човешките отношения. Макар англичаните да поставят високо индивидуализма, а

японците да го осъждат, и на едните, и на другите е присъщ култът към самоконтрол и към установеното поведение.

Олицетворение на тези общи черти в характера на двата островни народа са японският самурай и английският джентълмен. Всеки от тези морални еталони съдържа социалната поръчка на управляващия елит през определен исторически период. У японците кодексът на поведение се е създал през епохата на Токугава, когато страната била плътно затворена за външния свят, у англичаните, обратно — по времето, когато се разширявали задморските владения. Но и в двата случая целта била сходна — засилване на социалния стабилитет.

Освен очевидния паралел, който можем да направим между кодекса на самурая с неговия идеал за вярност и кодекса на джентълмена с идеала му за почтеност, съдбите им си приличат и по това, че са прескочили границите на своята класа и време. Можем да смятаме, че самураите са отдавна измряла категория. Може да се спори колко истински джентълмени са останали в наше време. Но е трудно да се отрече въздействието, което всеки от тези еталони оказва върху националната психология изобщо и особено върху нормите на човешките взаимоотношения.

Англичаните и японците винаги чувствуват поводите опънати — човек трябва да се държи не така, както би искал, както му подсказват чувствата, а както е прието да се постъпва в подобни случаи. Англичаните и японците минават по житейския си път така, сякаш всяка тяхна крачка е част от някакъв свещен ритуал. Те са научени да произнасят определени думи и да извършват определени постъпки, предвидени за определени обстоятелства.

Тази ритуалистична концепция за живота потиска непринудеността и непосредствеността. Култът на самообладанието, способността да чувствуваш едно, а да изразяваш с лицето си нещо друго, с други думи — „загадъчната източна усмивка“ на самурая и „стегнатата горна устна“ на джентълмена в двата случая са повод за обвинения в коварство и лицемерие.

Вече споменахме, че англичани и японци ги сближава склонността да поставят естественото по-високо от изкуственото. Но в рамките на това сходство се съдържа и различие.

Двете островни нации възвеличават като че ли две противоположни черти на природата, на нейната диалектика. Докато японците опоетизират променливостта, англичаните са за приемствеността. От едната страна е сакурата с нейното внезапно, буйно, но недълготрайно цъфтене, от другата страна е вековният дъб, равнодушен към хода на времето и недоверчив дори към пролетта. Това са любимите на тези народи поетични образи, съдържащи различията между тях.

Тъкмо тук са корените на отношението им към традиционното и към новото. Двата островни народа са запазили в характера си и начина на живот много традиционни черти. Но бранейки ги от външни влияния, японците често ги използват както при прийомите на борбата джудо — да отстъпваш при натиск, за да издържиш, да се приспособяваш външно, за да останеш самобитен вътрешно. А у англичаните привързаността към традициите понякога е по-догматична, твърдостта по-рядко се допълва от гъвкавост.

Като обясняват причините, поради които Британия загуби положението си на водеща индустриална държава след войната, японците често дават следното сравнение: Цялата работа е там, че Англия беше бомбардирана от Хитлеровите „Юнкерси-88“, които можеха да разрушат фабрична сграда или цех, а Япония беше бомбардирана от американските летящи крепости „Б-29“, които изравняваха със земята цели промишлени центрове. Затова след войната англичаните възстановяваха старите предприятия, а на японците се наложи, щат, не щат, да създават своя производствен потенциал съвсем наново, като обърнат главно внимание на новите перспективни отрасли.

Дори да признаем, че в подобно обяснение има известна истина, едва ли можем да сведем всичко до него. Нарушаването на темповете в развитието на двете островни страни след войната се обуславяше от цял комплекс причини. Но ни се иска да подчертаем нещо друго.

За японца променливостта и недълготрайността са природен закон, който можем да открием дори в бита — пръчиците за ядене се използват веднъж и се хвърлят, прозоречните рамки, облепени с хартия, и рогозките на пода се сменят периодично и дори историческите реликви, като храма на богинята Аматерасу, всеки двадесет години се построяват отново от греди.

Ето защо, след като са били сред пепелища, японците са психологически по-подготвени да гледат не в миналото, а в бъдещето. Да си припомним, че именно това качество не притежаваха обитателите на лондонското Сити след големия пожар през 1666 година, както, съдейки по всичко, не са го притежавали и ония, които три века по-късно подновиха след войната остарялата промишлена структура на Британия, вместо да ѝ сложат кръст и да създават индустрията си отново.

Като вековен клонест дъб английският национален характер отива с корените на традициите дълбоко в почвата на миналото. За да разберете съвременна Англия, важно е да разберете какви хора са англичаните. Нужно е да се ориентирате как, под въздействието на какви фактори са се изградили отличителните черти на националната им психология; да проследите как се проявяват тези черти в човешките взаимоотношения и възгледи, в обичаи и привички, в моралните норми и правила за поведение.

Изградените под влияние на определени социални фактори представи на англичаните за частния живот и възпитаването на децата, за труда и почивката, своеобразната роля, която играе у тях спортната етика, понятието за честната игра, за правата в рамките на правилата, значението, което те придават, на самоконтрола и на каноните на установеното поведение — всичко това са сериозни пътеводни ориентири в съвременна Великобритания.

Без тези ориентири е трудно да си изясним създадената тук система на възпроизводство на управляващ елит. А тази система на свой ред до голяма степен предопределя почерка на британските управляващи кръгове — на политиците в Уестминстър и чиновниците в Уайтхол, на финансистите в Сити и журналистите на Флийт Стрийт. Тези ориентири са нужни и за да разберем по-добре силните и слабите страни на всяка от борещите се помежду си класи, ония своеобразни условия, в които се развива на Британските острови борбата на прогреса с реакцията, на потиснатите против потисниците — с една дума — борбата на новото със старото.

Издание:

Автор: Всеволод Овчинников

Заглавие: Корените на дъба

Преводач: Манон Драгостинова

Година на превод: 1984

Език, от който е преведено: руски

Издание: първо

Издател: Издателство на Отечествения фронт

Град на издателя: София

Година на издаване: 1985

Националност: руска

Печатница: ДП „Г. Димитров“ — София

Излязла от печат: февруари 1985 г.

Редактор: Невена Ангелова

Художествен редактор: Пенчо Мутафчиев

Технически редактор: Румяна Браянова

Художник: Веселин Павлов

Коректор: Ася Славова, Светомир Таков

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/4836>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.